

МАРІЯ ЛІВИЦЬКА

НА
ГРАНІ
ДВОХ
ЕПОХ

НА ГРАНІ ДВОХ ЕПОХ

МАРІЯ ЛІВИЦЬКА

НА ГРАНІ ДВОХ ЕПОХ

From The Library Of
MYTROFAN P. NESHTA

КОМІТЕТ, НЮ ЙОРК

**Maria Livitska
BETWEEN TWO EPOCHS**

**Copyright © 1972 by Natalia Chododnyj
All rights reserved**

Library of Congress Catalog Card Number: 72-85076

Designer Petro Chododnyj

Published by the Committee, New York

Manufactured in the United States of America

Second Edition

Моїй внучці Іді
і моїм правнукам
Андрієві, Богданові
і Петрові.

ВСТУП

Спомини Марії Лівницької – це виняткової ваги “людський” документ про найцікавішу добу нашої передреволюційної історії. Кінець минулого сторіччя до першої російської революції 1905 - 1906 рр. – доба суворой реакційної політики в Російській Імперії особливо – національної, яка не визнавала існування українського народу, його культури й мови. Україна “мовчала, бо благоденствувала”; українська преса завмерла; українська книжка, поперекреслювана опікунчою цензурою – причім нечуваний в історії цензури факт: цензуровано не лише зміст, але й правопис – була обмежена до творів красного письменства, і то в незначній кількості. Не було місця для українських громадських організацій. Реакція тріумфувала. “Української мови не було, нема й не буде”, – то була тодішня політична норма.

І в тих часах в одній із київських гімназій вчилася Марія Лівницька. Навчання велося російською

мовою, всі вчителі були – принаймні назовні – “російські”. Але дух український все таки не заглух... Наприклад, учитель літератури несподівано прочитає шевченківські “Думи мої, думи мої” ... Або вчитель історії – безсумнівно прихований українофіл – надзвичайно широко й цікаво розповість у класі про Запорізьку Січ... А коли одна з учениць не вивчила лекції про Січ, то він її завстидає: “Ваше прізвище кінчається на -ко, а ви не вивчили лекції про Січ” ... При закінченні гімназії він на своїй фотографії, яку дав авторці, написав: “Дочці України”.

В останнім році гімназії авторка залишає пансіон, замешкує приватно, нав’язує зв’язки зі студентською молоддю, зокрема з братом своєї товаришки – студентом Київського Університету Андрієм Лівичким, який ще до пансіону приносив сестрі “Зорю” й українські книжки, що на той час були нелегальною літературою. Це нове товариство було “трохи відмінне” від того, в якому авторка була перед тим. Усі вони говорили по-українському. Їх дискусії, їх інтереси зосереджувалися майже виключно на питаннях українського національного відродження. Це була їх мета. Але не всі вони були однієї думки щодо способів, якими треба було його досягнути. Дехто висловлював дуже радикальні думки, інші були більш помірковані” ... поза поважними дискусіями найприємнішою розвагою були

співи. Авторка довгий час не могла знайти з ними спільної мови. “більш мовчала й слухала. Причиною цього було, може, й те, що не вміла говорити літературною українською мовою” ...

Студентське середовище мало тоді свої ясні ідеали, які окреслив молодий студент Лівичський словами: “Подумайте, яка шляхетна мета – боротися за волю України. Аджеж селянство й робітництво нашої батьківщини поневолені не тільки соціально, але й національно. І тому ми мусимо боротися за них, за українських селян і робітників”... Одного разу, вираховуючи тодішніх письменників, він сказав: “Коли б, навіть, не було нової української літератури, то треба було б її створити. І ми створимо, Марусю, українську літературу й українську націю... Яке це щастя, що ми – молоді й нація нас потребує”... Він уже тоді належав до Української Громади, а одночасно його – не зважаючи на розмірно молодий вік – притягли й до Старої Громади, хоч взаємини між обидвома громадами не були дружні. Але вже тоді Андрій “відчув у собі те, що було основною прикметою його характеру – “любов до згоди і стремління бути миротворцем”. Вступив до обидвох Громад, не виявляючи того – з наміром їх помирити. Погодити вдалося, і тоді вийшло на верх, що належав одночасно до обидвох. 1899 року в Київському університеті

були заворушення, Андрія заарештували і на рік виключили з університету.

Цікаві спостереження подає авторка про настрої “обивателів”, довколишнього панства й середньої інтелігенції на Полтавщині. В кожній, майже, хаті був “Кобзар”, правда, спрепарований цензурою. Навіть “національно несвідомі” вважали за традиційний обов’язок раз на рік відвідати могилу Тараса Шевченка... Один з дядьків Андрія після революції 1917 р. допитувався, чи можна вже викопати нецензурований “Кобзар” галицького видання, який, для “безпеки” був закопаний. Було й багато таких, що не поборювали “українства”, але мелянхолійно зауважували: – “Що вмерло – воскресити не можна”.

Отримала авторка наочну лекцію про галицьке москвофільство, яке було дивовижним для українців з російської “окупації”. В купелевій місцевості зустрілася з галицькою родиною. Дивувалася, чому віддали свою дочку до “Інституту Благородних Дівиць”, бо ж у Галичині були свої українські школи. Тоді ж почула неймовірні речі: жадної української мови нема, нема й української нації, є лише “єдиний русский народ”. Це було зовсім протилежне тому, що говорив про український П’ємонт Андрій... Все стало ясным, коли довідалися, що то була родина Дудикевича, одного з головних москвофілів у Галичині.

В 1900 р. Марія й Андрій побралися й замешкали в Києві. Андрій Лівіцький впроваджує авторку в громадське й політичне життя тодішнього Києва. Вона стає членом Студентської Громади, до якої належали: Д. Антонович, В. Винниченко, Р. Лашченко, Є. Голіцинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Совачів. Головою був кілька років А. Лівіцький. Всі вони – “каменярі” українського відродження, близькі товариші спільної праці. Авторка, наприклад, згадує про надзвичайно активного й радикального революціонера, О. Скорописа, який і на засланні був, а на кінець свого життя став українським монархістом. Про Винниченка, завжди повного фантастичних проєктів, наприклад організувати в одну ніч по всій Україні підпали поміщицьких садиб. Цей його задум, очевидно, не був здійснений, і він був дуже огірчений. Цікаві спогади про М. Міхновського, який з приходом більшовиків вибрав смерть “малодухих” – самогубство. Він так і залишився для авторки загадковою людиною. Тоді ж авторка вступає до Української Жіночої Громади, що постала в 1901 р. під головуванням Марії Чикаленко, дружини Євгена Чикаленка. До неї належали: Марія Грінченко, Одарка Романова, Людмила Старицька-Черняхівська, дочки Миколи Лисенка та інші.

Українських політичних партій тоді не було, і українська молодь вступала до російських рево-

люційних партій, вірячи, що зміна політичного устрою дасть автоматично і вільність Україні. На самім переломі двох сторіч українці почали “прозрівати” й відмежовуватися від загальноросійського революційного руху та гуртуватися у своїх національних організаціях і партіях. В Харкові постає Р.У.П. (Революційна Українська Партія) і швидко поширюється по цілій Україні. Майже всі члени колишньої Студентської Громади вступають до Р.У.П. Вступають і Марія та Андрій Лівицькі, приймаючи для конспірації псевда: Андрій стає Сократом, а Марія – Ксантипою, не зважаючи на непопулярність цієї історичної особи. Перед ними – нелегальна революційна робота: недільні школи для дорослих – боротьба з неписьменністю, а одночасно політична пропаганда – розповсюдження літератури, летючок, виступи на зборах, праця серед робітництва. Неабияку ролю відіграє в конспіраційній праці маленька доня: під її “охороною” перевозять безпечно летючки в дитячій візочку.

В 1903 р. молоді Лівицькі переїзджать до Лубень, де Андрій дістав працю в Окружнім Суді.

В Лубнях треба було організувати революційну працю від початків: заснування Вільної Громади Р.У.П., гуртків робітничих, гуртків середньошкільників, вишукування зв'язків із селом, перепачкування контрабандою нелегальної літератури з Галичини; врешті, наладнання співпраці з “нереволю-

ційними” українцями. Таких було в Лубнях досить; найвидатнішим серед них був Володимир Шемет, який поборював українських революціонерів, але розмовляв лише по-українськи, навіть на засіданнях Міської Думи, якої був членом. Але тоді в очах російського уряду кожний свідомий українець був революціонером, врешті Шемет сидів у в’язниці разом із Андрієм Лівіцьким.

Револуційні настрої серед громадянства ростуть, зростає ненависть до царського режиму. Молодь рветься до активної політичної праці: “на барикади, в бій!”... Університети страйкують, відбуваються арешти серед молоді, арештують і Андрія. В 1905 році на своєму З’їзді Р.У.П. переорганізувалася в Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію.

Лівіцькі очолюють револуційну працю, перебираючи на себе велику її частину. Як же почувала себе молода авторка? Два почуття боролися в її серці: материнського обов’язку і бажання служити на користь народу, вкладати по-мірі сил маленькі цеглинки в підвалини майбутньої самостійної держави. “Якось не спадало на думку – пише вона – що буде з дітьми, коли мене заарештують, засудять на тяжку кару. Молодь вірила, що самопосвята в револуційних змаганнях є конечна. Ми вірили, що наша жертва принесе щастя і волю цілій нації і спокій на її землі. Ця віра в щасливе майбутнє штов-

хала ентузіастичну молодь на небезпеки, на терни-
стий шлях голоду й холоду, на тюрми, каторги, а
часто – на смерть... Ми вірили, але доля судила
інакше"... А чоловік старався розвіяти докори сум-
ління щодо дітей: "Нам зле, наше покоління пере-
слідують, зате наші діти побачать ліпше життя.
Батьки змагаються за волю, щоб прийдешньому по-
колінню було легко дихати в вільній батьківщині"...

Револуція 1905 року. Залізничні й робітничі
страйки... Громадянство приходить до голосу...
безперервні мітинги... Маніфест про конституцію...
Почалася політична весна. В Лубнях Міська Дума
творить Комітет Оборони Міста, що його затвер-
джує губернатор. Завдання Комітету – боронити
місто від хаосу. Пізніше комітет перетворюється
на Револуційний Коаліційний Комітет із представ-
ників лівих політичних партій, який вибрав Голов-
ний Штаб для керівництва самообороною міста. На
чолі Штабу стоїть Андрій Лівіцький. Треба в першу
чергу зброї – їдуть за нею Лівіцькі до Києва. А да-
лі – реакція, чорна сотня починає підносити голову,
повстають погромницькі настрої. Небезпечна праця
у штабі... стріли... крики... Авторка завжди з
чоловіком... "Невидимої небезпеки я завжди бо-
ялася. Я мусіла її бачити, мусіла знати, що саме
загрожує близькій людині, я мусіла бути разом з
нею. Тоді я була спокійна"...

Завдяки підтримці всіх революційних партій ви-

брано до Першої Державної Думи Володимира Шемета. Свої завдання Комітет і Штаб виконали: до плянованого погрому не дійшло. Але політична весна минула. Губернатор скасував Комітет Оборони. До міста прийшла сотня донських козаків, щоб запровадити “порядок”. Починаються арешти. У січні 1906 року, коли явилась поліція, щоб перевести трус і заарештувати Андрія, він спокійно вийшов з хати через кухню і... перейшов у підпілля.

Члени Лубенської Громади гостро відчули відсутність Андрія, який був “головним нервом, що штовхав у рух і керував революційною енергією членів громади”. Згодом — повертаються до перерваної праці. На зборах Громади висунули пропозицію, щоб замість “товариша Андрія” керувала “товаришка Маруся”, але вона категорично відкинула цю пропозицію, як “непокликана до цієї ролі”. Наведемо тут характеристичний випадок, який наświetлює методи тодішньої революційної праці. Як відомо, російська соціал-демократична партія не хотіла погодитися з існуванням української соціал-демократичної партії і почала творити “Спілку” при своїй партії, бо мовляв це дасть ширші можливості для революційної праці. Прихильники ідеї створення “Спілки” використали відсутність Андрія Лівницького і більшістю одного голосу ухвалили приступити до “Спілки”. Великих практичних наслідків це не дало, але внесло певну дезорієнтацію.

Андрій з чужим паспортом мусить переїздити з місця на місце, аби змити поліцію. Виїзд за кордон – до Галичини або до Болгарії – залишився мрією, бо не було грошей. Коли здавалося, що справа вже втратила свою гострість, Лівіцькі вертаються до Лубень. Але в листопаді 1907 року підноситься знову широка хвиля арештів: уряд створює голосну справу, відому під назвою “Лубенська Республіка.”

Арештують Андрія й Марію Лівіцьких і звільняють до суду за кавцією 10.000 руб. Але Андрія пізніше знов арештують, і до суду він мусить сидіти у в'язниці. Обвинувачення тяжкі: пропаганда з метою повалення існуючого ладу, приналежність до УСДРП Партії...

Київський Військовий Суд у січні 1909 р засуджує більшість членів Коаліційного Комітету за каторгу, Андрія – на два роки ув'язнення у твердині, авторку виправдано. Цей присуд викликав реакцію збоку авторки: “Присуд був, властиво, несправедливий і нелогічний. Ми двоє – Андрій і я – мусіли дістати найвищу кару, мусіли відповідати за все, а Андрій, що стояв на чолі всієї справи, дістав тільки два роки”. Оборонці, до яких належали між іншими М. Міхновський і А. Марголін, внесли апеляцію, і в вересні 1909 р. Суд виправдав майже всіх обвинувачених, бо справа була побудована на провокації.

Скінчився Суд, а разом з ним скінчився “романтичний період революційних змагань, поліційних переслідувань, драматичних процесів і непевного існування. Перед нами відкривається нова сторінка нашого життя, яка, як виявилось, була найменш цікавою”...

Лівицькі оселяються в Каневі — на ті часи глухій провінції. Була можливість присвятити себе цілковито родинному життю й вихованню дітей. Виховувалися вони в революційно-національним дусі. Батьки прищеплювали їм людяність, толеранцію до людей іншої національності, любов і пошану до людей фізичної праці, подаючи в доступній формі образ національного й соціального поневолення українського народу.

Але щодо виховання дітей бували й розходження, які виникали часами з певних політичних розходжень: мати висувала на перший план проблеми соціальні. Батько твердо стояв на позиції, що “спершу мусить прийти національне визволення з-під російського ярма і створення української держави.” Виховний вплив і авторитет батька — пише авторка — був сильніший від мого, — і тому діти наші стали українськими патріотами-націоналістами”.

Недовго тривало “спокійне” життя Лівицьких у Каневі: знов виступають ідеологічні проблеми. Андрієві починає тяжити професія адвоката. “Трудно йти на компроміси з власним сумлінням, коли

треба боронити й вибілювати різних злочинців. Треба було зі шкури лізти, щоб суд звільнив їх, щоб здобути славу доброго оборонця". А. Лівіцького Земські Золотоноські Збори вибирають мировим суддею, і в 1912 р. він з родиною переїздить на Полтавщину.

Розпочинається перша світова війна. Три роки війни минають швидко. Царський уряд позначає їх безприкладними переслідуваннями українців, абсолютною забороною українського друкованого слова й громадської праці, а при тім "залицяється" до поляків, навіть обіцяє їм автономію.

1917 рік. Революція – спочатку "безкровна". Авторку "охопила невимовна радість... мрія наша стає дійсністю... кат сконав... марно бились ми за волю"... Події йдуть з неймовірною швидкістю... Революція поглиблюється... Різко змінюється життя Лівіцьких: "з тихого і спокійного знов воно стало бурхливим і повним хвилювань". Почалася доба вже "практичної революції", до якої вони довгі роки підготовлялися в підпіллі.

Андрій Лівіцький з перших же днів глибоко ввійшов у революційно-організаційну працю. Його вибрано повітовим комісаром у його ж Золотоношкім повіті, а пізніше – губерніяльним комісаром Полтавщини... Приходять радісні свята й тяжкі будні революції.

Участь авторки в українській революції була обмежена; силу часу забирають родинні обов'язки, які спали виключно на її плечі, бо чоловік цілковито поринув у державну працю. Але не залишилась вона пасивним обсерватором і часами виступала з промовами. Одного разу, під час виборів до Установчих Зборів прийшлося їй говорити про автономію України людям, “які не знали, навіть, що таке Україна і хто вони самі”

“Літо революції” проходило під “знаком рожевих надій”, але коли почали повертатися з фронту збольшевичені дезертири, атмосфера на селі змінюється, постають гострі антагонізми між біднішими й заможнішими, появляються погромні, протижидівські настрої.

Полтаву опановують большевики, і Андрій, на якого видано вирок смерті, мусить тікати. Авторка з хворим на тиф сином перебуває на селі.

Берестейський мир. Недовга перерва для розмірно спокійної праці. Несподіваний для всіх “гетьманський переворот” знов радикально змінює життя українського села. Нова адміністрація “заводить по Україні свої порядки: скрізь запанувала реакція. По селах господарювали каральні експедиції. Поміщики мстилися селянам за найменші провини, за надії на одержання землі. З'явився каральний відділ і в селі, де мешкала авторка. Безконечні допити селян, на яких били їх часами до непритом-

ности.” Андрій знов мусить ховатися — тепер уже від “української” влади, міняти місце побуту. По-дружжя переїздить до Києва, але по певнім часі Андрій раптовно зникає, “залишивши нас майже без грошей”. Пізніше вияснилося, що мусів зорганізувати повстання у своїм Золотоноському повіті.

14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва. “Яке піднесення! Усі вулиці були запружені щасливим натовпом. Всі чекали зраннього-ранку на вступ українського війська”. Але була то коротка радість... Знов евакуація Уряду, до якого вже ввійшов Андрій Лівіцький, спочатку до Вінниці, а пізніше — до Кам’янця-Подільського. Марія рішуче відмовилася мандрувати з дітьми і залишилася у батька у Жмеринці. “Від почуття радості, надії, переходилося до суму, розпуки, безнадійності. Чому наш нарід, такий героїчний у минулому, тепер не встані був захистити свою молоду державу?...”

Що чекало авторку з дітьми? Анархія... переможні таращанські полки, власне, банди... реквізиції... безконечні допити... невпинна стрілянина... Приходилося переховуватися по чужих хатах... Все трудніше стає жити, а до того ж нема вісток від чоловіка... Большевики починають втікати, і всі радіють, що прийде своя влада... Але — прийшли денікінці... До потягів пускали всіх, лише старшина, що перепускав подорожніх, викли-

кав: “Только самостійників не берьом”. На кожній зупинці до вагона заглядають денікінці й питають: “Чи тут є жида?” По дорозі до Києва переїздить через Фастів, якраз після денікінського погрому. Труп на вулицях почали розкладатися, страшна задуха отруювала повітря. Труп, зложений як дрова, перевозили на цвигтар. Від Козятина потяг до Києва не йшов – прийшлося йти пішки аж сім днів. Проходили через Васильків, зруйнований денікінцями. Багато домів зі забитими дошками вікнами й дверима: знак, що тут цілі родини вимордовані.

Зростає повстанський рух. Починають тікати й денікінці. Знов люди чекають, що прийде українська влада, але прийшли большевики. У той тяжкий час прийшлося пережити українським патріотам трагічні дні, коли прийшли чутки, що Галицька Армія перейшла спочатку до Денікіна, а потім – до большевиків... “Занадто ми, наддніпрянці, вірили в патріотизм галичан”, щоб вірити тим чуткам...

Кілька місяців жила авторка з дітьми під большевиками. Треба було рятуватися від безпосередньої небезпеки – голодової смерті. Авторку призначили вихователькою в дитячому садку. Але ці пляни перекреслено: в кінці лютого 1920 р. чоловік прислав двох людей, щоб перевезли родину до Кам’янця... Вийшли раненько з Києва... “Не судилося нам повернутись, хоч в той день я чомусь була пев-

на, що від'їжджаю не більше, як на три місяці" – пише авторка.

*

* *

Ми свідомо підкреслили в цій передмові головні моменти життєвої еволюції Марії й Андрія Лівичків, бо значення тих споминів далеко виходить поза рямці звичайних споминів. Вони дають правдивий образ життя й розвитку найкращої, найсвідомішої частини нашої інтелігенції на переломі двох сторіч. Ми підкреслили також ідеологічний зміст тієї еволюції – від самого початку формування світогляду аж до сивого волоса... Це – праця для народу й тільки для народу. Це – думка про народ і про його краще майбутнє... Це – праця, повна посвяти й відваги, праця глибока змістом і без патосу. Ото був зміст життя тієї частини громадянства: активний ідеалізм, що перетворював ідеї в чин...

Ми звикли читати, що тоді "свідомих українців" було замало. Так, то правда. Але кожний з них, із тих одиниць, являв собою велику рушійну силу, повну динаміки, відданости й посвяти, яких би вистачило в нормальних умовах на... десятки людей. Тому то та "невелика кількість людей" здолала зрушити з місця приспаний український народ і надати йому сучасних державних форм. Історія мало має таких прикладів, – і цього не вільно забувати.

Марія Лівницька не була лише дружиною, матір'ю і господинею; вона була щирою товаришкою свого чоловіка. Були у них спільна революційно-підпільна, повна небезпеки праця, спільні думки й політичні ідеали. Але при тім — була незалежність думання й поглядів; траплялися розходження в поглядах чи в тактиці революційної праці, але одна мета й спільні ідеали затирали ті розходження. Та незалежність думання дає нам повну підставу дати віру її спостереженням і оцінкам найближчої їй людини — її чоловіка. А це важливе тому, що можемо заглянути в душу Андрія Лівницького, якому доля судила стояти на чолі Української Народньої Республіки в найтяжчих часах. Він персоніфікує собою добу — від часу смерти Симона Петлюри через довгі роки “еміграційного розсіяння” нашого народу, добу великих організаційних та ідеологічних змін. Ми певні, що дочекаємося книжки з повною й документальною біографією Андрія Лівницького, яка потрібна, головню, для майбутніх поколінь, але до того часу спомини Марії Лівницької залишаються найважливішим біографічним джерелом про її чоловіка.

Глибоку характеристику Андрія Лівницького дав у своїх споминах Микола Ковалевський, теж один із чільних діячів української революції, що мав можливість співпрацювати з ним в уряді.

“Політична кар'єра Андрія Лівницького: губерніяльний комісар Полтавщини, голова центральної

виборчої комісії в Києві, міністер справедливости в кількох наших урядах, а потім віце-прем'єр і шеф дипломатичної місії у Варшаві у другій половині 1919 року, голова уряду на еміграції і, врешті, наступник Головного Отамана після 1926 року.

Мало хто з-посеред діячів нашої еміграції так надавався на це керівне становище в тих тяжких і складних політичних обставинах, які вимагали не тільки еластичности, але й глибокої вдумливости, як також знання людської психології. Сам полтавець, наділений від природи сильним життєвим оптимізмом і великою дозою вродженого українського гумору, він не раз передбачав дозріваючі події і завжди вмів скерувати найтрудніші справи в напрямку практичного їх вирішення, навіть тоді, коли здавалося, що є мало надії на їх успіх.

Це знання практичної дійсности було у нього, у варшавському періоді еміграції, надзвичайно глибоке. Його зручні закулісові дії не раз відвертали небезпеку політичної ліквідації нашої еміграції. Спокійний і назовні ніби пасивний, він просто вибухав невичерпною енергією, коли йшлося про справи принципового значення. Завжди готовий до компромісів і сам великий майстер творення цих компромісів, він ніколи не переходив межу, за якою починається політичний опортунізм. Ось таким затямився мені Андрій Миколаєвич Лівіцький, що в ті часи стояв на чолі нашого еміграційного осе-

редку і тримав у своїх руках нитки політичної праці на різних її відтинках.

“Ще за життя Головного Отамана Андрій Лівицький виконував керівні політичні функції у Варшаві. Передбачаючи всілякі політичні труднощі й бажаючи запевнити собі вільність маневрування у розмовах з польськими чинниками, він настоював на тім, щоб і Головний Отаман та інші члени уряду перебували поза Польщею. В таких критичних хвилинах, які поставали не раз у зносинах з польськими чинниками, він завжди покликався на брак рішень з огляду на відсутність членів уряду і вигравав час, витворюючи таким чином нові можливості полагодження найбільш дразливих справ.” *

До цієї вичерпної характеристики небагато можна додати. Андрій Лівицький був революціонером-підпільником, який, крім звичайної зброї, уживав дуже часто зброї, що звалася миротворством і компромісом. Уміння мирити ворогуючі групи, партії і людей виступало у нього ще за студентських часів і вживав він тієї зброї до самої смерті. Бувши на найвищому становищі, він послідовно прагнув до об'єднання всієї політичної еміграції. Це не були лише патетичні слова!

Його оптимізм, який виступав у найкритичніших моментах, в найбільшій небезпеці, ніколи його

* Микола Ковалевський, При джерелах боротьби, Іннсбрук, 1960, ст. 634.

не зрадив. А привертав і підсилював віру тим, що вагалися, або зневірювалися.

Він дожив до частинної, принаймні, реалізації своїх ідей: об'єднання еміграції на ґрунті Української Національної Ради. Це ідеологічне об'єднання не було повним, – досягнути його в наших специфічних умовах було неможливо. Але то вже було велике досягнення. Приходить тут на думку порівняння, яке приточив в дискусії Олександр Шульгин – незмінний міністер закордонних справ Андрія Лівницького: В початках революції Михайло Грушевський написав конечну на ті часи брошуру “Хто такі українці і чого вони хочуть”. А кілька десятків літ пізніше – та навіть і тепер – треба написати або переконувати людей – “Нащо потрібен український державний центр на еміграції.”

Президент Української Народньої Республіки “в екзилі” – це найвище становище в еміграційній громаді, найбільша пошана й авторитет. На еміграції то найбільший і найтяжчий подвиг і самопосягання. Це значить – подвійна чи потрійна праця в супроводі “політичних вигуків”, безпідставних, фантастичних закидів, матеріяльні злидні й сумнівна вдячність громадянства. Така доля всіх або переважаючої більшості чільних політиків на еміграції, а членів еміграційних урядів передусім.

Треба мати виїмкову витривалість, загартований у житті дух і незломну віру та повне зрозу-

міння свого обов'язку перед народом, щоб перейти ту тернисту путь так, як перейшов її св. пам. Президент Андрій Лівіцький.

Велика подяка належиться пані Марії Лівіцькій за її книжку, за той незрівнянної ваги "людський документ", правдиво написаний людиною, що "не мала зерна неправди за собою".

Борис Ржепецький

В ПАНСІОНІ ВЕРИ КАРЛОВНИ ГЕГЕЛЬ

ПРОБУЮ ЗАГЛЯНУТИ в далеке минуле й пригадати ті бурхливі події, в яких ми з моїм чоловіком, Андрієм Миколаєвичем Лівіцьким, брали участь.

Пізнала я свого чоловіка, Андрія Лівіцького, коли була ще в п'ятій класі гімназії. Але знала його тільки з вигляду. Він приходив у відвідини до своєї сестри Жені, з якою я вчилася в одній класі Київської Подільської гімназії. Жили ми також разом в пансіоні Вери Карловни Гегель на Олександрівській вулиці.

В інтернаті не було окремої кімнати для побачень з відвідувачами. Ці побачення відбувалися у великій вітальні інтернату. У цій же вітальні влаштовували учениці у вільний час, переважно у свята, різні забави і навіть танці. Там стояло фортепіано, на якому ми відробляли завдання з музики.

Вправляла на тому фортепіані і я. І часто траплялося так, що під час цих вправ приходив молодий студент Колегії Павла Галагана,¹ Андрій Лівіцький, до своєї сестри Жені. Вони сиділи в другому кінці

кімнати і тихо розмовляли. Часом сміялись. Він був білявий, як і Женя, але очі його були блакитно-сірі, а не карі, як у сестри.

До мене долітали уривки їх розмови, і мої вправи переставали мене цікавити. Я починала часто помилятись, фальшувати і врешті, зніжковівши докраю, виходила з кімнати.

Пізніше Андрій усе життя казав, особливо оповідаючи дітям про свою молодість, що і йому моя присутність уже тоді не була байдужа. Чорні очі й чорні кучері дівчини, про ім'я якої він довго не на-смілювався спитати в сестри, ще з того часу запали йому в душу.

Але ні він, ні я в ті короткі хвилини наших тодішніх зустрічів, не усвідомлювали того почуття, яке зароджувалося у наших серцях, яке мало з'єднати нас на все життя.

Музика переставала мене цікавити в присутності Андрія. На думці було щось інше: які новини приніс зі світу брат Жені і чи не забув узяти для сестри книжку до читання.

Кожний прихід колегіята Андрія Лівицького вносив щось нове в наше замкнуте, відгороджене від усього світу життя. По його відході ми накидалися на Женю з нетерплячими питаннями.

Що нового оповідав, чи приніс цікаву книжку?

Книжка завжди була, тільки прочитати її треба було всім по черзі до наступної неділі, і то потайки від начальниці й виховательок. Нам дозволяли читати книжки тільки з гімназіальної бібліотеки.

В ті далекі часи молодь не користувалась такою незалежністю, як тепер. Нас не тільки вчили, але

й виховували. Методи виховання були старого типу. Суворі дисципліна панувала як у гімназії, так і в пансіоні. Начальниця пансіону, щоб ліпше було пильнувати, що роблять її вихованки, ходила завжди в м'яких капцях, які не робили найменшого галасу. Це їй дозволяло зближатись до кожної з нас безшелесно ззаду і перевіряти все, що ми робили. Часом підходила до котроїсь з дівчат, клала руку на плече і заглядала, що читає її жертва.

Від несподіванки, бувало, крикнеш.

— А чому ви крикнули? — питала, — покажіть ваші книжки. Що ви читали? Щось недозволене?

Бувало, що читали дійсно недозволене, а під тією недозвеною книжкою лежав підручник історії або географії. Коли вдавалося завчасу спостерегти наближення начальниці, то недозвону книжку перекладали наспід, а зверху клали підручник.

Дві старші кляси часом проявляли дух спротиву. Спротив цей мав, звичайно, дитячий характер. Часом не хотілося йти на прохід, часом вимагали дозволу по загальній молитві о дев'ятій годині вечора залишитися в навчальній кімнаті ще на одну годину. Це останнє нам було дозволене вже аж у сьомій клясі під умовою, щоб поводитись тихо і, лягаючи спати, не будити молодших.

Виконати цю умову було нам дуже тяжко. Часто разом з нами до спальні закрадався злий демон, що підштовхував на всякі дурні дотепи. Ці дотепи викликали нестримний сміх, і чим більше ми шикали одна на одну, тим більше душилися від того сміху.

Одного такого вечора, коли наш злий демон розгулявся донестриму, жарти перебрали міру. Сміх лу-

нав усе голосніше й голосніше. Раптом на порозі безшелесно з'явилась мовчазна постать начальниці. І на цей раз м'які капці непомітно для нас запровадили її до нашої спальні. Дівчата, як перелякані миші, шубовснули в свої ліжка. Начальниця стояла мовчки й нерухомо. Ми теж лежали й мовчали. Запанувала зловісна тиша. І раптом у цій тиші напівпошепки напівуголос почалося щось, чи то деклямація, чи то спів :

*Захотіла вража баба молодого бути,
Затикала за намітку зеленої руги.
Ой руго ж, моя руго!..*

Ми не витримали й порскнули сміхом.

— Молчать, Олтаржевская! — розітнулось на порозі.

На цей раз ми остаточно замовкли. Чи це був переляк, чи, може, більше здивування? Начальниця трохи недочувала, і розмовляти з нею треба було підвищеним голосом. А цим разом вона не тільки почувала притишений спів, але навіть догадалась від якого ліжка він іде.

На другий день, коли ми повернулись з гімназії, наша вихователька німкеня почала нам докоряти за вчорашню поведінку.

Нашу німкеню ми любили. Вона була весела і добра, тільки німецької мови нас не навчила, бо сама любила говорити з нами своєю каліченою московською мовою. Це давало нам часто привід з неї сміятись. І цим разом вона замість того, щоб змусити нас покаятись, тільки нас розсмішила... Під час своєї до нас промови вона хотіла сказати :

— Ви думаєте, що ми тирані!

Але замість “тирани” у неї в азарті вирвалось “тарані”.²

Ми вибухли веселим сміхом і кинулись її цілувати, запевняючи, що ніколи нам і на думку не спадало називати їх таранями. Наша фройляйн спочатку була збентежена нашим сміхом, але коли зрозуміла чому ми сміємось, то й собі розсміялась. Потім махнула рукою і пішла.

З того часу ми називали нашу начальницю таранею число перше, а німкеню – таранею число друге. Третю виховательку тяжко було назвати таранею – була більше подібною до мопса.

Наша начальниця, Вера Карловна Гегель, була ніби з прізвища німецького походження. Скінчила інститут “благородных девиц”³ і, звичайно, говорила російською мовою. Але мама її була типова українка і завжди говорила тільки по-українському.

Одного разу я і ще дві пансіонерки чогось дуже розшалілись. Ми бігли через велику вітальню, доганяючи одна одну, наскочили на столик і розбили лампу. Мама Вери Карловни увійшла до кімнати, побачила шкоду і грізно сказала по-українському:

– Як розбили, то й купіть!

ГІМНАЗІЯ

НАШЕ НУДНЕ й нецікаве життя в пансіоні оживлювалося трохи лекціями в гімназії. Гімназія наша – Кієво-Подольська Маріїнська Гімназія Вєдомства Імператриці Марії Фйодоровни ⁴ – була напроти церкви Св. Миколая. Одяг наш був брунатний з чорними фартухами на шодня і білими на свято. Начальниця, Мадам Спаськая, німкеня, яка дуже погано говорила по-російському, була пострахом гімназії. Коли з'являлась на коридорах гімназіяльного будинку в темносиній сукні з довгим тренєм, несучи його в руці, усі старші учениці старались уникнути зустрічі з нею. Тільки в котроїсь побачила космик волосся не на своєму місці, зараз хапала за чуба, сіпала голову нещасної то в один бік, то в другий і кричала:

– Що то у вас за зачіска? Як ви наважуєтесь ходити до гімназії в такому вигляді?

Перепадало часто й мені, бо моє хвилясте волосся ніяк не хотіло укладатись в приписані норми.

На розі по тій же вулиці була Третя хлоп'яча гімназія. Нам забороняли ходити хідником по тому бо-

ці. Можна було ходити лише по протилежному хіднику. Тим гімназисткам, які жили в місті з батьками, заборонено було ходити по вулиці з молодими мужчинами. Всі ці правила поведінки сама мадам Спаськая нам викладала в класі. Одного разу одна з товаришок, велика оригіналка, що завжди всіх смішила, запитала її під час такого викладу:

— А що як у котроїсь є брат, то теж не можна з ним ходити?

На це мадам Спаськая відповіла:

— У нього на лобі не написано, що він брат.

В класі за окремим столиком сиділа “класна дама”, яка пильнувала під час лекцій, щоб дівчата сиділи тихо і уважно слухали що говорить учитель. До церкви наш пансіон водили в Братський монастир.⁵ Там була Духовна Академія, й академісти ходили на прохід по Олександрівській вулиці та пробували з нами фліртувати. Нас теж переважно туди виводили, бо по тій вулиці був пансіон Вери Карловни Гегель.

Ці проходи описав докладно Олександр Кошиць у своїх спогадах. Але він помилився щодо Марти Сапак. Марфуша, як ми її називали, була разом з нами в пансіоні Гегель, а не Новицької. Але була трохи старша від мене і від Жені. Може, тому ми й не знали про роман, який описує Кошиць.

Навчання в гімназії велось переважно нудно й нецікаво. Викладовою мовою була, звичайно, московська. Учителі дотримувалися стисло підручників. Але були й винятки. З приємністю згадую двох учителів, які вміли зацікавити своїх слухачок і привертати їх увагу. Це були учитель словесности й лі-

тератури Василь Васильович Солуха та вчитель історії Володимир Михалевський.

Солуху можна схарактеризувати як людину з подвійною душею. Коли він питався в класі, контролюючи знання учениць, то його суворість проймажалам усю класу. І зовсім іншим робився він, коли починав оповідати і пояснювати нам зміст якогось нового літературного твору. А вже цілковито перетворювався, коли читав нам цілі уривки з творів потрібних для нас письменників, або декламував поезії.

Про українську літературу як таку, звичайно, не було мови, але одного разу він прочитав нам вірш Шевченка "Думи мої, думи мої" ... Нас це дуже здивувало. В такі моменти ми його дуже любили і шанували.

Учитель історії Михалевський був свідомим українцем. Про свої українофільські настрої він, звичайно, не міг нам говорити, але це відчувалось. Його лекції з доби козаччини, гетьмана Богдана Хмельницького, Мазепи і т. і. були надзвичайно просторі й цікаві. Він оповідав нам багато того, чого не можна було знайти в підручниках, і вимагав, щоб ми записували.

Одного разу, коли ми вивчали історію Запорізької Січі, він викликав ученицю на прізвище Кравченко. Вона була не підготовлена і дуже погано відповідала. Михалевський подивився на неї з добром і сказав:

— Сором вам, панночко. Ваше прізвище кінчається на *-енко*, а ви не вивчили лекції про Запорізьку Січ.

З того часу ми почали пильно вивчати все, що торкалось України. Можу сказати, що це були початки мого національного усвідомлення.

При прощанні після закінчення гімназії Михалевський подарував мені свою фотографію з написом: “Дочери Украины Марусе Ткаченко”. Ця фотографія зберігалась у нас аж до катастрофи 1920 року. Її пам'ятають і мої діти.

Таке то було наше життя в пансіоні і в гімназії. Але не зважаючи на те, що було воно однамнітне й нудне, я завжди з приємністю поверталась до Києва, до пансіону і до гімназії. Після довгих літніх вакацій приємно було знов побачити товаришок після розлуки. За літо накопичувалось багато вражень, якими треба було поділитись. А я мала тих вражень особливо багато. Половина моїх вакацій проходила в Одесі на Андріївському лимані.⁶ Там, на пляжі, я так опалювалась, що товаришки з мене сміялись і називали мене “арапкою”.⁷ Мені самій було неприємно, що я так негарно виглядала; в ті давні часи не було модним опалюватись. Молоді панночки і пані ховалися від сонця під парасолі або під широкі капелюхи.

Вакації починались у нас з кінцем травня, акінчались початком серпня, коли ще була велика спека. Перші дні в гімназії не було регулярного навчання, з огляду на неусталений розклад лекцій, і ми, пансіонерки, користуючись гарною погодою, робили далекі прогулянки (розуміється, в супроводі німкені або виховательки). Відвідували ми Царський сад, заходили часом берегом Дніпра аж до Видубецького монастиря.⁸

Але найприємніше було ходити до Лаври.⁹ Не знаю чим приваблювала вона нас. Може тим, що монахи пекли дуже смачні пироги з капустою або з рижом і грибами. Пиріг за п'ять копійок був такого розміру, що одним можна було добре наїстися. Бажання було досить прозаїчне, але молодість має свої закони.

ВІКНО У СВІТ

КОЛИ Я БУЛА в сьомій класі гімназії, мене, на прохання мого батька, почали пускати в свята до товаришки, що жила в Києві з батьками. З цього часу почалося моє зближення з студентською молоддю. В родині цієї товаришки бувало багато молодих людей. Переважно це були студенти медики, донські козаки.

Молодь у ті часи була настроєна бунтівничо проти царського режиму, а зокрема проти порядків в університетах. Збиралися молоді люди не для забиття нуди. В ті давні часи молодь не вміла нудитись. Збиралися для того, щоб читати гуртом книжки, обмінюватись думками; говорили на теми політичні, соціальні, літературні. Захоплювались поезією. Вивчали напам'ять уривки з творів Пушкіна, Лермонтова. Моїм улюбленим твором з тих часів була поема Лермонтова "Мцирі".

Популярним поетом серед поступової молоді був також Некрасов. Панувала, звичайно, в ті часи література російська. Все українське було заборонене, і дістати українську книжку було дуже тяжко.

Ці відвідини у товаришки, знайомство з поступовою молоддю і проведені в їх товаристві вечори впливали на мене магічно. Мені відкривалися очі на новий незнаний світ, на життя повне енергії, руху, але й небезпек. Мій світогляд почав мінятися. Від буденщини мене тягнуло до чогось вищого, до неясно ще усвідомленої мети – перебудови політичного ладу та удосконалення життя цілого людства. Цей розвиток мого світогляду спочатку відбувався в загально-російських рямках. Національна свідомість прийшла пізніше, коли я ближче познайомилася з Андрієм Лівіцьким.

Це був час загального революційного руху, в якому перед вела студентська молодь без різниці національностей. Були різні організації, т. зв. “земляцтва”¹⁰ – польські, грузинські, жидівські та інші. Була Українська Студентська Громада. Але коли треба було виступати з протестаційними демонстраціями, то виступали всі разом, спільно й солідарно.

Революційний настрій поширювався, незадоволення росло. У Києві та в інших університетських містах студентська молодь улаштовувала страйки й робила великі демонстрації.

Одна така демонстрація яскраво відбилася назавжди в моїй пам’яті. Приводом до неї було знущання тюремної адміністрації в Петербурзі над ув’язненою Ветровою, яка, в наслідок цих знущань, скінчила самогубством.

До нашого ізолюваного, відгородженого від цілого світу, пансіону доходили про це все тільки неясні чутки.

Але цілковито ізолювати нас не було змоги. Ад-

же ми ходили до гімназії, яку відвідували також товаришки, що жили з батьками в місті. Вони оповідали нам про події в різних варіантах. Почути від них щось певне ми не могли. А брат Жені, Андрій, який був уже перший рік студентом, довгий час не приходив. Це було знаменне. Ми розуміли, що він теж увесь пірнув у революційну діяльність.

Нарешті прийшов. Яким же героєм він був у наших очах, він, учасник усіх подій, учасник великої студентської демонстрації!

Оповідав Жені. Але я, як завжди, втекла, хоч як мені кортіло послухати! Потім, разом з іншими, я жадібно розпитувала Женю, змушуючи переказувати всі його слова.

Велика маса студентів-демонстрантів величаво посувалася від університету по Володимирській вулиці. І раптом, як вихор, налетіли кінні козаки. Нагаями заганяли демонстрантів в одно коло. Там усіх, кого захопили, переписали й забрали до в'язниці. Був тоді заарештований і Андрій. Це був його перший арешт.

На допиті був присутній сам жандармський¹¹ генерал Новицький. Про цього генерала ходило в Києві багато анекдотів. Він поводився дуже брутально, кричав на ув'язнених, але, казали, в дійсності не був жорстоким.

Цим разом, вийшовши до заарештованих і побачивши, що всі стоять у шапках, він зарепетував не своїм голосом:

— Шапкі далой!

Під впливом цього раптового викрику студенти відрухово поскидали шапки. Не скинули лише Меле-

невський,¹² що був відомий під псевдонімом Басок, і Андрій Лівицький.

Це не сподобалось Новицькому. Рухом руки він покликав їх обох до себе:

— Как фамілія? — звернувся спершу до Андрія. Андрій сказав своє прізвище і додав:

— Тільки, будь ласка, пишіть “через ять”.

На цьому тлі родина Лівицьких була дуже перецучена. Всі інші писалися через “е”, тільки родина ліпнявських сотників Лівицьких мала в російській транскрипції “ять”¹³, а в українській — “і”.

Почувши відповідь Андрія, генерал гвалтовно підніс голову.

— Как імя атца? — спитав.

— Ніколай Івановіч, — відповів Андрій.

На хвилину запанувала мовчанка, а потім ніби з докором:

І у такого благороднаво атца син — бунтовщик!

Нагадались старому генералові давні молоді роки, коли він учився в Єлисаветградській юнкерській школі¹⁴ разом з батьком Андрія.

Меленевського вже навіть не допитував і, давши відповідні зарядження, пішов.

Після цього заарештованих тримали тільки три дні. Випустили всіх, навіть тих, що не скинули шапок.

Найбільше була покарана я. Мої недільні прогулянки до товаришки були заборонені з огляду на неспокій у місті.

ПЕРШІ КРОКИ НА ВОЛІ

ЗИМА 1897-1898 РОКІВ. Я у восьмій класі вже Фундуклеївської гімназії. Подільська гімназія мала в ті часи тільки сім клас. Восьма класа була одна для цих обох, так званих Маріїнських, гімназій. Був один директор і майже всі вчителі викладали в обох гімназіях. Тільки до восьмої класи приймали лише учениць з добрим свідоцтвом з сьомої класи.

Жити в інтернаті, в умовах постійного нагляду й незносної контролі, мені більше не хотілося. Ця нехоть іще більше зміцнилась, коли я довідалась, що Женя Лівницька переходить на приватне помешкання. Але з цього приводу я мусіла довго й уперто боротись зі своїм батьком.

Улаштувалась я у тієї самої товаришки, Наташі Н., до якої ходила у неділі у відвідини з інтернату. У них сталася родинна трагедія: помер батько, залишивши велику родину без засобів до життя. Наташа була найстарша в родині й мусіла залишити гімназію та заробляти на утримання молодших. Мама її давала домашні обіди, і таким чином родина

якось трималась. Отже і я жила у них на повному утриманні і цим вносила теж маленьку суму в їх скромний бюджет.

Женя Лівицька, якимсь збігом обставин, оселилась недалеко від мене. Разом з Андрієм вони займали дві кімнати. Тепер ми зійшлися з нею ближче, ніж тоді, коли жили в інтернаті. Буваючи часто у неї, я познайомилася, вже особисто, з її братом, Андрієм, а також з його товаришами.

Це товариство було трохи відмінне від того, в якому я була дотепер. Усі вони говорили по-українському. Їх дискусії торкалися майже виключно питання про українське національне відродження. Це була їх мета. Але не всі вони були однієї думки щодо способів, якими треба було її досягнути. Дехто висловлював дуже радикальні думки, інші були більш помірковані.

Поважні дискусії, ідейні суперечки переплітались жартами, сміхом. Андрій був дуже дотепний і завжди вів перед чи в дискусіях, чи в розвагах.

Найприємнішою розвагою для них усіх були співи. Співали завжди тільки українських пісень і знали їх величезну силу.

Я довгий час не могла знайти з ними спільної мови. Більше мовчала і слухала. Часом, довідавшись, хто у Жені, хотіла тікати. Причиною цього було, може, й те, що я не вміла говорити літературною українською мовою.

Виявилось — для мене це була несподіванка — що Женя була свідомою україркою ще в пансіоні, але від усіх крилася. Тепер вона завзялась українізувати мене з допомогою свого брата. Спочатку їм це

не вдавалось, бо я була ще під впливом своїх старих приятелів з гурту Наташі, козаків-медиків.

Гурт Наташі імпував мені не тільки своїми поглядами на світ і життя. Це були не тільки надзвичайно ідейні, але й дуже симпатичні, щирі й добрі люди. Вони завжди були готові допомогти кожному в біді, завжди гаряче відгукувались на людське горе.

Взаємовідносини між хлопцями й дівчатами в цьому гурті були також надзвичайно симпатичні. Їх характеризували взаємна пошана й сердечність, але не було між нами найменшого натяку на флірт. Всі були рівні, всім було весело й притульно, коли сходились до гурту.

Часами й вони любили розважитись, посміятись щиро, до сліз. Іноді, коли дозволяли фінанси, ходили до театру, також усі гуртом. І ніхто не смів зрадити.

Того року почала діяти опера в нововідбудованому після пожежі театрі. Квитки на "гальорку" ¹⁵ — а дорожчих молодь не могла купувати — дуже тяжко було дістати. Треба було з ночі ставати в чергу.

Одного разу знайомий студент, який не був близький до гурту Наташі, здобув з великими труднощами два квитки й запросив мене. Я дала згоду. І треба ж було, щоб наші козаки на той самий вечір дістали цілу льожу в тому ж таки оперовому театрі! Бажаючих назбиралось аж десятеро. Так багато до льожі не пускали, але молодь ігнорувала всі заборони. Я з жалем призналась, що вже умовилась з кимсь іншим. Це признання зустріли страшним обуренням:

— Що за зрада! — кричали всі — в той самий вечір іти до опери з кимсь чужим!

Це змусило мене бути невихованою і передати квиток комусь другому.

Так проходив час — наука, дискусії, книжки, розваги. Але ці останні теж мали високий рівень. Нам, молодшим дівчатам, часом хотілось попустувати от так по-дитячому. Але ми мусіли з цим ховатись, щоб не втратити пошани старшої ідейної молоді.

До нашого гурту належав студент-медик Анатолій Я. Він був дуже суворих поглядів. Казав, що порядна й розумна людина мусить працювати, мусить бути корисною, мусить дбати про добро людства. Він був проти всяких розваг. Сам був дуже бідний, негарної зовнішності, завжди чимсь заклопотаний. Цілою душею віддавався своїй медицині. Був надзвичайно добрий і милий. І, не зважаючи на його неприємливу зовнішність, ми, дівчата, його дуже любили як доброго товариша, хоч трохи й боялися.

Одного разу трапилась маленька пригода, після якої ми з Наташею були певні, що втратимо його прихильність.

В той рік була рання зима. В кінці листопада взяли сильні морози і випав глибокий сніг. Під “Андрія” ми з Наташею вирішили попустувати.

— Давай, пошукаємо своїх суджених, — сказала Наташа і потягнула мене до міста питати імена.

Одягнулись тепло, бо мороз був великий, але було чудово. Хто бував у зимові місяці в Україні, той знає, яка гарна українська зима.

Вечір був надиво гарний, спокійний. Вітру не було, і тому сніг падав густою пеленою, покрива-

ючи все навколо білим покривом. Місто мало казковий вигляд. Дерев угинались під тягарем навислого снігу і наче поснули, заколисані спокоем зимової тиші.

Нам з Наташею було дуже весело. Мороз щипав за ніс і щоки, сніг налипав на вії, сліпив очі і мав охоту залізти за комір. Це викликало бадьорий, радісний настрій. Ми щохвилини порскали нестримним сміхом. Ішли, підкидаючи ногами сніг, швидко і пружно, спершу Фундуклеївською, потім звернули на Велику Володимирську в напрямі до університету. Напроти нас почали йти студенти, що вертались з вечірніх лекцій. Голосно розмовляли, ділились свіжими враженнями. Люди сновигали, як привиди, в білих снігових шатах і, здавалося, кудись поспішали. Може, до своїх родин, а може, просто до теплого кутка і затишної лампи... Мені раптом стало чогось ніяково:

— Слухай, Наталю, ходім додому. Чого блукати по вулицях?

— Спитаємо і тоді підемо, — безжурно відповіла Наташа.

Але питатись не відважувалися, було якось ніяково.

Раптом побачили самотнього пішохода.

— Ну, тепер рішаймося, або ходім додому, — каже Наташа.

З розгону підбігаємо разом і разом питаємо:

— Як ваше ім'я?

І завмираємо з дива: перед нами стоїть Анатолій Я.

— Наташа, Маруся! І вам не сором такими дурницями займатися?

Нам справді зробилось соромно. І пригнітив, приголомшив незрозумілий збіг обставин. Треба ж було натрапити на Анатолія, ходячого мораліста і поборника всяких, навіть невинних розваг!

Ми повернулись і засоромлені, принишклі пішли додому. Анатолій пішов з нами. Провів аж до хати, погрівся гарячим чаєм, ще раз покивав на нас пальцем і став прощатись. Але раптом перішуче подивився на мене і спитав:

— Чи можу у вас щось попросити, Марусю?

Я сквапливо дала свою згоду.

Він зніяковіло промимрив:

— Сьогодні такий мороз! Чи не позичили б ви мені свого башлика?¹⁶ Я вам завтра верну.

В той час увійшли в моду білі башлики для дівчат. І я страшенно втішалася своїм новеньким біленьким башликом.

Я на хвилинку завагалася: “В чім же я буду ходити?” — подумала, але тільки на хвилинку.

— З приємністю, — відповіла і принесла башлик.

За тиждень Анатолій приніс його назад і дуже перепрошував, що затримав.

— Не знаю тільки, чому це колір змінився?

Він заклопотано посміхнувся і подякував.

Справді, башлик з білого став сірим. Але я була рада, що наш вибрик не вплинув від’ємно на його відношення до нас.

Ми з Наташею довго згадували цю ескападу і дивний збіг обставин та кожний раз, на саму згадку, вибухали веселим сміхом.

НАЦІОНАЛЬНЕ УСВІДОМЛЕННЯ

ВТОЙ ЧАС найбільшою приємністю для нас були вечірні публічні лекції в університеті. Читали їх професори Науменко і Лучицький. Вчашало на них багато молоді. І, може, не тільки задля змісту їх, а ще й тому, що ці два професори були відомі як українофіли.

Ходили на ці лекції й ми з Наташею. Ходила Женя з своїм братом, ходили товариші Андрія.

Як я вже згадувала, Женя й Андрій хотіли мене зукраїнізувати. Все частіше затягували вони мене до себе. Забирали з собою на концерти Лисенка, на українські вистави з Садовським, Саксаганським...

Андрій давав мені українські книжки, провадив зо мною розмови на українські теми. Отож моя свідомість поволі збільшувалась.

Чому поволі?

В першу чергу тому, що українська література, якою частував мене Андрій, мене не цікавила і не імпонувала мені.

— Боже, — думала я, — невже українська літе-

ратура така убога, невже нічого нема, що могло б мене зацікавити?

Все, що давав мені Андрій, це були маленькі брошурки, як от: “Від чого умерла Мелася”¹⁷, або “Розмови про Чорний Пар”. Давав, щоб я училася української мови.

Поза тим я знала до цього часу тільки твори Тараса Шевченка, які в скороченому, цензурованому виданні були в кожній українській родині, навіть національно несвідомій.

Спочатку мені було якось ніяково протестувати, і я терпіла. Але врешті не витримала:

— Не давайте мені більше читати ваших брошурок. Мене не цікавить “чорний пар”.

Андрій був заскочений, а я почала бити його своїми, здавалось, непереможними аргументами:

— Які може мати вигляди на майбутнє українська нація, коли вона така бідна, що не має навіть своєї літератури, крім Шевченка?

Але Андрій, замість того, щоб відповідати мені, почав лаяти самого себе:

— Ну й дурень же з мене! — сміявся він.

Виявилось, що ті брошурки він давав мені просто тому, що вони були в нього під рукою. Він мав їх цілі гори для розповсюдження по селах.

І Андрій почав з запалом доводити, що українська література є.

Валилися з лоскотом мури світогляду, що його так старанно закладала в душах молоді російська держава за допомогою школи.

— Все, чого нас учили в школі, про велику “російську” літературу, — неправда. Москва, разом з

назвою, украла у нас і цілий багатющий період нашої історії і літератури!

Андрій умів говорити, умів переконувати краще, ніж якийнебудь з творів, про які він згадував.

— Але навіть і тепер, в наші часи, після довгої перерви, подумайте, — говорив він, — ми ж маємо вже Нечуя-Левицького, Мирного. В Галичині є Франко, Кобилянська... А наша молода зірка Леся Українка! І ви кажете, що української літератури нема!

Очі Андрія палали надхненням. Він спинився на хвилинку і знов почав говорити, випустивши кілечко блакитного диму з цигарки.

Говорив поволі, з надумою, ніби втілюючи в слова якусь нову думку:

— А зрештою, коли б навіть не було нової української літератури, то треба було б її створити. І ми створимо, Марусю, ми, молоді, створимо і українську літературу і українську націю! О, яке це щастя, що ми молоді і що наша батьківщина нас потребує!

І тоді оповів мені Андрій про початки свого національного усвідомлення.

Ще підлітком він любив читати історичні романи й оповідання. Попадались йому й оповідання з історії визвольних змагань різних народів в 19 ст. Вони захоплювали його. Захоплював Інсаров, герой роману Тургенєва "Накануне", у фікції і лорд Байрон у дійсності.

Одного разу, прочитавши щось з історії визвольної боротьби балканських слов'ян, Андрій з жалем подумав:

— Яка шкода, що моя батьківщина, Росія, така велика й могутня, і що її не треба визволяти!

З того часу він почав ближче цікавитись історією і цієї своєї "батьківщини". І раптом зробив відкриття, що справжня батьківщина його не та, за яку казали йому молитись в гімназії, а та, за яку боролись його предки, запорозькі козаки і ліплявські сотники.

Не пригадую вже, коли саме наступило повне національне усвідомлення Андрія. Можливо, що важливу роль в цьому процесі відіграла Колегія Павла Галагана, до якої Андрій вступив після закінчення чотирьох клас прилуцької гімназії.

— Подумайте, — казав знов і знов Андрій, — яка це шляхетна мета — боротись за волю України! Адже селянство і робітництво нашої батьківщини поневолені не тільки соціально, але й національно. І тому ми мусимо боротися в першу чергу за них, за українських селян і робітників.

Його слова все більше і більше захоплювали мене.

— Подумайте, все життя своє віддати Україні, для неї жити або за неї вмерти!

Андрій спинився. Довго витримати без жартів він не міг. На обличчі в нього з'явився лукавий усміх:

— Звичайно, я волів би жити. Але то вже як кому випаде.

Після цього Андрій почав діставати для мене й інші книжки. Приносив також "Зорю", що виходила в Галичині. Мені, признаюся, дуже тяжко було читати цей журнал, бо мова галичан у ті часи відрізнялася від наддніпрянської. Прочитувала я все ж таки все від початку до кінця. Пригадую, найбільше мені "Зоря" імпонувала тим, що це був журнал не-

легальний, хоч, правду кажучи, нічого загрозливого для російської імперії я в ньому не знаходила.

*
* *

Зима наближалась до кінця. На політично-революційному обрії наступив тимчасовий спокій. Молодь почала думати про наближення іспитів. Ми з Женею також засіли за науку. Треба було відробити деякі залежності, і коли прийшов місяць травень, ми взялися підготовлятися до іспитів. Не було часу ні на що інше. Все довелось з жалем залишити: театр, концерти, університетські лекції. Не було іншої ради. Наші знайомі всі порозлазилися по своїх кутках і готувалися теж до іспитів. Зустрічалися тільки зрідка. А після іспитів чекав на мене відїзд додому і невідоме майбутнє.

Нарешті й іспити минули. По мене приїхала старша заможна сестра. Поки вона водила свою дитину до лікарів, я прощалась зі своїми друзями. Женя й Андрій збирались до свого маєтку в Ліпльовому.

На прощання Андрій запропонував прогулянку човном по Дніпру. Товариство зібралось невелике: ми з Женею, Андрій і його два товариші: Василь Совачів і Кавун. Ми не вибирались надовго і навіть не взяли з собою нічого з їжі.

Погода видалась напрочуд гарна. День був соняшний, гарячий. Весело й безжурно виїхали ми на широкі води Дніпра. Зникла кудись непевність і журба про невідоме майбутнє. Груди наші були повні молодих і свіжих сил, обличчя пашіли рум'янцями, очі

сяли... Раз-у-раз зривався веселий жарт і нестримний сміх розсипався навколо разом зі срібними бризками води, що скапували з весел.

За сміхом та співами ми й не помітили, як почали збиратися хмари. Сонце сховалось, і зірвався сильний вітер. Навколо нас розшалілись хвилі, і човном почало кидати в усі боки. Андрій був вправним керманичем, бо виріс над Дніпром, але й він занепокоївся:

— Не встигнемо до Києва. Треба приставати тут до берега! — постановив він.

Ледве встигли ми висісти з човна, як почалася злива. Ми перевернули човен і умостилися під ним, ховаючись від дощу.

Спочатку веселий настрій нас не покидав. Несподівана пригода, комізм нашої ситуації і невпинні жарти Андрія викликали далі вибухи сміху. Але поволі настрої цей почав мінятися. Зближався вечір і, що найгірше, нам усім страшенно хотілося їсти.

Буря і дощ не вгавали. Настала ніч. Предсвітанкова свіжість принесла ще одну неприємність: всі ми були дуже легко, по-літньому, одягнені, і нас почав мучити ще й холод.

Як же ми зраділи, коли побачили врешті на небі червону смугу — ознаку близького сходу сонця! Дощ припинився, і ми з поспіхом сіли до човна та поплили назад до пристані. Я з непокоєм думала про сестру. Вона так просила нас не баритися! Я уявляла собі, які муки вона мусіла переживати в цю страшну бурхливу ніч, думаючи, що наш човен перекинула буря.

Коли ми добились до Києва, власник пристані сказав нам, що ще багато човнів не повернулось.

Було ще дуже рано, ніякого способу комунікації не було, і ми мусіли пішки йти аж на кінець Фундуклеївської вулиці. Мені відчинила двері сестра. Вона була бліда, як смерть. Не спала цілу ніч. Я мовчки впала їй в обійми.

На другий день ми виїхали з Києва. На двірець нас відправляли всі мої любі незабутні приятелі.

Потяг рушив. Рушили й поплили, віддаляючись у протилежному напрямку, дорогі лиця. Я дивилась, дивилась за ними, ніби хотіла затримати, відфотографувати їх у своїй пам'яті. Потім поплили й почали зникати один за одним – швидше й швидше – будинки, дерева...

Я стояла мовчки біля вікна й дивилась, дивилась, аж поки не зникли з очей усі ознаки міста Києва.

– Що чекає мене в майбутньому? – подумала я і гірко заплакала.

ПЕРШІ РОЗЧАРУВАННЯ

ПОЧАЛОСЬ ДЛЯ МЕНЕ нудне життя в домі мого батька. Крім мене, в родині було ще дві дочки. Старша сестра була вже заміжжю за священиком і жила окремо. Молодша ще була дитиною. Моя мати померла, коли мені було два роки, і молодша моя сестра була донькою батька від другої його жінки, моєї мачухи.

Відсутність материнського тепла і нехіть мачухи, яка не любила дітей мого батька від першої жінки, кинули холодну тінь на моє дитинство й юність. Були вони нерадісні й непривітні. І не люблю я спогадів з того часу; тому так і рвалась я завжди до Києва, навіть до суворої дисципліни пансіону, де приязнь товаришок, жарти й чар молодих близьких істот роз'яснювали мої дні.

Батько мій натомість був дуже добрий. Я нагадувала йому його першу жінку, мою маму, яку він дуже любив, і яка так трагічно вмерла. Вони були разом на якійсь забаві. Мама моя дуже розігрілась у танці і, не охолонувши та не закутавшись як слід, сіла в санки й поїхала додому. На другий день за-

хворіла і вмерла від запалення легенів. Я була для батька втіленням його першого кохання, і він мене дуже любив. Крім двох дочок, він мав від першої жінки ще й сина, що помер, маючи сім літ, залишивши батька невтішним, бо більше синів він не мав.

Не зважаючи на лагідний, добрий характер, батько мій був дуже суворих патріархальних звичаїв, і ніхто не смів порушувати установленого ним в родині порядку. Так, наприклад, коли він спізнювався на обід або на вечерю, що з ним траплялося дуже рідко, ми не сміли сідати без нього до столу.

В родині нашій усі свята святкувались дуже урочисто з захованням звичаїв і дотриманням постів. І в цьому було так багато чару і якогось глибокого змісту, що я й досі згадую ті дні зі зворушенням.

Особливо приємно згадується Великдень. Великий піст був у нашому домі справді часом покути і очищення перед великим святом Воскресіння. В цей час ніхто не їв не тільки м'яса, але й молочних продуктів. Олія, замість масла чи шкварок, або макове молоко, замість коров'ячого, до каші, запах пісного борщу і смаженої риби — це та напівзабута великопісна романтика, що до неї, протягом страсного тижня, починали долучатись делікатні пахощі свіжоспечених мазурок, рум'яних баб, сирної паски ... І над усім цим панувало золоте тепло воскових свіч донесених непогашеними додому зі "Страстів Господніх" у Чистий Четвер.

Батько мій був щиро, глибоко й ревно релігійний. Побожність мачухи була більш формального характеру й полягала в автоматичному відмовлянні молитов.

Але, не зважаючи на свою побожність, а, може, саме завдяки їй, батько мій ставився критично до тодішнього духовенства. Місцевого нашого священика він не любив і ніколи у нього не сповідався. Сповідатись їздили до сусіднього Браїлова за шість верстов. У Великодню ніч звичайно ходили до церкви. Повертались додому вранці і цілою родиною урочисто розговлялись. Настрій при цьому був святковий, радісний.

Але пам'ятаю один сумний Великдень у нашому домі. Не пригадую вже в котрому це було році. Я була тоді підлітком років тринадцяти-чотирнадцяти і приїхала додому з Києва на Великодні вакації. Приїхавши, я одразу помітила, що щось не в порядку. Батько був чимсь дуже заклопотаний, а мачуха все стогнала та скаржилась на втому. Нарешті у Велику П'ятницю сказала мені в таємниці, що у них фінансова криза, що ледве спромоглися дещо купити і сяк-так приготуватись.

Не вистачило навіть грошей, щоб купити хоч трохи вина. Але я була молода і не надала цьому належного значення.

Поза тим усе відбувалось, як завжди. В суботу ввечері поїхали всі до церкви, повернулись на світанку і, розговівшись за старим звичаєм, полягали спати.

Мені не спалося. Був святковий настрій, і хоч дома було не все гаразд, проте я все ж чекала, що свята принесуть радість, збереться весела й безжурна молодь, серед якої розвіється сум і забудеться всяка журба.

Але день почався невесело. В давні часи, як ві-

домо, в Україні люди відвідували під час свят рідню й знайомих, щедро частували своїх гостей і такого ж почастунку сподівались і від інших. Отож і в нас була завжди повна хата. І того святкового дня з'явився нарешті перший гість. Похристосувався з батьком, мачухою і наприкінці хотів і зо мною. Я дуже зніяковіла і врешті розсердилась за його настирливі домагання, вирвала руку і втекла. За звичаєм почали гостя частувати, запропонували горілки, але він відмовився, а натомість попросив вина. Я страшенно почервоніла і нишком вийшла до другої кімнати. На щастя, в цей критичний момент прийшов ще хтось, і справа з вином була затерта, а новий гість був більш вихований і вина не попросив.

Цей перший день свят, замість очікуваної радості, приніс мені самі тільки невдачі. В перерві, коли не було гостей, я почала бавити свою маленьку сестричку. Прив'язала до ниточки щось блискуче і досить тяжке і крутила ним у повітрі, як млинок, а сестричка весело сміялась. Раптом блискітка зірвалась і ударила сестричку по лобі. Зчинився плач, гамір і крик. Мачуха докоряла, що я це зробила навмисне. Налетів батько і, не розібравши справи та не охоловши ще по невдачі з вином, накричав на мене ще й за те, що пан Х. посмів домагатися, щоб я з ним похристосувалась. Замість радіти, довелось мені гірко плакати.

В цю патріархальну атмосферу малого провінційального міста попала я після закінчення гімназії і своїх мрій про поступ, про працю, про студії... І не знала, що з собою робити.

До домового господарства я не мала замилюван-

ня і, може, саме тому, що його провадила нерідна мати.

Мачуха моя була дуже доброю господинею. Вона походила зі священничої родини Загайкевичів. Її три брати, Діонисій, Павло і Степан Загайкевичі були також священиками на Поділлі. Відомо, що наші матушки були господинями на славу, але мачуха не вміла заохотити мене, бо не мала до мене справжнього материнського почуття. Я це відчувала й інстинктивно трималась оддалік.

Проте, щоб не сидіти марно і бути чимсь корисною в родині, я завжди старалась допомогти. В кожному, хоч і невеликому господарстві, знайдеться робота, але відношення мачухи завжди мене знеохочувало. Ніколи я не могла їй догодити. Обвинувачувала мене в лінивстві, але як тільки я бралась за роботу, відразу ж починались нарікання:

— І чого їх там учили, в тій гімназії? Адже з читання книжок хліба не їстимеш!

Це говорилося голосно, навмисне, щоб я чула. І тоді я справді тікала до книжок, замикалась у своїй кімнаті і показувалась їй на очі якнайрідше. Але батькові я не скаржилась, і він не міг знати, що мені діється кривда.

Мачуха хотіла якнайшвидше видати мене заміж. В ті часи це була єдина кар'єра для молодої дівчини. Сумна була доля тих дівчат, які кінчали середню освіту. До вищої школи доступу майже не було, а знайти посаду для жінки теж було дуже тяжко. Єдине, що було можливе, це посада вчительки в народній школі, та й туди нелегко було дістатися. В цих обставинах цілком природнім було бажання моєї ма-

чухи знайти мені “жениха” і тим самим якнайшвидше мене позбутися.

На моє нещастя того ж таки першого року після закінчення гімназії мені траплялися аж дві нагоди. Один з “женихів” був навіть так званою “доброю партією”, мав добру посаду і чудово грав на скрипку.

Всі ці “партії” мене тільки дратували. Я рішуче відмовляла і, щоб заспокоїти мацуху, обіцяла знайти собі працю. Але це не було так легко. Вирішила я пошукати щастя в Києві. Їздила туди кілька разів. Там заопікувалась мною моя стара вчителька ручних робіт. Вона дала мені три рекомендації до своїх знайомих на посаду домашньої вчительки для дітей.

З першою візитом пішла я до професора медицини Борнгавпта. Покоївка завела мене до вітальні і сказала почекати. За якийсь час вийшла до мене пані професорова. Спинилась посеред кімнати, не попросила мене навіть сісти. Зміряла поглядом мою дрібну постать. Холодна скептична усмішка з'явилась у неї на устах:

— Вибачте, я вас не можу прийняти. Ви ще замолода на відповідальну роль вчительки.

В другому місці чекала на мене така сама відповідь. Не помогли їй досконалі рекомендації моєї доброї вчительки. В третє місце я вже сама не пішла.

Розчарування, упокорення й злість огорнули мене. Злість на цих гордовитих, самовпевнених пань, що навіть не поцікавились моєю долею, не розпитали хто я і що я. Може, на мене чекає голодна смерть, може, я скінчу самогубством... Добре, що я ще мала пристановище, що мій батько мав чим мене году-

вати, що це лише моя гордість погнала мене шукати самостійної дороги і повної незалежності.

Кожний раз я поверталась додому з глибоким і ніжним почуттям до батька, що його дім був для мене теплим гніздом, і одночасно з твердою постановою ставити далі опір матримоніяльним плянам мачухи.

Ці поїздки до Києва розважали й потішали мене. Я зустрічалась там зі старими знайомими, а найчастіше з Андрієм Лівичьким. Ходили ми разом до театру, на концерти. Андрій оповідав мені багато цікавого про студентський рух, в якому він брав діяльну участь, про працю в організаціях.

Андрій був уже членом Української Студентської Громади. Одночасно він мав багато приятелів у т. зв. Старій Громаді,¹⁸ до якої належали всі наші видатні старші українці, в тому числі й Леся Українка. В цій Громаді були й деякі студенти. Належав до неї й приятель Андрія, студент Кавун. Ці дві громади ворогували між собою. Андрій уже тоді, маючи дев'ятнадцять років, відчув у собі те, що було основною прикметою його характеру – любов до згоди й бажання бути миротворцем. Використовуючи свої широкі знайомства в Старій Громаді і свої впливи серед членів Студентської Громади, Андрій завзято провадив мирову акцію і в великій мірі спричинився до того, що громади помирились.

Андрій не переставав цікавитись моїм національним усвідомленням. Ніби жартуючи, він усе випитував, чи читаю я українські книжки, чи скоро я цілком зукраїнізуюся. Він був веселої вдачі, любив жартувати і часто, ніби жартома, непомітно передавав

свої думки і погляди оточенню. Його світ ставав мені щораз ближчий, і тяжко було повертатись додому, до буденного, безбарвного життя.

Але треба було. Треба було вертатись, щоб, може, нескоро, поїхати другий раз. Часто їздити не було змоги. Отже ми з Андрієм умовились, що будемо листуватись. Він обіцяв, що буде писати про події в університеті, про свої пляни й міркування. Втішена цією обіцянкою, я повернулась знов додому.

Однак тяжко було мені миритись з обставинами, і я, для душевного відпочинку, часто тікала до старшої сестри на село і там без перешкод зачитувалась книжками.

У цій священничій садибі в селі Володівцях на Поділлі частинно проходила моя рання юність, і від неї залишилось багато милих і дорогих спогадів.

Садиба була досить велика і її, здавалось, оповив якийсь невимовний чар. Господарська частина була відділена огорожею від квітника й головного входу до будинку. Від будинку вела широка доріжка до церкви; навколо церкви зеленіла травичка, мов оксамитний килим, густо перетиканий весною жовтими квітами кульбаби. А в другий бік доріжка вела до криниці і до великої груші, що родила щороку багато смачних грушок.

Недалечко від криниці гойдались на високих стеблах жовтозолоті голівки сояшників — невідємна прикраса української хати.

Коло священничого будинку розстилався барвистий килим квітів — гордість і пиха матушки села Володівці.

А як же не згадати черешневий садочок, де росли

високі дерева, на яких було рясно-рясно солодких і гірких черешень! Цей садочок згадую з особливою тугою, бо, умостившись на якійсь гілляці, я любила не тільки їсти свіжі черешні, але й читати цікаву книжку. Це було тим більше вигідно, що довший час ніхто не знав, де мене шукати.

А книжок було багато. У сестри була досить добра бібліотека – твори всіх відомих письменників російських і французьких. Українських книжок, крім легального Кобзаря, не було, бо в ті часи ні сестра, ні я ще не були свідомими українками.

Сидячи так на високій черешні, не раз, було, чую – сестра гукає :

– Марусю, іди поможи коня запрягти у “лінейку” !¹⁹ Поїдемо у Копайгород. Пару коней і хлопця Ваня не дає (Ваня – це мій швагер-священик), бо хлопець у полі потрібний, – пояснює сестра, чому маємо їхати лінейкою, а не екіпажем. Біжу на поміч. Їхати лінейкою для мене – весела і приємна пригода, але для матушки – з огляду на опінію прихожан-селян – трохи ризиковна. Моя сестра була старша за мене на шість років. Вийшла заміж в сімнадцять років і ніяк не могла звикнути до поважної ролі дружини священика.

Одного разу трапилася справді пригода. Конем правила я. В одному місці задивилась кудись, потягнула віжки в бік, і ми, виїхавши на горбок, перекинулись. Падати було невисоко, не потовклися. Підняли лінейку, звели коня з горба і поїхали далі. Опам'ятавшись, я почала сміятись, а сестра цілу дорогу бурчала, бо сукні наші були в жакливному стані, скупавшись у куряві. На щастя, ніхто нас не бачив, і

престиж матушки від того не постраждав.

З приємністю і тугою згадую ті давні часи, добу щасливої романтики. На зміну прийшли авто й літаки з жахливими катастрофами і... жінки в штанях.

*

* *

Одного разу приїхала до сестри знайома, дуже симпатична й інтелігентна пані. Ми познайомились і багато говорили. За якийсь час ця пані запропонувала мені становище домашньої вчительки її дітей. Я згодилась і пробула у них від грудня 1898 року до весни 1899.

Весь цей час я листувалась з Андрієм і Женею. Ці листи рятували мене від нуди та помагали зносити одноманітність мого існування.

*

* *

Відносини в Київському університеті знов загострювались. Події розвивались, і навесні 1899 р. вибухнув страйк. Звичайно, все скінчилось фіяском. Багато було заарештованих, і в їх числі був і Андрій. Цим разом арешт мав для нього прикрі наслідки, бо за кару його виключили на цілий рік з університету.

Листування з Андрієм припинилось. Про арешт його я довідалась від Жені.

Влітку того ж року Женья запропонувала мені приїхати до них у гості на Полтавщину. Я з великою радістю погодилась і в половині травня 1899 року вирушила в дорогу. Сама подорож мене дуже тішила.

Це ж уперше я мала їхати пароплавом по Дніпру. Я сподівалась нових цікавих вражень, і буйна фантазія моя малювала мені чудові картини. Але мене спіткало розчарування. Пароплав посувався страшенно повільно і часто натикався на мілини. Нагорі немилосердно пекло сонце, змушуючи тікати від чудових краєвидів униз, до кабіни. Але там було нестерпно душно, і докучали мухи. Мені дуже скоро набридла ця “романтична” подорож, і я мріяла про її кінець. Але пароплав, як на злість, спізнився на кілька годин.

На пристані в Прохорівці зустріла мене Женя. Зустріч наша була дуже радісна. Це ж уже рік минув, як ми скінчили гімназію. Здавалось, що це було так давно! Так багато назбиралось думок, якими треба було поділитись! В листах усього не перекажеш! А скільки жалів нагромадилось за цей довгий час в наших молодих серцях! Ні з ким було поділитися, нікому було поскаржитися на лиху долю, що позаганяла нас на глуху провінцію, де тільки мріяти можна було про рух, про поступ, про боротьбу.

Від пристані ще треба було їхати кіньми. Спочатку дорога була дуже тяжка, колеса грузли в піску, коні ледве переступали з ноги на ногу і часто, зморені, засапані, ставали відпочивати.

Находив лагідний вечір. Сонце ховалось за обрій, спека спадала, ставало легше дихати. Нарешті виїхали на биту, тверду дорогу. Коні рвонули й погнали вперед, передчуваючи наближення дому.

Перед хатою зустріла нас Наталія Петрівна Лівицька, мама Жені й Андрія, маленька, кругленька пані з дуже милим і добрим обличчям. Вона вже була

неспокійна, що ми так забарились і бідкалась, що напевно голодні. Запровадила нас до дому і почала клопотатись, загадуючи вечерю. Брати Андрія, старший Кость, і молодший Олекса, зустріли мене дуже прихильно. Кость був високий, міцної й гарної будови, дуже веселий і теж, як і Андрій, дуже любив жартувати. Олекса був іще зовсім хлопчиком. Батька не було дома. Не було й Андрія. Він сидів у в'язниці, і ніхто не знав, доки його будуть тримати.

Зразу після вечері ми з Женею, під претекстом втоми, пішли до її кімнати. Втоплена я була справді страшенно, але від зворушення довго не могли ми заснути. Аж до світанку ділилися ми своїми думками й жалями. Женья, хоч мала рідну маму, добру й заповідливу, все ж була так само сплутана обставинами, забобонами свого оточення і, головне, деспотизмом свого батька. Ще з гімназії Женья мріяла про вищу освіту. Її приваблювала праця лікаря, і вона вже в восьмій класі постановила добиватись на медичні жіночі курси в Петербурзі. Скінчила вона гімназію з медаллю, і це їй відкривало туди дорогу. Ще тоді, як ми жили на Фундуклеївській вулиці, Андрій учив її латини. Але одного бажання й успіхів у науці було мало. Треба було коштів на життя й науку. І тут Женья зустрілася з категоричною заборонаю батька. В середовищі українського панства панував той самий погляд на долю й обов'язки жінки, що й у нашому провінційальному місті: молодій панні досить було середньої освіти. Трохи знання мов, трохи гри на фортепіані, трохи ручних робіт — все це було потрібне лише для того, щоб піймати "добру партію", щоб вийти заміж. Слухаючи Женіних скарг, я забу-

вала про свої прикrostі й життєві невдачі та широко співчувала. Але одночасно я знала, що Женя була не з таких, щоб скоритись долі і пасивно піддатись батьковій постанові. Вона не плакала, не розпачала, а тільки будувала пляни, міркувала, як і де роздобути кошти для досягнення мети. Наші розмови затяглися так довго, що ми поснули аж на світанку.

РОДИННЕ ГНІЗДО

НА ДРУГИЙ ДЕНЬ повернувся додому голова родини, Миколай Іванович Лівицький. Був це пан високий на зріст, огрядної будови. Ціла його постава, вираз очей і лиця говорили про твердий характер і деспотизм. З його появою в домі помітно все змінилося. Неначе разом з ним увійшов до хати якийсь дивний новий настрій – чи то пригнічення, чи то страх.

Усі члени родини старались якнайменше показуватись батькові на очі. Зустрічались тільки в години обіду та вечері. Одна мама була завжди наготові, стараючись угадувати кожне його бажання і навіть його думки.

Миколай Іванович, видно, не любив господарства. Його ніщо, здавалось, дома не цікавило. Він майже весь час просиджував у своєму кріслі за столом у їдальні з виразом чи то втоми, чи то смертельної нуди на обличчі. Навіть пообідній відпочинковий сон відбувався в тому ж таки кріслі в їдальні. Довго в родині ніколи не засиджувався. Перебував більше в Золотоноші, повітовому місті, де працював у зем-

стві²⁰ та утримував товариські стосунки з повітовим панством.

Коли Миколай Іванович загадував запрягати коні, щоб їхати до Золотоноші, усі оживали, а після його відїзду наступало загальне відпруження. Всім наче ставало легше дихати, всі робились веселими й балакучими.

Родина Лівіцьких була козацького походження. Всі члени її ревно оберігали оте *і* в українській, а *ятъ* у російській транскрипції. Родина ця не мала нічого спільного з священичими родами Левицьких.

Андрій переказав мені легенду про те, яким чином один з їх предків здобув собі це прізвище. Легенда ця жила й передавалась з покоління в покоління.

Якийсь предок Андрія, завзятий козарлюга, в бою з турками загубив праву руку. Не зважаючи на це, він продовжував битись, перехопивши шаблю в ліву руку. За це товариші козаки прозвали його Лівшею, а згодом з цього виробилось прізвище Лівіцький.

Андрій був байдужий до своїх так званих *дворянських*²¹ привілеїв. Їх одержала його родина разом з іншими козацькими старшинськими родами від Катерини після знищення української державности. Натомість своїм козацьким походженням він дуже пишався. В родині збереглися старі родові папери, а серед них дорогоцінна грамота з часів Богдана Хмельницького, якою призначалося одного з Лівіцьких, здається Івана, на сотника, чи на полковника війська запорозького. Цими всіма паперами Андрій заопікувався після смерти батька, Миколая Івановича, і пізніше передав їх для студій своїй кузинці, відо-

мій українській історичці Наталії Дворянській (Мірза Авакіянц).

Ліплявську сотню предки Андрія одержали після того, як один з Лівичьких оженився з дочкою ліплявського сотника Лазаревського.

Через Лазаревських рід Лівичьких був споріднений з Полуботками, бо Лазаревські були нащадками гетьмана Полуботка по жіночій лінії. Про це мені Андрій оповідав, бо хоч і був соціалістом і демократом, завжди дуже пишався своїми козацькими предками.

Щодо споріднення родини Лівичьких з гетьманом Полуботком пригадую такий епізод. В році 1912 або 1913 розійшлась уперта чутка, що гетьман залишив великий спадок у одному з лондонських банків. Хтось із спритних нащадків гетьмана Полуботка розвинув цілу акцію, щоб одержати цей спадок. Я скептично поставилась до цієї афери, але мій чоловік, якого теж запросили до участі в ній як нащадка, погодився і навіть вплатив свою вкладку на адвоката, який провадив справу. Все скінчилось великим фіаском. Виявилось, що ще перед багатьма роками цей спадок забрав з лондонського банку російський уряд. Скористали з того, мабуть, тільки ініціатори тієї справи. Усіх нащадків налічили коло семисот душ.

Коли я приїхала до Ліплявого вперше, то садиби сотників уже не було, але те місце, де вона була, називалось Сотницьке, а Лівичьких по-вуличному називали Сотниченками. Андрій показував мені Сотницьке, а пізніше не раз возив туди й наших дітей.

З Сотницького родина Лівичьких перенеслася і осіла на кручі, над однією з малих річок, Рудою чи

Різоватим, що впадали до Дніпра з лівого боку. Там було збудовано великий панський дім і насаджено чудовий сад. Дід Андрія, Іван Лівницький, довго парубкував, а коли вирішив женитися, то мав уже сорок п'ять літ. Його жінка Варвара, з дому Жуковська, була значно молодша за нього. Привіз він її до свого просторого заможного дому та й посадив на відлюдді. Сумно було молодій жінці, здаля від родини, з старшим, статечним чоловіком. Але скоро на потіху мала прийти перша дитина.

Була рання весна. В цей час Дніпро широко розгортає свої води, заливаючи простір на багато верстов навкруги. Проте мешканці садиби Лівницьких не боялись повені. Високий берег боронив будинку від небезпеки. Спокійно чекало подружжя на приход нового члена родини. Коли Варвара відчула наближення своєї години, Іван Лівницький зібрався й поїхав кіньми по бабу повитуху.

І в його відсутності сталося нещастя. Небувала й нечувана від кількох десятків літ повинь загрозила знищенням навіть будинкові. Він опинився на острові, і вода підійшла до порога. Дитина народилась, не дочекавшись повороту батька з бабою повитухою.

Перелякана непереможним наступом хвиль, прокинулась уночі Варвара Лівницька. В смертельній тривозі закутала вона немовлятко, одяглась тепло сама, сіла в човен і загадала везти себе до Ліплявого. Там пересіла на коні і втекла до своїх батьків. Більше вона не повернулась до маєтку над кручею. Після цієї ночі вона поставила своєму чоловікові ультиматум. Сказала, що не повернеться до нього, поки він не перенесеться на життя до Ліплявого.

Іван Лівицький був теж упертий. Він переніс будинок разом з великим садом з-над кручі під село до т. зв. Писаренкового Хутора і відбудував своє гніздо таким, яким воно було. На місці старого маєтку залишились тільки три груші, що стояли на крутому березі ще тоді, коли ми жили з Андрієм у Каневі. Андрій часто показував у той бік своїм дітям з терас нашого садка на Дніпром. Їх справді можна було бачити добрим оком і в добру погоду.

Іван Лівицький гарно влаштувався в Ліплявому. В будинку, що був відбудований на новому місці, були гарні меблі, на стінах висіли родинні портрети.

Цей маєток у Ліплявому і одержав у спадку, як єдиний син, батько Андрія, Миколай Іванович Лівицький. Крім сина, Іван Лівицький мав ще дочку Олену, яка померла бездітною.

За традицією хлопці в родині Лівицьких мусіли йти до війська, і то до кінноти. Миколай Іванович скінчив Єлисаветградську кавалерійську школу і був якийсь час гусаром. З синів Миколая Івановича лише наймолодший, Олексій, вибрав собі військову кар'єру. Коли він після закінчення кадетського корпусу приїхав до Єлисаветграду, то його радісно зустрів у школі якийсь старенький вихователь, що був там ще за часів батька:

— Довгенько я чекав на синка Миколая Івановича! А таки дочекався!

Коли треба було перейняти по батькові маєток, Миколай Іванович вийшов з війська і осів у родинному гнізді. В господарстві потрібна була жіноча рука, і він вирішив женитися. Вибір його впав на одну з дочок сусіднього діди́ча Петра Ільяшенка. Наталія

Петрівна, мама Андрія, все життя була свідомо того, що чоловік її ніколи не кохав. Всім було відомо, що молодий гусар був безнадійно закоханий в кузинку Наталії Петрівни, вродливу й багату Зіну Самойлову. Наташа була найближчою подругою Зіни і знала про почуття свого майбутнього чоловіка до примхливої та гордовитої красуні.

Мама Наталії Петрівни, Андрієва баба, була напівтатарка. Її батько закохався десь у Криму в дочку татарського мірзи, одружився з нею і привіз на Полтавщину. Діти їх були дуже гарні, а мама Наталії Петрівни мала ще й дуже гарний голос та замилювання до музики. З чоловіком своїм, Петром Ільяшенком, жила не дуже в згоді. В кожному разі вони кінчали життя нарізно. Петро Ільяшенко вибудував жінці окремих будинок, виділив їй маєток недалеко від свого і оселив її там разом з молодшими дітьми. Старші – Анна, Наталія, Олександра і Леоніла – залишились при ньому. З них три були матерями відомих українських діячів. Наталія – Андрія Лівіцького, Олександра – Наталії Дворянської-Мирза-Авакіянц, Леоніла – братів Дорошкевичів. Старша, Анна, вийшла заміж за військового, поляка з походження, Пшевалінського. Але він рано помер, а їх дочка Оля була свідомою україною і брала участь в українському революційному русі.

Багато цікавих історій оповідала мама Андрія з своїх дівочих років. Ці історії-легенди були пов'язані з старими поміщицькими будинками. В них вірили навколишні селяни, а часто й самі власники маєтків. Переказала нам Андрієва мама і небезпечну пригоду свого діда. Їхав він з Таврії на Полтавщину

кіньми, звичайно. Їздив щось продавати, отже мав при собі багато грошей. Спинився зі своїми людьми на нічліг у корчмі на великому шляху. Але замість того, щоб спати, мусіли вони цілу ніч одстрілюватись од розбишак, які хотіли їх пограбувати. Наталія Петрівна з гордістю запевняла, що дід таки не дався і переміг цілу ватагу.

Друге оповідання, яке залишилось у мене в пам'яті, торкалось події, що її свідком була вже сама мама Андрія, коли їй було сімнадцять років. Сталось це в маєтку котрогось з Ільяшенків, Озеріщі.

Був вечір. У малій вітальні горіли свічі. На припухлій канапі напроти дверей сиділи троє молодих людей: Наталія Петрівна, її сестра Анюта і наречений Анюти, молодий військовий. В кутку за фортепіаном рисувалась постать мами їх, напівтатарки. Вона співала, сама собі акомпаніюючи. Молодь сиділа напроти дверей до передпокою, з якого далі були двері до великої темної залі. В передпокої було теж темно. Мама співала якийсь старовинний романс.

Раптом Наташа відчула, що рука Анюти нервово стиснула її руку, і в тій же хвилині вона побачила щось дивне, надзвичайне. Серце її завмерло, але вона не могла вимовити ні слова. Там, просто перед ними, в темній залі стояла висока біла постать жінки. Голос мами обірвався.

Першим опам'ятався наречений Анюти. Зірвався на рівні ноги й гукнув на свого джуру. Той з'явився білий, як стіна, і довго не міг говорити. Бачив зі свого місця в передпокої те саме, що бачили троє з канапи.

Будинок, у якому сталась ця подія, був дуже ста-

рий і його скоро розібрали. Виявилось, що під фундаментом було закопано багато помордованих людей. Звідки вони там узялись, ніхто не знав. Тільки старі діди-селяни мовчки зідхали на згадку про жорстокість одного з власників того маєтку.

Мама Андрія, як можна було судити по старій позовклій фотографії, була милою пухкенькою панною з високо підібраним спереду волоссям, що спускалось ззаду рурочками на плечі. Освіту одержала вона в Фундуклеївській гімназії в Києві, вміла трохи грати на фортепіані, знала трохи французької мови, була добра й балакуча, як зрештою, всі її сестри. Вийшла заміж маючи дев'ятнадцять літ і, хоч Микола Лівицький був старший від неї тільки на вісім літ, вона ціле життя боялась його й почувала себе перед ним малою дівчинкою, що чекає на кару за якусь провину. Була вона й поставою своєю дуже маленька супроти нього й любила говорити, що сягала своєю чоловікові тільки під паху.

Молоді оселились в просторому вигідному домі Лівицьких у Ліплявому. Там народила Наталія Петрівна своєму чоловікові трьох синів і одну дочку. Андрій був другою з черги дитиною. На високих піщаних дюнах над Дніпром, у близькому сусідстві з Чернечою горою, де була Тарасова могила, проходило дитинство Андрія. Недалеко втекла бабка його, Варвара, від дніпрових хвиль. Село стояло над самою річкою і щороку було zagrożене повінню. Кожної весни вода доходила аж до воріт, а часом заходила й на подвір'я садиби Лівицьких. Комунікація з зовнішнім світом відбувалась тоді човнами. Але нова пані не боялась води, а діти змалку любили в ній

хлюпатись. Всі вони особливо любили час весняної повені. Для Андрія це був час несподіваних цікавих пригод, таємничої й небезпечної романтики.

Однієї весни одна з таких пригод трохи не скінчилась трагічно. Андрієві було тоді лише шість років. Але він вирішив удатися в подорож туди, де заходить сонце. Човни були для нього завеликі, а тому він узяв собі звичайні ночви і дощечку замість весла. Після недовгої блуканини поміж лозами Андрій врешті перекинувся, на щастя на мілкому, і побіг сушитися на піч до кухні і там пересиджував, поки пройшов гнів Наталії Петрівни.

Маєток Лівицьких був не в самому Ліплявому, а, як я вже згадувала, в Писаренковому хуторі, коло Ліплявого, від якого його відділяла вузьенька річечка з містком у село. Високі клени і зелена гущавина вздовж берега річки приваблювали на весну велику силу різномірних птахів, переважно солов'їв. Вони гніздилися там і без перешкод у надвечірню пору давали чарівні концерти свого солов'їного хору. Подібних співів я ніде не чула. І часом, коли траплялось переїздити через місток у солов'їний сезон, ми спинали коні хвилин на десять, щоб послухати солов'їв.

John F. Kennedy

БАТЬКО І СИН

ПІД ЧАС СВОГО короткого перебування в родині Миколай Іванович ні разу не згадав сина. Одного дня після його від'їзду до Золотоноші ми раптом почули якийсь радісний вигук: — Андрюша приїхав!

Усе заметушилось. Усі повибігали на ганок: мама, Жень, брати і служниці.

— Приїхав! Приїхав!

Як добре, що старого пана не було дома! Не треба було стримувати своєї радості, можна було кричати і сміятись. Тільки я одна ховалась зі своїми почуваннями, не могла показувати своєї радості з приводу того, що нарешті випустили на волю людину. Не могла... Боялась, щоб не зрадитись, що ця людина була вже для мене теж дорогою і близькою.

Вразила мене блідість Андрія. Виглядав так, ніби вийшов зі шпиталю по довгій і тяжкій недужі. Як стороння людина, я трималася здалека. Близькі члени родини мали першенство, мали право відверто тішитись поворотом сина і брата.

— А батько дома? — запитав Андрій, і в голосі

його було щось — чи то вагання, чи то страх. Андрій, який ніколи, ні перед ким у житті, як мені пізніше довелось переконатись, не виявив почуття страху, боявся батька, боявся зустрічі з ним після в'язниці.

Миколай Іванович повернувся днів за два, за три. За цей час ми всі встигли наговоритися і підготувати Андрія, що зустріч буде, певно, не з приемних.

Довідавшись про поворот сина, Миколай Іванович не виявив ніякої радості. Коли Андрій прийшов привітатись, батько зустрів його дуже стримано.

Саме був час вечері, і вся родина була в їдальні. Я відчула себе в цей мент зайвою і вийшла з кімнати. Розмови між батьком і сином не чула. Але роздратований тон батька і підвищені голоси з обох сторін свідчили про те, що Андрій, не зважаючи на страх перед батьком, тримався твердо. На закінчення я виразно почула грізний викрик:

— Прошу не показуватись мені на очі!

Андрій вийшов з їдальні і зразу ж пішов до кімнати Жені, в якій сховалась я. Шукав мене. Може, хотів злагіднити враження, яке зробила на всіх ця сцена. А, може, прагнув мого співчуття...

Старався посміхатись і навіть жартувати.

— Предан остракізму! — сказав з кумедною міною і зідхнув: — що робити! Батьки і діти! Ніколи між ними не буде згоди в принципових справах! І потім з тривогою в голосі запитав:

— Чи вас дуже налякала ця дика сцена?

Прийшла, дуже схвильована, Женя, і ми втрьох довго міркували й радились, що робити. Ситуація втворилась дуже прикра і, знаючи вдачу Миколая Іва-

новича, тяжко було передбачити, на як довго вона затягнеться.

У мене з'явилась думка повертатись додому. Я була непотрібною в цій родинній драмі. Але Женя з Андрієм так гаряче почали протестувати, що я дуже швидко і з радістю згодилась залишитись.

Вигнання Андрія в практиці не було такою вже трагедією. Родина Лівицьких мала в своїй садибі в Ліплявому аж два будинки. Один був старий, той, що його Іван Лівицький переніс з-над кручі задля своєї молодій жінки, а другий новий, в якому жила родина. Миколай Іванович чомусь не любив свого родинного гнізда і вибрався з нього. Будинок стояв умебльований, так, як його залишив після своєї смерти дід Андрія. Навіть у великій залі, в якій Іван Лівицький щоранку робив гімнастику, лежали в кутку чавунні гирі для вправ. Всі дивувались, чому батько Андрія не хотів жити в тому чудесному старосвітському будинку. Його нехіль дійшла до того, що він призначив будинок на продаж, *на снос*.²² Але тим часом покупця не було, і в будинку жив старий дід-сторож, дуже прив'язаний до садиби. З вікон нового дому було видно старий, хоч садок навколо нього розрісся і ховав його в своїй чудовій прохолоді. Про місце, на якому він стояв, ходили серед місцевих людей легенди. За однією з них, там колись було закопано цілу козацьку чайку, повну широкого золота — здобич козака з виправи на Царгород.

В цьому будинку й примостився Андрій на час свого вигнання. Він жив там не гірше, ніж у своїй кімнаті дома. Щоранку приходив до нас. Коли не було Миколая Івановича, то їв разом з нами. Коли ж бать-

ко був дома, то приходив потайки і їв у кімнаті мами або Жені.

Діти Миколая Івановича так само його боялися, як і Наталія Петрівна, і не сміли йому ні в чому перечити. Поглядів він був консервативних, як усе тодішнє панство України, і тому особливо грізно поглядав на Андрія.

Андрій мріяв про те, щоб подискутувати з ним, і не раз починав такі дискусії, але батько завжди категорично припиняв їх.

Одного разу Андрій знайшов між паперами Миколая Івановича віршований памфлет на недавно тоді призначеного міністра Горемікіна. Було там таке речення: *Горе мыкали ми прежде, будем мыкать и теперь.*

Андрій страшенно зрадів. Це йому здалось ознакою того, що батько також заражений ліберальними настроями. При першій же нагоді він знов почав дискусію, і коли Миколай Іванович продовжував боронити царських порядків, син згадав йому про свою знахідку:

— Значить, батьку, ти теж не позбавлений духу спротиву. Але він у тебе виливається в пасивний критицизм.

Ефект був зовсім не такий, якого сподівався Андрій. Миколай Іванович потемнів від гніву й грізно крикнув, наступаючи на сина:

— Як ти смієш ритись у моїх паперах?!

Син почав відступати, але постать батька відтяла дорогу до дверей. Ближче було відчинене вікно в сад, і Андрій з легкістю справжнього акробата

вискочив через нього в куші. Після цього він кілька днів не показувався на очі батькові.

Іншим разом Андрій випадково почув розмову батька з приятелем. Миколай Іванович, на втіху си-на, боронив поступову молодь. Андрій увійшов до кімнати і висловив своє захоплення з приводу того, що почув з уст батька такі слова, та почав йому дякувати. Був певний, що в присутності чужого Миколай Іванович не розсердиться. Але й на цей раз Андрій помилився. Присутність приятеля не стримала гніву батька. Знову гримнуло грізне:

— Як ти смієш підслухувати мої розмови?!

І знову втеча Андрія, тільки вже не вікном, а дверима.

Молодість перемагала. Ми скоро помирилися з ситуацією. Сварка Андрія з батьком забулася. Андрій почав навіть використовувати своє проживання в старому будинку для розмов з сільською молоддю. До нього приходили туди хлопці, яким він давав літературу, яких старався усвідомлювати.

Одного разу Андрій прийшов на сніданок дуже схвилюваний і оповів нам дивну пригоду. Він був захоплений нею, але одночасно не крився з тим, що йому довелось пережити дуже прикрі хвилини.

Андрій спав на широкій канапі в кабінеті коло великої залі, в якій лежали чавунні гирі діда Івана Лівіцького. Ніч була чудова, місячна. Вікно в сад було відчинене, і світло лампи приваблювало до кімнати всяку комашню та нічних метеликів, що крутились над книжкою, залітали під абажур лампи і падали з обсмаленими крильцями. Було тепло і тихо.

Тільки з далекого кутка на селі ще долітали співи парубків та дівчат.

Андрій скінчив читати, погасив лампу і, вигідно вмостившись на канапі, вирішив спати. Але не встиг він порядно задрімати, як увагу його прикували якісь дивні звуки. Він підняв голову з подушки і почав прислухатись. В нічній тиші виразно було чути, що в сусідній залі хтось ходив з кутка в куток і робив вправи з чавунними гирями, які раз-у-раз методично цокали. На ногах цей хтось мусів мати лише капці, які відставали від п'ят і голосно ляскали. Андрій здивувався. Він знав, що в цілому домі нема нікого, крім нього самого й діда-сторожа, який спав десь у другому кінці. Усі вікна були замкнені й зашлонені віконницями вдень і вночі. Ключ був тільки у нього, а другий у сторожа. Хто ж це міг бути?

Андрій вирішив в'яснити це дивне явище, встав з канапи і почав шукати джерела незрозумілих звуків. Однак це йому не вдалося, і він врешті заснув, накривши голову подушкою.

Вранці, як тільки встав, Андрій пішов до діда сторожа і оповів йому про цю дивну подію. Дід зовсім не здивувався, почухав потилицю і спокійно сказав:

— То старий пан сердяться. Та й лякають. Де ж таки! Продавати хату, яку батько збудував!

Стояло чудесне українське літо, і ми вирішили якнайповніше і якнайприємніше використати наші вакації. У Лівіцьких було багато кузенів і кузинок. Ми збирались великим товариством, їздили в ліс по гриби, на річку купатись, часом у котромусь з сусідніх маєтків улаштовували аматорські вистави.

Андрій і тут показав себе дуже діяльним. З великим успіхом виступав, але часто імпровізував, додаючи до тексту свої, дуже дотепні, вставки. Та найбільшою приємністю були для мене прогулянки човнами по Дніпру.

Найближчими сусідами Лівицьких були теж Лівицькі, родина двоюродного брата Андрієвого батька, Миколая Васильовича Лівицького. Це була дуже цікава родина.

Батько Миколая Васильовича вів дуже широке життя, “промотав” увесь свій маєток і залишив синові лише шматок землі й садибу. Але панські звички так глибоко сиділи в ньому, що під кінець життя, вже цілком обіднівши, він все таки їздив тільки каретою й чвіркою коней, хоч коні ледве волочили ногами, а збруя на них була мотузяна.

Панське життя змалку так далось в знаки Миколаєві Васильовичеві, що він твердо постановив ніколи не бути паном. Перше, що він зробив, це одружився з народньою вчителькою, дівчиною не панського походження, яку щиро покохав. Зробив це наперекір усім, хто казав, що цей шлюб був мезальянсом. Другим кроком була реорганізація цілого життя. Карету з мотузьяною збруєю було заховано у якійсь клуні, а молодий господар не їздив інакше як селянським возом. На своєму малому маєточку Миколай Васильович став справжнім господарем-куркулем. Власноручно з своєю жінкою й дітьми обробляв землю й виконував усі господарські роботи. Одягались дуже просто. Він завжди був у вишиваній сорочці, а його дружина носила широку спідницю й міщанську *кохту*,²³ а на голові ніколи не мала нічого, крім зви-

чайної хустки. Ольга Василівна, дружина Миколая Васильовича, завше підкреслювала свою симпатію й прихильність до мене. Це пояснювалось, мабуть, тим, що ми обидві були небажаними невістками. Тільки мене Миколай Іванович врешті амнестував і навіть, як мені здавалось, полюбив, а Ольгу Василівну свекор її ніколи за невістку не визнав.

В родині Миколая Васильовича говорили всі по-українському. Але з Андрієм розмовляли демонстративно московською мовою, бо вважали, що його українська мова — галицька. Проте після революції 1917 року Миколай Васильович признався Андрієві, що в нього в садку закопаний у залізній скриньці повний (недозволений) “Кобзар” Шевченка і питався, чи вже час його відкопати. Андрій не тільки сказав, що час, але й особисто допоміг дядькові викопати заржавілу скриньку з неушкодженим Кобзарем.

Обидві родини Лівицьких утримували дружні сусідські відносини. Навіть грізний голова дому, Миколай Іванович, любив ранком, по росі, пройтися до сусідів, які вставали як робочі люди дуже рано і рано снідали. Він любив поговорити з кузенем на господарські теми, порадитись з ним. Миколай Васильович мав у цих справах великий досвід і довів свій маєток до взірцевого стану.

Після сварки з Андрієм Миколай Іванович часто виїздив з дому і довго не повертався.

Одного ранку, на другий день після повороту з Золотоноші, він, не поснідавши, пішов провідати сусідів.

А дома мама Наталія Петрівна метушилась, вставши вдосвіта, щоб приготувати чоловікові як-

Марія Лівицька з батьком Варфоломієм Ткаченком, Лубні, 1904

Андрій Лівицький, студент, 1900

найліпший сніданок. Ми з Женею прокинулись від чудових паощів свіжого печива. А коли вийшли до їдальні на сніданок, на столі вже було повно всяких запашних пундиків і серед них улюблені книші з кропом для Миколая Івановича.

Батько прийшов, як завжди, насуплений. Випив шклянку чаю, покуштував книша і відсунув.

— Ти б, Наташа, повчилась у Ольги Василівни, — сказав незадоволеним тоном, — от я зараз їв книші у неї. Ото книші! Куди твоїм!

Мама трохи не вдушилась теплим шматком книша.

— А скільки ж ти їх з'їв там? — спитала, ледве стримуючи сміх, — може вже місця нема? Бо це ж ті самі. Я посилала гостинця Олі.

Миколай Іванович мовчки обвів присутніх поглядом. Діти, не зважаючи на страх перед батьком, порскнули сміхом. А мама навіть хусточку витягла, щоб сльози витирати, так сміялась.

Миколай Іванович не витримав і сам розсміявся.

Після цього настало загальне відпруження, і в нас з'явилась надія, що, може, таки батько помириться з Андрієм. Його лагідна, згідлива вдача не зносила сварки. Але він не počував за собою вини і не знав, як підступити до батька.

Йому на поміч прийшов випадок. Одного разу приїхав до Миколая Івановича у гості його старий приятель. Не пригадую вже його прізвища. Знаю тільки, що то був якийсь великий пан і достойник. Вони довго розмовляли в кабінеті Миколая Івановича.

Раптом громом ударив наказ:

— Покликати Андрія!

Усі занепокоїлись і з напруженням чекали ви-

сліді цієї зустрічі батька з сином. Андрій прийшов блідий, але опанований і спокійно зайшов до кабінету.

— Я чув, що ви мазепинець, — запитав, ніби жартома, в розмові гість.

Андрій, усміхаючись, притакнув.

— А ви знаєте, що я маю більше право бути мазепинцем, ніж ви, чи будь-хто з ваших товаришів. Мій рід виводиться від старшого сина Мотрі. Розумієте? Від старшого! — підкреслив він.

Андрій переказав мені цю розмову вже тоді, як ми поженились. В ті часи про такі речі з молодими паннами не говорили. Але ця розмова запала назавжди в його пам'ять, і він любив потім згадувати про це в розмовах з дітьми.

Пізніше гостя запросили до вечері, на якій, самозрозуміло, був і Андрій, як член родини. Настрій у всіх був веселий, піднесений. А мама була в сьомому небі.

Проте на другий день Миколай Іванович був знов понурий і грізний. Він пізно поснідав, потім замкнувся в кабінеті й довго не виходив. Під час обіду був дуже сердитий.

Андрія, звичайно, не було. Він знов "ушився" й вичікував.

Нарешті причина поганого настрою виявилась.

— Наташа, чи у нас ніде нема в запасі цигарок?

Мамі було дуже прикро:

— Я ж усі цигарки відразу, як тільки привезуть, одсилаю до кабінету.

Мама подумала й необережно вигукнула:

— Може, Андрюша має!

Андрій давно курив, але, звичайно, потайки від батька. В своєму бажанні догодити чоловікові Наталія Петрівна видала таємницю сина.

Але Андрій радісно вхопився за нагоду зробити батькові приємність. Брак добрих цигарок здаля від крамниць був часто трагедією для курців.

Андрій саме наробив багато для себе й для Жені, яка теж непомітно навчилась курити від нього. З цілою соткою, усміхнений і щасливий, Андрій побіг до батька.

Миколай Іванович сидів у своєму кріслі за столом у їдальні. Мовчки з понурим виглядом прийняв подарунок.

— Сідай, — сказав і, підсовуючи цигарки :

— Закури ж і ти!

Того вечора Андрій, як блудний син, повернувся на лоно родини і їв вечерю разом з батьком. Після вечері Миколай Іванович знов почастивав сина цигаркою.

— Ти що, по конюшнях ховався досі? Як куриш, то кури вже при всіх.

Сказав і грізно насупився.

ШЕВЧЕНКОВА МОГИЛА, КОНЦЕРТ ЛИСЕНКА І ДРУГИЙ АРЕШТ АНДРІЯ

АНДРІЙ ПРИЗНАВСЯ МЕНІ в коханні в Хоцьках, в саду своєї тітки, Олександри Дворянської. Але це признание було ще дуже невиразне. Пам'ятаю, що Сашко Дорошкевич, якому було років дванадцять, і ще котрийсь з кузенів ходили за нами слідком і уперто повторювали: "Андрюша любить Марусю, Маруся любить Андрюшу."

Це мене роззлостило, і я пішла до хати. Після повороту з Хоцьок до Ліплявого мені з Андрієм не доводилось лишатись на самоті, і я не знала, чи то був з його боку лише хвилиний настрій, чи серйозне почуття.

Однак гордість не дозволяла мені шукати з ним побачення сам-на-сам. Навпаки, щоб укрити свої дійсні почуття, я старалась уникати Андрія. А він, думаючи, що я бавлюся з ним, вирішив, що я хододна кокетка і теж замкнувся в собі.

Час минав. Мені здавалось, що я завжди була тут,

у цій романтичній місцевості, повній переказів і легенд, в цій родині, яка ставала мені щораз ближчою. Кожний раз, коли ми кудись виїздили, хтось, чи то мама, чи то Андрій, чи Женя, оповідали мені щось романтичне, показували щось цікаве.

В сусідній Прохорівці, там, де була пароплавна пристань, мені показали стару, дерев'яну, напіврозвалену церкву з забитими вікнами й дверима. Ніхто не знав, коли й чому перестали в ній відправляти Служби Божі. Але був переказ, що ця церковця, яка стояла на горбі напроти маєтку, в якому колись гостювали і Тарас Шевченко і Микола Гоголь, дала цьому останньому надхнення до "Віа".

Найбільше враження справила однак на мене Тарасова могила. Найбільше й незабутнє. Прогулянка на могилу була улюбленою пригодою молоді. Довколишнє панство й середня інтелігенція, навіть з тих, що були несвідомі національно, вважали за свій обов'язок раз у рік відвідати батька Тараса. Ця традиція була і в родині Лівіцьких. Для мене це була велика подія. Це була моя перша подорож на могилу Шевченка і вона на все життя поклала печать на мою душу.

Ми вирушили Дніпром вниз за течією човнами. Ранок видався спокійний, теплий і заповідав гарячий день. Їхали недовго. В моїй пам'яті залишилось таке враження, що дряпатись на гору довелось довше, ніж ми їхали човнами по широких та тихих водах Дніпра.

Насамперед Женя з Андрієм повели мене до хати біля Шевченкової могили. Входила, ніби до якоїсь святині. Хоч довелось потім ще багато разів бувати

там, проте з першого разу все назавжди вирізьбилося у моїй пам'яті. Ось кімната, прибрана в українському стилі. На стіні, вкритій килимом, портрет з гарно вишитим рушником. (Чиї руки вишивали його з любов'ю й побожністю?) Вздовж стін — лави, під портретом — стіл, накритий гарною українською скатертиною. На столі — книга, в якій розписуються відвідувачі. Все це напевно залишилось в пам'яті у кожного, хто там був хоч раз.

Я взяла в руку перо і з побожністю, ніби виконуючи якийсь святий обов'язок, поставила в книзі свій підпис.

Потім пішли на могилу, посідали на східцях, під хрестом, ніби в гостині у великого Тараса. Подивились навкруги, на *лани широкополі, на Дніпро, на кручі*... Подивились і почали сходити вниз до решти товариства.

Усі вже галасували й кликали нас на обід. Раптом ми відчули, що голод докучає й нам. На щастя, добра наша мама, Наталія Петрівна, була з нами. Хлопці назбирали дровець, а вона посвятилась, щоб зварити на цілу громаду традиційний полтавський кандьор з товченим салом, з кропом і цибулею. Що ж то був за кандьор?²⁴ Я в житті своїм нічого смачнішого не їла! Може, нам так здавалось з голоду? Але ні, був справді дуже смачний.

— А таємниця його смаку в тому, що на повітрі вариться, — пояснювала мені мама.

А мені тепер здається, що та таємниця крилася в нашій молодості та в тій любові й сердечності, з якою його для нас мама приготувляла.

Вертались додому ввечері. День минув спокійно,

без дощу, без бурі. І Дніпро був до нас лагідний та ласкавий. Напрочуд гарний, стелився він в вечірній тиші, відбиваючи в дзеркалі своїх вод рожеві відблиски, що жевріли ще на заході. Ця незабутня поїздка на могилу Шевченка, певно, найбільше вплинула на мою національну свідомість. Довго зберігались потім у мене засушені пахучі материнки, що їх ми з Женею й Андрієм назбирали по ярах навколо могили.

Після цієї прогулянки я з сумом починала думати про поворот додому. Не можна було надувати гостинністю господарів. Але мій виїзд знов відтягнувся. З Золотоноші привезли афішу, яка заповідала концерт хору Миколи Лисенка. Женья з Андрієм намовили мене залишитись іще на цей концерт. Випросили у мами коні і поїхали. Андрій чомусь не поїхав з нами, а сказав, що нажене нас у дорозі.

День видався страшенно гарячий — справжня українська спека. А їхати довелось спочатку голими придніпровими пісками, а потім широкими, безмежними полями. По дорозі, назустріч, ні одного дерева, ні одного кущика! Скрізь, куди не глянь, лише одноманітність рівнини та гарячий настирливий порошок з під коліс. Села на Полтавщині дуже рідко трапляються. На просторі сорока верстов ми проїхали тільки одно, правда, безконечно, до нудьги, довге село, Піщану. Їхали головною вулицею, де також не видно було дерев біля хат. Коло кожної були тільки городи, що кивали до нас головками соняшників. Ніде не відчувалось поетичности Шевченка, ніде не було видно вишневих садочків коло хат. Земля на Полтавщині була непридатна для овочевих дерев. Миколай Іва-

нович насадив дві десятини садку, але той садок родив тільки раз на кілька років.

По дорозі заїздили до знайомих і до далеких родичів родини Лівицьких, що жили на хуторах посеред поля. Довго не затримувались і їхали далі. Натомість ці хутори були справжніми оазами, зеленими й завітчаними. В одному з них сиділа родина дідичів з дивним прізвиськом Гольдштайн. В дочці Гольдштайнів, Льолі, як я пізніше довідалась, кохався брат Андрія, Костя.

Нарешті дістались до хутора Кривошиїв, що був у чотирьох верстах від Золотоноші. Там ми мали заночувати і трохи відпочити.

Родина Кривошиїв була типовою для тодішнього середньо-заможного українського панства. На щодня була мова українська, а в урочистих випадках та назовні вживалось виключно московської. Молодь любила носити український одяг та співати українських пісень. Але на цьому й кінчалась їх національна свідомість. Ось і тепер старша донька господарів приймала нас у рясно вишитій українській сорочці та в широкій квітчастій спідниці. Я в цьому оточенні почувала себе трохи чужою. Кривошиї були далекими родичами Лівицьких, знали одне одного змалку. І взагалі всі ті провінціяльні, розсипані по хуторах родини були або споріднені або посвоячені і становили якийсь замкнений світ, до якого чужому тяжко було одразу пристосуватися. Я була, здавалось мені, непроханою зайдою. Це враження ще зміцнилось, коли з кількох невизначних натяків, з чийогось жарту, може, я зрозуміла, що на Андрія готують тут матримоніальний замах.

На другий день поїхали ми до міста на концерт. Заля концертова була по береги виповнена провінційальною публікою, яка стужилася за культурними розвагами. Андрій чомусь усе уникав нашого товариства і сів десь окремо від нас.

Після перерви, коли знов почався концерт, ми з Женею помітили якесь заворушення серед публіки. До Жені підійшов якийсь пан (здається розпорядчик) і сказав щось пошепки. З виразу обличчя я зрозумів, що сталося щось дуже неприємне.

— В чому річ? — запитала я.

— Приїхали жандарми й забрали Андрія, — відповіла Жень, ледве стримуючи сльози.

Потім виявилось, що Андрія, після допиту в місцевому готелі, повезли до Києва.

Сумно вертались ми додому. Мама зустріла нас з плачем. Пережила вона в нашій відсутності багато хвилювань. Жандарми з'явились спочатку до Ліплявого, не знаючи, що Андрій поїхав до Золотоноші. Миколай Іванович не їздив на концерт, і був саме дома вдвох з дружиною. Жандарми зробили грандіозний трус. Переглядали й перетрушували все, що було в хаті. Забрались і до моїх речей. Але Миколай Іванович рішуче заявив, що речей гості не дозволить переглядати. Довідавшись, що молодь виїхала до міста на концерт, жандарми й собі подалися до Золотоноші.

Після їх від'їзду Миколай Іванович не витримав і відкрив мою валізу. Вона видалась йому підозріло важкою. І не диво: в ній ми переховували, від нього ж таки, рештки Андрієвої нелегальної літератури, яку він привіз з Києва.

Не знаю, що тоді подумав Миколай Іванович про мене. В кожному разі нелегальщину, як сказала мама, він власноручно спалив, а після цього спішно сказав запрягати коні і поїхав до Золотоноші. Там він був присутній при розмові Андрія з жандармами в готелі. Але йому нічого не вдалося зробити для сина і він в дуже нервовому настрої повернувся додому.

Деякі чоловіки в усіх нещастях люблять обвинувачувати своїх жінок. Таким був і Миколай Іванович. Слушно, чи неслухно, але він докоряв Наталії Петрівні, що не вміла виховати дітей.

Бідна мама з його поворотом мусіла ще вислухувати ці докори.

— Якби була не давала дітям занадто багато волі, то ось тепер не мали б з ним клопоту!

Наталія Петрівна була справді дуже доброю матір'ю, а виховання лежало майже виключно на ній. Кілька років, поки діти були малі, вона навіть їздила з ними до Прилук, де діти починали середню освіту. Там винаймалося велике помешкання і там Наталія Петрівна мусіла жити весь час, поки тривало навчання в гімназії. На вакації повертались додому. Їздили до Прилук і назад кіньми. Були це цілі виправи, про які любив згадувати Андрій. З дому забирали служниць і повні коші всяких сільських домашніх харчів і виробів.

Вже тоді Наталія Петрівна найбільше мала клопоту з Андрієм. Хлопець учився дуже добре і завжди йшов першим у класі та мав найвищі *бали*²⁵ з усіх предметів, тільки з поведінкою завжди було нещастя. Наталію Петрівну вічно викликали до директора на

розмови, але це мало допомагало. Властиво, нічого поганого за Андрієм не помічали, але не можна ж було дарувати йому таких вибриків, як скакання з розгону через спину вчителя, похиленого над завданням учня в першій лавці.

Наталія Петрівна плакала, сердилась, навіть грозила. Але її улюблена погроза: *я тобі рот до ушей роздери* — якої діти маленькими дуже боялись, перестала на них робити враження з бігом часу. Андрієві, звичайно, під кінець року підвищували бал з поведінки з огляду на його блискучі успіхи в інших предметах.

Отож усе кінчалось добре, і Наталія Петрівна по приїзді до Ліплявого з гордістю показувала чоловікові шкільне свідоцтво Андрія.

Гірко було їй тепер слухати обвинувачень з боку голови родини, який, властиво, цією родиною так мало цікавився. А старий бурчав, звалюючи всю вину за арешт сина на дружину.

Атмосфера в родині ставала занадто тяжка. Помітно було, що моя присутність була зайва, і я постановила вертатись додому. Брат Андрія, Костя, також збирався їхати. Він хотів спробувати довідатись у Києві, яка була причина арешту Андрія, а також передати йому необхідну білизну.

От, ми й вирушили разом. Знов подорож пароплавом, нестерпна духота, хмари докучливих мух, а понад усе тяжкий осад на душі і жаль, що моя гостина на Полтавщині так сумно закінчилась. Це все робило для мене поворотну подорож іще прикрішою.

Приїхали до Києва з великим запізненням і зразу поспішилися до жандармерії, щоб залагодити справу

Андрія. Урядові години закінчилися, й урядовці вже виходили з праці. Але Костя довідався, що головний жандарм ще не вийшов і спробував добитись до нього. Я залишилась чекати на вулиці, на хіднику, одійшовши трохи вбік. Чекати довелось недовго. За якийсь час на порозі установи з'явився Костя в супроводі жандарма. Раптом жандарм залишив Костю і скорою ходою підійшов до мене. Він чемно уклонився і спитав:

— Мадмазель Ткаченко, якщо не помиляюсь? —
І потім сказав:

— Ви не турбуйтеся. Ми вашого нареченого скоро випустимо. Але побачення тепер, на жаль, дозволити не можемо.

Після цього знов чемно уклонився і пішов. Я страшенно зніяковіла і стояла червона та не знала що робити. Не розуміла, звідки він узяв, що я наречена Андрія. Адже між нами самими не було ще й слова про нареченство. Не розуміла також, як міг він так упевнено підійти до мене й назвати моє прізвище.

Костя побачив моє зніяковіння і почав весело сміятись:

— Ось бачите, жандарм вас і посватав. Скоро й весілля будемо справляти.

Ця таємниця розкрилась аж тоді, коли Андрій вийшов на волю. Коли у нього робили трус при попередньому арешті, то в кишені знайшли лист до мене, якого він збирався вислати і не встиг. Може, мали звідкись і мою фотографію.

Нам нічого було більше залишатися в Києві, і

того ж вечора я виїхала до батька, до Жмеринки, а Костя назад до Ліплявого.

НАШ ШЛЮБ

ПО ПОВОРОТІ з Полтавщини я недовго засиділась дома. Батько вислав мене зі старшою сестрою до Одеси. Лікарі радили йому посилати мене щоліта на море лікуватись.

Звичайно я жила в самій Одесі в родині наших свояків Крижанівських. Але цим разом ми з сестрою винайняли кімнату в іншій родині. Щодня я мусіла їздити на лиман купатися. В ті часи в Одесі не було трамваїв. Одесити їздили по місті так званими конками. Їздила такою конкою, а потім підміським потягом, на лиман і я. Курортної публіки була сила-силенна, і, вертаючись з лиману до Одеси, щоб захопити місце в кінці, курортчани різного віку й комплекції мусіли сполягати на швидкість власних ніг. Звичайно, я була однією з перших, що здобували місце. Але цим не кінчалось. Перемога була не остаточна. Коли вагон був занадто переповнений, а дорога йшла під гору, то на середині гори дочеплювали ще одного коня. Коли ж і цього не було досить, то пасажери мусіли висідати і брати гору власними ногами. Ці марафонські змагання не були мені до вподоби, і я воліла йти пішки в напрямку *ісполін-*

скої лестниці.²⁶ Ці сходи я перебігала досить скоро і вже на рівнині сідала в конку. Часто на половині цих сходів я сідала на лавку і дивилась на море, яке в тиху соняшну погоду магічно притягало мої очі.

Кажуть, що молодь рідко коли буває вразлива на красу природи. Але я пригадую, що море робило на мене надзвичайно сильне враження, і я була ним захоплена.

В Одесі рідко бувало захмарене небо. Пролетить, бувало, буря з блискавицями і громом, відсвіжить гаряче повітря і – знов виглядає усміхнене чарівне сонце.

Курортне життя мене не цікавило. Проте на морській пляжі траплялися часами цікаві зустрічі. Одного разу я познайомилась з родиною – батько, мама і дві дочки. Старша була мого віку, молодша – дівчинка років дев'яти-десяти. Зацікавили вони мене тим, що говорили по-російському з якимсь дивним акцентом і вживали деяких слів, що звучали дико в російській мові. Вони мене заінтригували, і я захотіла з ними познайомитись. В курортних обставинах це було дуже легко. Почалась розмова зі старшою дочкою. Виявилось, що вона учениця київського *Института благородных девиц*, а самі вони були з Галичини. Прізвище їх було Дудикевич.

В той час я ще нічого не знала про існування москвофілів у Галичині. Отже говорила з ними як з українцями і висловила своє здивування з приводу того, що вони віддали доньку до російської школи. І тоді почула від них дивні речі. Це було зовсім протилежне тому, що говорили мені Андрій і його товариші. Дудикевичі говорили, що нібито жадної

української мови немає, так само немає і окремої української нації; що є “единый русский народ”, і тільки некорисними історичними подіями він був поділений між могутніми державами; що мова “русская” в Галичині зіпсована впливами польськими й німецькими. Ось тому вони вирішили виховувати своїх доньок в російських школах. Пускатися з ними в дискусію я не відважувалася, бо була ще тоді не цілком твердою в національних позиціях і не була ще в достатній мірі до того підготовлена. За кілька років я знов почула про тих своїх курортних знайомих. Дудикевич був одним з чоловік москвофілів.

Друга зустріч була дуже приємною і назавше залишила милий спомин. Це була молода дівчина, що скінчила гімназію в Одесі. Дуже симпатична й інтелігентна. Зустрічалися ми з нею на пляжі, говорили на актуальні політичні теми. Вона оповідала про події в Одесі, я – про київські. Зачіпали й теми літературні. Від неї я вперше довідалася про Максима Горького, творами якого я пізніше захоплювалася. Правда, сильне враження зробили на мене тільки його перші три томи. Пізніші твори вже видались мені нудними й штучними.

Товариство Люби (так звали мою нову знайому) скорочувало мені нудний час на морській лікувальній пляжі. Я не знала якої національності була вона, я її не питала. Але Люба сама сказала мені, що вона жидівка. Було це так. Яюсь запитала мене Люба зненацька, як я ставлюсь до жидівського питання. Я відповіла їй, що воно для мене не існувало. Ще з дитинства я ставилась до жидів як до звичайних громадян і трактувала їх нарівні з іншими. Така засада

панувала в домі мого батька і цієї засади тримаюся і я.

— А ви знаєте, що я єврейка? — запитала Люба.

— Догадувалась, але ви мені про це не казали, то я й не питалась. Зрештою, чи може ця дрібниця негативно вплинути на наше знайомство? — відповіла я.

Після цієї розмови ми ще більше заприязнилися. Вона познайомила мене з своєю мамою і навіть приїздила до мене в гостину до Жмеринки.

Одна риса в характері Люби мене дивувала. Вона не зносила слова *жид*. Правда, в російській мові це слово вживалось в ті часи тільки з наміром образити, тільки як лайка. Але по селах серед української людности і взагалі в українській мові слово *жид* уживали як назви, не маючи на увазі образити. Люба народилась і жила у великому місті, на провінції не була і слово *жид* уважала за образу. Пізніше, коли вона у нас гостювала, мені доводилось дуже часто червоніти. Особливо часто це траплялось, коли ми поїхали на село до моєї сестри, що була заміжжю за священником. Люба на кожному кроці могла почути ненависне їй слово, і це дуже її дратувало. Вона раз-у-раз говорила мені про некультурність наших знайомих.

Дехто, щоб зробити Любі приємність, запевняв її, що вона не подібна до жидівки. Спочатку Люба вислуховувала мовчки ці "компліменти", але врешті не витримала. В присутності великого товариства вирвався з її уст протест:

— Чому ви думаєте, що мені приємні ваші запевнення, що я не подібна до *єврейки*?

Мені цей вибух дуже сподобався. Подобалось те, що вона не цуралась свого, що захищала свою національність, вимагала пошани до неї.

Пізніше, вийшовши заміж, я загубила зв'язок з Любою і не знаю, що сталося з нею.

Моє спокійне перебування над морем було несподівано перерване незвичайною для мене подією. Спочатку я одержала від батька листа тривожного змісту. Він мав відомості від жмеринської поліції, що про мене розпитує київська жандармерія. Я не надала значення цьому повідомленню батька. Що хотіли від мене? Я ні в чому не була замішана, до революційних організацій не належала, а після закінчення гімназії навіть знайомих таких не мала, що їх можна було б запідозрити в приналежності до таємних організацій.

Один Андрій. Це був 1899 рік після мого повороту з Полтавщини і після арешту Андрія. Але це ж було звичайне знайомство. Проте жандарм у Києві назвав мене його нареченою... Але я була певна, що то була якась помилка.

Однак моя певність мене обманула. Однієї ночі наскочила на наше помешкання поліція. Налякали наших господарів і мою сестру трохи не до серцевих атаків. Зробили в мене трус. Нічого було шукати, бо я речей до Одеси багато не брала. Мушу признатися, що від незвички до подібних нічних відвідин, у мене від нервування трусились коліна. Я не розуміла в чім справа, не знала, яка була причина трусу. Почувала, що я ще не заслужила на те, щоб прийняти таку почесну відзнаку революціонерки. Головний жандарм пояснив, що має наказ зробити тільки

трус без арешту. Нічого не знайшли для себе цікавого. З тим і пішли.

Літо скінчилось. Ми з сестрою повернулись додому. Дома чекали на мене знов нудні будні.

Батько мій занепокоївся дуже, як довідався про труса, боявся гірших наслідків. Жалкував, що згодився на мою екскурсію на Полтавщину. Був певний, що трус в Одесі мав зв'язок з арештом Андрія. Мій батько був дуже лагідний у своїх відношеннях до мене. І в цьому випадку він не проявив суворости.

За переконаннями батько мій був монархіст. Любив “батьку царя” і навіть виписував монархічну пресу. Проте ніколи не виявляв реакційної активності. Активність у нього виявлялася скорше в ліберальному дусі. Прикладом можуть послужити його приятельські стосунки з жидами. За це його навіть називали жидівським батьком. В 1905 році, коли царський уряд організував жидівські погроми по містах України, де мешкали жиди, батько мій рятував їх, переховуючи в своєму будинку. Наочний свідок оповідав мені пізніше про ті події і казав:

— Помешкання Варфоломія Семеновича було набите так, що не можна було ворухнутися вільно.

Жиди пам'ятають добро, яке їм зробиш. В 1919 році під час навали большевизму і пізніше батька мого кілька разів арештувала “Чрезвычайная Комісія” (Чека);² кожний раз його хотіли розстріляти, але кожний раз жидівські професійні робітничі союзи рятували його від смерті.

Як я вже згадувала раніше, будучи ще в гімназії, я попала під вплив поступової революційної молоді. Їх ідеї глибоко запали мені в душу. Але опи-

нившись після скінчення гімназії самотньою, без ґрунту під ногами я не знала, що з собою робити.

З батьком я часто починала розмови на тему політичної ситуації в Росії, зокрема про Україну. Не завше він згоджувався зі мною, особливо в українському питанні. Пам'ятаю його фразу, яку він часто повторював: "Що вмерло так давно, воскресити не можна."

Дуже мені прикро було, що сиджу без діла. Моє життя, здавалось, не мало жадного сенсу, жадної мети. І в цей час цвіт нашої молоді боровся, гинув за великі ідеї, за поліпшення політичного й соціального стану людства!

І від Жені довший час не було ніяких вісток.

Настала осінь 1899 року, і нарешті довгожданий лист прийшов. Але не від Жені, а від самого Андрія. Сповіщав про своє звільнення з в'язниці, про те, що їздив до батьків на хутір. "Амнестії" від батька не отримав і тепер мусить собі шукати заробітку лекціями. Питався, чи не міг би дістати лекцій у Жмеринці.

Лекцій знайшлося аж забагато, і Андрій приїхав до Жмеринки в листопаді 1899 року. У нас була вільна кімната, і він оселився в ній, хоч про нареченство не було мови. Живучи в одному домі, ми мали змогу ближче пізнати одне одного і вирішили побратися. Андрій прожив у Жмеринці до весни 1900 року, а в липні того ж року ми побралися.

Перед шлюбом нам довелось поконати багато труднощів.

Насамперед Андрієві треба було полагодити справу повороту до університету і скласти деякі іспити.

З цим він і поїхав весною до Києва. На коротко поїхав у відвідини до мами на Полтавщину на хутір, який мама недавно одержала у спадщині по своїм батькові, Петрові Ільяшенкові.

Ще мушу згадати, що смерть діда була для Андрія тяжким горем. Дід дуже його любив і покладав на нього великі надії, особливо тоді, коли Андрій перейшов на юридичний факультет. Петро Ільяшенко сам був юристом. Він скінчив київський університет першим випуском і був довгий час мировим суддею.

Вертаючись до Києва, Андрій трохи не став жертвою випадку. Він мав їхати пароплавом з канівської пристані. З Полтавщини, з лівого берега Дніпра можна було дістатись до пристані тільки човном. В той рік була велика повінь. Величезні простори над Дніпром були залиті водою. Темним квітневим вечором Андрій вплив на ці простори у величезному човні, т. зв. дубі, з трьома досвідченими гребцями. Навколо них були широко, на кілька верстов розлиті води Дніпра. Коли вїхали в Дніпрове русло, побачили раптом великий пароплав, який швидко наближався. Він ішов просто на човен. Гребці з усіх сил старалися покерувати човном так, щоб уникнути зудару. Однак сильна течія перешкоджала їм. Пароплав з усієї сили наскочив на човен, розбив його і викинув усіх у глибокі води ріки. Ніч була холодна. Андрій мав на собі пальто і високі чоботи. Він був добрим плавцем і одразу, тримаючись на воді, почав скидати з себе одягу. Йому вдалося скинути пальто й один чобіт. Другий насяк водою так, що не дався скинути. Андрій тримався на воді досить довго, але

течія відтягла його далеко від пароплава. Він не хотів кричати, щоб не витратити сил. Але врешті зневилися і відчув, що вода тягне його на дно. Тоді Андрій крикнув передсмертним криком відчаю.

Крикнув... і натрапив рукою на щось тверде.

В тиху ніч усякі звуки розходяться по воді дуже далеко. Старий Шльома почув з канівського берега крики і вирядився з сином рибальським човном на порятунок. Шльома був рибалкою. Він орендував у Лівицьких на рибальство острів на Дніпрі проти Канева. Виїхавши насеред річки, Шльома почав кидати навімання довгу тику, але не натрапляючи на потопельників, уже думав завертати, коли почув передсмертний крик Андрія.

Шльома врятував Андрія, а ще перед тим витягли на пароплав одного з гребців. Двоє інших потонули. Витягли також кошик з Андрієвими речами, в якому були переважно книжки. Врятованих роздягли й поклали в кабіні під теплими коцями. Обое вони були приблизно в одному віці. Скоро з'явилися до них лікар і поліціант. Лікар оглянув хлопців, звертаючись до обох на *ти*. В той же час поліційний урядовець оглядав речі Андрія і врешті звернувся до нього, називаючи його *гаспадін студент*. Лікар страшенно засоромився і почав перепрошувати Андрія за те, що звертався до нього на *ти*.

— А ви, докторе, на майбутнє придбайте звичку зо всіма бути однаково чемним, — понуро й повчально відповів йому Андрій.

В цей час у поліційного урядовця з'явилися сумніви щодо легальності Андрієвих книжок. Але приємність духа врятувала Андрія. Він побачив в ру-

ках поліціанта книжку під заголовком “Релігія і наука”, яка як раз була заборонена, і сказав:

— Що ви хочете? Це книжка на релігійні теми.

Це заспокоїло чуйність поліціанта, і він поклав книжку на місце та закрив кошика. На другий день, приїхавши до Києва, Андрій вислав мені телеграму з повідомленням, що він живий і здоровий.

Проте ще перед одержанням телеграми мій батько прочитав у газеті про катастрофу на Дніпрі та про смерть усіх пасажирів човна, серед яких був студент Андрій Лівицький. Він страшенно був пригноблений і не знав як показати мені газету. Нарешті вирішив підготувати мене до цієї сумної вістки. Він знайшов мене в моїй кімнаті і почав розпитувати, чи справді я так твердо вирішила вийти за того Андрія Лівицького. І коли я сказала, що моя постанова тверда і невідклична, він почав обережно переконувати мене, що Андрій мені не пара, що він людина непевна, що він нарешті “арештант”. При слові “арештант” я не витримала й розплакалась:

— Що ви маєте проти нього? Чого ви раптом на нього напалися?

В цей момент принесли телеграму. Батько швиденько розірвав її і почав читати. А тоді до мене:

— На, на! Читай! Живий і здоровий твій Андрій, не плач!

Склавши іспити, Андрій приїхав до Жмеринки і ми почали готуватись до шлюбу.

Наш шлюб був тяжким ударом для Андрієвого батька. Звичайно, про те, щоб здобути його згоду, не могло бути й мови. Головним аргументом проти нашого шлюбу в очах Миколая Івановича було мое

“недворянське” походження. Він називав мене “дочерью вольноотпущенника”.²⁸

Я й сама докладно не знаю, яке було походження мого батька. Відомо мені, що дід мій був селянином. Але батьком моїм опікувався мировий посередник²⁹ Білашевський, який був моїм хрищеним батьком. Білашевський віддав його на науку до реальної школи в Білій Церкві на Київщині, а потім дав йому посаду в своїй канцелярії. На цій посаді батько пробув кілька років. Пізніше склав іспит на т. зв. “часного повіреного”,³⁰ яким був аж до приходу большевицької влади. Був також директором кооперативного банку у Жмеринці.

Мій батько був бездоганно чесною й цілком інтелігентною людиною. Цього не вистачало Миколасві Івановичеві. Він нізащо не хотів погодитись на наш шлюб. Гнів його звалився не тільки на сина, але й на дружину, Наталію Петрівну, яку він обвинюва-чував у змові з нами. Гнів Миколая Івановича був такий великий, що він навіть покинув жінку, переїхав на свій хутір і жив там самотньо з рік. Але коли він поважно захворів, Наталія Петрівна, не питаючись його згоди, переїхала до нього, щоб за ним ходити. Він мовчки згодився і навіть дуже зрадив, як пізніше оповідала нам мама.

Наталія Петрівна теж висловлювалась проти нашого шлюбу, але з іншої причини. Вона чула, що я була слабого здоров'я і потребувала постійної уваги. На ці доводи Андрій відповідав мамі, що тим скорше жениться зі мною, щоб рятувати моє здоров'я.

Мій добрий батько опинився в прикрому становищі. Він заявив нам, що не дасть своєї згоди, поки

ми не дістанемо згоди Миколая Івановича. Андрій жартома відповів на це, що в такому разі ми будемо змушені взяти шлюб без згоди батьків. Виручила нас Андрієва мама. Прислала нарешті своє благословення, а тоді і мій батько поблагословив нас.

Однак, з огляду на те, що згоди Миколая Івановича не було і що Наталія Петрівна, боячись його гніву, на шлюб не приїхала, ми хотіли повінчатися тихо без справжнього весілля. Але моя сестра напоїлась на нас. Сказала рішуче, що, хочемо ми того чи ні, а весілля мусить бути таке, як у людей.

Моя сестра, Неоніла, була дуже енергійною особою, любила гостей, любила їх приймати і частувати. Бувало, побачить бричку, що заїжджає до священичого двора, — і вмить летить наказ готувати вечерю. Своїм живим характером вона не підходила до свого чоловіка, який мав вдачу цілком протилежну. До гостей ставився не дуже прихильно, любив щадити копійку і мати спокій. На цьому тлі у них бували часті конфлікти. Врешті моя сестра переїхала до Києва і там свою енергію проявила в іншому напрямку, більш корисному для суспільства. Вона скінчила фельдшерсько-акушерські курси, а пізніше, вже за большевиків, здобула диплом доктора.

Тяжко було нам з Андрієм протиставитись у справі весілля такій категоричній особі, якою була моя сестра. Відбулось воно не в домі мого батька, а таки у сестри. І повінчав нас її чоловік, отець Іван. Сталось це 15 липня 1900 року.

Ми з Андрієм були дуже щасливі, і всі навколо нас, здавалось, раділи разом з нами. Молодь сміялась, жартувала. Дружби — товариші Андрія з уні-

верситету, Ганський і Базилевський, — вже перед входом до церкви, сіпали мене й, ніби цілком поважно, намовляли схаменутись і не зав'язувати собі світу за таким "пройдисвітом". Ми з Андрієм навипередки бігли, змагаючись, хто перший стане на рушник. Отець Іван казав пізніше, що ніколи йому не доводилось вінчати таких веселих молодят.

Після вінчання відбувся скромний бенкет у старосвітському священичому домі, влаштований за попательовою моєю сестрою.

Після бенкету ми з Андрієм мали, за звичаєм, розпочати танці вальсом. Я весело очікувала цього моменту. Річ у тому, що ми з Андрієм ні разу перед тим не були разом ні на одній забаві, і я навіть не знала, чи він уміє танцювати. Між нами й мови ніколи не було про танці, бо вони вважались серед тодішньої ідейної молоді пустою забавою, непотрібною витратою часу.

Коли почулися перші звуки музики, я з веселим запитом глянула на Андрія.

— Що ж, спробуємо, Марусенько!

Якось лукаво звучала ця відповідь на мій запитливий погляд. Яке ж було моє здивування, коли Андрій легко і вправно поніс мене в такт віденського вальсу по навощеній підлозі!

Восени того ж 1900 року ми з Андрієм виїхали до Києва, де почалось наше нове життя.

ЖИТТЯ В КИЄВІ

У КИЄВІ ОСЕЛИЛИСЬ МИ на Жиянській вулиці. Андрій почав заробляти лекціями і сам ходив до університету. Віднайшов старих знайомих і відновив зв'язок з Українською Студентською Громадою. Мені часто доводилось залишатись дома самій.

В ті часи, як я вже згадувала, жінкам було дуже тяжко здобувати вищу освіту. На всю Росію був один жіночий медичний інститут. Але я, як не медалістка, і так би не могла туди потрапити. Щоб не сидіти безчинно, а одночасно, щоб здобути якусь фахову освіту, я вступила на акушерські курси.

З часом я познайомилась з товаришами Андрія, і мене, як курсистку, прийняли до Української Студентської Громади.

Згадаю лише видатніших членів Громади. Це були: Дмитро Антонович, Володимир Винниченко, Ростислав Лашенко, Євген Голіцинський, Скоропис-Йолтуховський, Василь Совачів, Сергій Ганський.

Так почалися мої перші кроки на шляху громадської праці... Андрія вибрали головою Громади, і

він був ним незмінно всі ті роки — 1900-1-2-3. Проф. Д. Дорошенко помиляється, коли пише у своїх спогадах, що в році 1901 головою київської Студентської Громади був Козіненко.

Андрій мав дуже багато праці у зв'язку з своїм головством, але я була тепер рада, що, як член Громади, мала право всюди з ним бувати. Збори Громади відбувалися регулярно, але таємно. Збиратися в великій кількості було небезпечно. Поліція стежила за кожним кроком студентської молоді. Тяжко було знайти помешкання на збори, бо кожний боявся відповідальности. Найчастіше збори Громади відбувалися в помешканні професора Антоновича, в кімнаті його сина, Дмитра. Дивним здавалось, що поліція ні разу не заглядала в дім професора. Хтось пустив чутку, що Муха (псевдонім Дмитра Антоновича) відкуповується у поліції. Але сам Муха категорично цей жарт заперечував. З жінок, крім мене, до Громади належали ще дві панночки. Однією з них була Катря (дівочого прізвища не пам'ятаю), пізніше перша жінка Євгена Голіцинського. Прізвища другої не пригадую, бо вона бувала дуже рідко і взагалі активною не була.

Поволі почала я знайомитись і з старшим громадянством.

Головним українським "бюром" для засягнення інформацій про українські справи і загальне життя українського громадянства в Києві була книгарня "Київської Старини". Бібліотекарем-секретарем у ній був відомий усім українцям у Києві В. Степаненко. Він був, так би мовити, хрищеним батьком молодих початківців-українців. Спочатку він сам зна-

Йомився з таким початківцем, що приходив до книгарні по книжки, приглядався до нього і, коли здобував певність щодо його щирости і бажання дістатися в українське середовище, давав рекомендацію і посилав до кого було треба. Через нього переходили всі. Часом траплялися кумедні помилки. Пригадую, як Винниченко оповідав нам історію з його першим твором “Краса і сила”, що приніс йому славу. Степаненко висміяв Винниченка і сказав, що твір нічого не вартий. На щастя Винниченко натрапив на Є. Чикаленка, який його підтримав. Пізніший відомий український діяч Скоропис-Йолтуховський прийшов до Андрія як до голови Громади з рекомендацією Степаненка. Деякий час потім ми гуртом обсервували Скорописа, заким прийняли до Громади.

Праці у нас з Андрієм було досить, а ще більше біганини. Багато часу відбирали у мене курси. Треба було не тільки ходити на лекції, а також і підготовлятися до них. Рівнобіжно з лекціями треба було проходити й практику. Прийшла моя черга приймати дитину під керівництвом лікаря. На мое нещастя виявилось, що дитина була нежива, і в найбільш критичний момент мені зробилося недобре. Лікар мусів ще й мене рятувати. Увечорі того дня прийшов Андрій, який завше відвідував мене під час нічних джурів, і довідавшись про мій неfortunний дебют, забрав мене додому і більше не пустив ані на курси, ані на практику. Так і скінчилась моя медична кар’єра.

На весні 1901 року сталася одна дуже приємна для нас родинна подія, а саме ми помирилися з Андрієвим батьком. Це було так. Батько поважно захворів, і мама викликала нас телеграмою. Ми похапцем зібрались і поїхали. Але не були певні, як нас зустріне хворий, бо не знали, чи телеграму було вислано за його згодою. Приїхали ми тоді, коли батькові стало вже трохи легше. Спочатку лікар-родич пішов підготувати хворого до зустрічі з "блудним" сином і невісткою. Скоро повернувся усміхнений і з веселим жестом впустив нас до кімнати Миколая Івановича. Зустріч була дуже зворушлива. Я побачила сльози в очах батька і нахилилась, щоб поцілувати йому руку. Але Миколай Іванович попередив мене і сам поцілував мене в руку, а потім у голову.

Нам з Андрієм стало легше на душі. Спав тягар батькової неласки з нашого сумління. Батько почав видужувати, і ми провели приємно час у родинній атмосфері. Була весна і вся природа була тоді наочуд гарна. Саме в той наш приїзд ми обсадили родинну садибу молодими вербами, що їх ми пізніше, вже коли садиба нам не належала, завжди показували, переїжджаючи через Ліпляве, нашим дітям.

Влітку 1901 року ми ще раз відвідали батьків Андрія, коли їхали в Уральські гори в санаторію на кумис, куди мене послав лікар. І це було моє останнє побачення з Миколаєм Івановичем.

Повернувшись восени 1901 року до Києва, ми

оселилися на Караваївській вулиці. Мали одну кімнату у тітки Андрія. Відновився рух у громадах.

В цей рік я ближче пізналася з панною Катериною, майбутньою Голіцинською. Тоді ми ще не належали до Революційної Української Партії (РУП).³¹ Проте ми з власної ініціативи знайшли доступ до т. зв. недільної школи для робітників. Кожної неділі в ранішні години ми ходили до тієї школи учити неписьменних. Сподівалися знайти сприятливі умовини для пропаганди української справи. Це було тяжке завдання, бо учні наші були різних національностей, а крім того були цілковиті анальфabetи і не виявляли ніякого зацікавлення політикою. Часами нам удавалось обережно збочити на політику. Але ефект був завжди мінімальний. Так продовжувалося кілька місяців, аж несподівано, без усяких пояснень нам відмовили дозволу провадити науку в недільній школі. Один з робітників попросився приходити до мене увечорі після праці, щоб продовжувати вчитись, і ходив до самої весни. Але він був дуже нездібний і на пропаганду неподатний. Навчився тільки трохи читати і писати. В подяку подарував мені молоток своєї роботи, який я довго берегла як пам'ятку.

В той 1901 рік у Києві постала Українська Жіноча Громада, на чолі якої була дружина відомого українського діяча Є. Х. Чикаленка — Марія Вікторівна. До цієї Громади в скорому часі втягнули також і мене. Зробила це Марія Матвіївна Степаненко, дружина бібліотекаря В. Степаненка і сестра І. М. Стешенка.

До Жіночої Громади належали, крім Марії Вікторівни Чикаленко та Марії Матвіївни Степаненко, письменниця Одарка Романова, Марія Тимченко, Лю-

дмила Старицька-Черняхівська, Кононенко, дочки М. Лисенка, Марія Гоженко (пізніше – Матюшенко), Марія Грінченко, Ганна Чикаленко, дочка Чикаленків, Марія Лівицька та інші, прізвищ яких не пригадую за давністю подій.

Збори Української Жіночої Громади відбувалися здебільшого у Чикаленків. Пригадую велике помешкання, приємне й притульне. Пані дому, Марія Вікторівна створювала милу атмосферу своєю гостинністю й сердечністю. Не відчувалося вимушености, як це буває серед мало знайомих людей. Євген Харлампович завше був відсутній. Але часом траплялося, що повертався, коли наші наради ще продовжувалися. З його приходом мила атмосфера зникала. Я почувала себе в його присутності погано. Він здавався мені сухим і непривітним. Справляв на мене враження родинного деспота. Може це мені так здавалося, але один незначний випадок потвердив моє спостереження.

Приїхав до Києва кооператор Микола Васильович Левицький, “артільний батько”, як його називали. Зайшов до нас, на наше скромне помешкання, а вірніше в нашу кімнату. Розпитувався про працю в Студентській Громаді і, довідавшись про існування жіночої, дуже зрадів і запитався, чи не міг би побувати на її зборах і познайомитися ближче з її членами. На другий день мало бути у нас засідання. Я обережно, не порадившись з головою, запросила Миколу Васильовича на наші збори. Сталося прикре непорозуміння. Марія Вікторівна рішуче заявила, що на збори Миколу Васильовича не прийме, а мене немилосердно скартала за ухил від дисципліни. Я прий-

няла це до відома без протесту, бо почувала, що зробила велику дурницю.

На другий день збиралася Студентська Громада і запросила Миколу Васильовича. Він любив молодь, любив бувати серед неї.

Микола Васильович поінформував Громаду про свою працю в артілях. Наприкінці вирішили сфотографуватися всією громадою. Призначили день, час і фотографа. Мене попросили передати запрошення Жіночій Громаді приєднатися до фотографії.

На другий день зранку я пішла до Чикаленків. Марія Вікторівна була дома. Коли я сказала їй про ціль мого приходу, то помітила, що Марія Вікторівна відтягувала відповідь, переводячи розмову на інші теми. Але раптом двері до сусідньої кімнати відчинилися й на порозі з'явився Євген Харлампович. Коротко привітавшись, він рішуче сказав:

— Я забороняю дружині й дочці фотографуватися з Левицьким. Всюди він соває свого носа, всюди шукає для себе реклями!

Багато наговорив Євген Харлампович подібних компліментів під адресою Миколи Васильовича. Пригадую, що я не знала куди подітися від сорому, і почала з поспіхом прощатися. Євген Харлампович провів мене аж до вихідних дверей і ніяк не міг стримати свого обурення з приводу пропозиції фотографуватися з Левицьким. Вийшла я на вулицю червона, як буряк, роздумуючи над тим, чому така невинна подія так розхвилювала пана Чикаленка.

— Певно, якісь особисті порахунки, — подумала я і зрозуміла тоді, чому Марія Вікторівна так мене

збештала за те, що я запросила Миколу Васильовича на жіночі сходини.

Збори Громади відбувалися конспіративно з чаєм і бутербродами на столі, щоб на випадок наскоку поліції все виглядало як звичайна жіноча гутірка. Правду кажучи, програма Жіночої Громади була дуже спокійного змісту. Головними завданнями нашої діяльності були (1) виховання дітей в українському дусі та (2) розповсюдження популярної української літератури по селах. Я працювала більше для цього останнього. Ми укладали бібліотечки з книжок, на які писалися рецензії. Писала такі рецензії і я.

Щодо першого завдання, то мушу з жалем признатися, що деякі члени Громади навіть у власній родині не виховували дітей в українському дусі. Письменниця Одарка Романова не вміла зробити своїх дітей українцями. Дочка відомого українського письменника Бориса Грінченка, Настя, сама мені оповідала, що з протесту до "шовінізму" батьків любила говорити по-російському. Правда, Настя Грінченко працювала в українських організаціях і була разом з нами в одній громаді Революційної Української Партії (РУП).

Ця зима з 1901 на 1902 рік відзначилась двома подіями серед студентської молоді. Ці події варто згадати, бо про них, певно, мало хто знає й чув. Одна з них торкається головно національних організацій, а найбільше Української Студентської Громади.³³

До Києва приїхав з Галичини відомий москвофіл Вергун, який мав прочитати доповідь для чорносотенного Славянського Общества³⁴ в актовій залі

університету. Українська Студентська Громада постановила зробити йому демонстрацію. Проводирями демонстрації мали бути Андрій Лівицький і Дмитро Антонович. Вони розподілили між собою функції. Андрій умовився з Антоновичем, що останній буде “командувати” українцями, більше і менше свідомими. Андрій мав керувати кавказцями і татарами, які в досить великій кількості прийшли на доповідь. Прийшли й великі достойники: митрополит, єпископи, генерали, губернатор, ректор університету, професори. Всім їм було приємно, що на доповідь прийшло так багато студентів (біля 700), бо на подібні доповіді ходили тільки студенти чорносотенні³⁵, яких було дуже небагато. Антонович мав свистком подати гасло, коли саме розпочинати демонстрацію. І ось Вергун почав говорити. Він казав, що Росія велика й могутня держава і що своєю потужною “стопю” вона наближається до Карпат. Тільки, “на жаль”, від тієї “стопи” відрізано три пальці: Галицьку Русь, Буковинську Русь і Карпатську Русь. Андрій вважав, що вже настав час для протестів і демонстрації, але Антонович, як історик, просив зачекати на більш яскравий момент.

Вергун продовжував урочисто, що другою “стопю” Росія стала на Кавказі і що Кавказ під тією стопю “трещит”. І ось після цього речення сталася несподіванка. Всі кавказці, не чекаючи на гасло, повставали з місць і почали голосно кричати та свистіти. Це було прикро, бо ж демонстрація мала бути не кавказька, а українська, але Андрій з Антоновичем ніяк не могли їх заспокоїти. Коли ж вони побачили, що втихомирити демонстрантів старались і рек-

тор з професорами, то вирішили, що треба й українцям прилучатися до демонстрації. Почався такий галас, студенти так грізно підступали до катедри, що Вергун мусів тікати бічним виходом.

На другий день Андрій пішов до університету і довго не повертався. Я почала нервуватись, припускаючи, що його заарештували. Але врешті прийшов. Мав вигляд винуватий. Замість привітатись, як це робив завше, повертаючись додому, підслесливо сказав:

— Марусенько, не гнівайся. Зустрівся з товаришами з вергунівської демонстрації і випили на radoшах. Подробиці пізніше, а тепер мушу виспатись.

Даремно було щось говорити: пішов спати.

Увечорі посходились найближчі товариші до нашої тісної кімнати. Весело оповідали про подію, перемішуючи розмову кумедними жартами й вибухами сміху.

Ця демонстрація пройшла “на весело”, як казали, не викликавши неприємних наслідків — арештів. Тяжко було з певністю знайти винуватців.

Другою визначною подією, яка прикро відбилась на житті студентської молоді, було застосування жорстокої кари для студентів, що виявляли непослух.

Страйки в університеті повторювались дуже часто. Ніякі репресії з боку професури, а також поліції й жандармерії не могли їх припинити. Тоді міністер освіти Ванновський застосував у боротьбі з студентами ганебну кару. В наслідок однієї демонстрації, всіх учасників, що їх була захопила поліція за допомогою козаків, заарештували й переписали, а міністер Ванновський дав наказ віддати

їх усіх у солдати на один рік. Дехто з членів Громади також був покараний. В їх числі був наш близький товариш, мій земляк з Поділля, Сергій Ганський. Була це для нього несподівана й жорстока кара, бо, як одинак у батьків, він не підлягав зовсім військовій повинності.

Ванновський, певно, сам зрозумів жорстокість і ганебність кари і скасував її за півроку, якщо не помиляюсь.

Проте поліція не була безчинна. Нишпорили по Києву в ділянцях, де мешкала молодь. Нічні "нальоти" й арешти не припинялись. Одного разу вночі почули ми галас і брязкіт жандармських острогів у кімнаті нашого сусіда, члена Української Студентської Громади, Мамелюка. Треба було приготуватись до зустрічі й у себе нічних гостей. Вмить позбирали всі нелегальні папірці. В той час гостювала у нас моя сестра. Спала за ширмою. Вона забрала папери і сховала при собі.

Ми не помилились. Незадовго почули стукіт у двері. Роботи для них не було багато: кімната була маленька, ніяких схованок не було. З ордеру Андрій побачив, що наказ був заарештувати тільки тоді, коли б виявили шось компромітуюче. Отже, недовго були й почали виходити. Андрій вийшов з ними на сходову клітку. Збоку під сходами була комірка, що її дерев'яні дверці виглядали як звичайна дощана стінка. Жандарми пройшли, не помітивши її. В цій комірці перед кількома днями Андрій заховав жмут нелегальних паперів, про які я навіть не знала.

На другий день почали сходитись у нас усі, хто приймав у себе непрошених гостей. Тоді я позна-

йомилася з Миколою Поршем. Він був студентом, але не жив у Києві, тільки приїздив час від часу. На цей раз попав якраз на загальні труси в українців, які були переведені скрізь в одну ніч. Микола Порш довідався, що й у нас був трус і прийшов з “гратуляціями”, що скінчилося тільки трусом без арешту.

Я вже згадувала про студента Скорописа-Йолтуховського. До Громади він вступив в 1901 році восени. Робив враження людини, що не любить марно витрачати часу. Критикував завше всіх, хто говорив багато зайвого. До нас приходив частенько. Часто разом ішли на збори Громади до будинку професора Антоновича, що був на тій самій вулиці, на якій жили й ми. Навіть короткий час, потрібний на перехід від нашого будинку до будинку професора Антоновича, старався чимсь заповнити, щоб не пропав марно. Пам’ятаю, як читав напам’ять твори Горького. Пізніше працювали ми з ним у РУП. Був активний працівник і революціонер. Але дуже часто міняв свої погляди. Після реорганізації РУП він опинився не в рядах Української Соціал-Демократичної Партії, а перейшов до т. зв. Спілки,³⁶ що була побудівкою Російської Соціал-Демократичної Партії.

Потім Скоропис був на засланні, звідкіля втік закордон. За часів панування Павла Скоропадського я почула, що Скоропис-Йолтуховський став монархістом-гетьманцем. Спочатку я не повірила цій чуці. Не могла собі уявити, щоб такий революціонер міг змінити ідеологію революціонера-демократа на монархічну.

В 1921 році довелось мені бути у Відні. Там одного дня одержала я записку, в якій прочитала: “При-

віт від монархіста Скорописа-Йолтуховського." Писав, що хотів мене бачити, але мусів виїхати... Ця метаморфоза ідосі для мене незрозуміла.

У квітні 1902 року помер батько Андрія. Нас викликали телеграмою ще поки він був живий. Але Андрій поїхав сам наперед, нашвидку залагодивши справи Громади. Я виїхала пізніше, забравши всі речі, бо ми мали намір залишитись на Полтавщині вже на літні вакації. Я в той час саме чекала на дитину. Та й молодь уже починала роз'їздитись, так що всякі справи на київському терені припинились.

Попрощавшись з Українською Жіночою Громадою, я виїхала з Києва, сподіваючись застати батька ще живим. Але мої сподівання не справились: він помер саме в тій хвилині, коли я в'їздила кіньми на подвір'я садиби.

Андрій приїхав завчасу і був присутній при батьковій смерті. Миколай Іванович був притомний до кінця. Помер спокійно з цигаркою в руці. Поховали його на ліпльовському цвинтарі, на одному з його високих піщаних горбів. Могилку часто треба було направляти, бо пісок обсипався, а крім того і дніпровий вітер часто робив спустошення.

Миколай Іванович заповів дітям, щоб приходили на могилку "викурити по цигарці". Цей заповіт Андрій і Женья виконували кожний раз, як бували в Ліпльовому, і навіть далеко пізніше, коли родина мешкала вже в іншому місці. Коли ми їздили з Канева на хутір, який дістався в спадщині Кості, Андрій завше спиняв коні, і ми всі ходили на горб з могилою, де він незмінно викурював цигарку.

Мені було шкода, що Миколай Іванович не доче-

кався до народження нашої дитини. Він дуже на неї чекав і, всупереч сподіванням, хотів саме внучки, а не внука.

Після похорону мама Андрія вирішила переїхати на свій хутір, що стояв у степу коло містечка Глем'язова, Золотоноського повіту. Переїхали й ми разом з нею, а 15 червня народилась там наша дочка Наталія.

Андрій з самого початку нашого подружнього життя дуже хотів мати дітей і журився, коли рік пройшов, а на дитинку не було надій. Тепер він був дуже щасливий, хоч видно було, що більше хотів сина. Проте й дочкою одразу почав утішатися і брав її на руки кожний раз, як йому вдавалось обманути чуйність мами та інших пестунок, які оберігали дитину. Одного разу, на третій день після народження Натусі, він ухопив її й радісно підспівуючи та підтанцьовуючи побіг з нею в садок. В ті часи це була нечувана річ, і коли це виявилось, то все жіноче населення хутора погналося за ним і відібрало дитину.

Приїхав на Полтавщину і мій батько, щоб познайомитись з новим членом родини. Батько дуже хотів мати внука. Його мрія про сина не здійснилась, і внук мав йому бути винагородою за особисте розчарування.

Андрій сам поїхав по батька кіньми на пристань до Прохорівки.

— Ну, що ж там, як? Усе “благополучно”? — спитав батько, привітавшись.

— Та благополучно, слава Богу, — відповідає Андрій.

— Маруся здорова?

– Здорова.

– А дитинка здорова?

– Та здорова, – відповідає Андрій, а сам знає, що батькові найбільше кортить довідатись, чи хлопчик, чи дівчинка.

– Ходім, папаша, покупаємось, – пропонує Андрій.

Після гарячого дня на пароплаві батькові приємно було пірнути в прохолоду дніпрових хвиль. Андрій любив поплавати і довго досвідчував терпеливість батька, лукаво підсміхаючись собі під ледве помітний вус. Нарешті старий не витримав:

– Так що ж там Бог послав, хлопця чи дівчинку?

– Та дівчину, – нарешті признався Андрій.

– Ну, слава Богу, – перехрестився батько, зідхнувши в бороду.

Потім старенький дуже любив Натусю, яка була його похресницею.

Перебули ми на хуторі до вересня, а восени знов повернулися до Києва уже втрьох.

Тут почався другий період нашої участі в визвольному русі. Андрія й мене прийняли до РУП.

В XIX ст. революційний рух в Росії проявлявся під знаком всеросійського спротиву революційних верств народу царському режимові. В тій добі національна свідомість українського народу була розмірно слаба. Всякі, хоч малі, прояви національної свідомости російський уряд старався здушити різними способами. Російська поступова інтелігенція також ставилася негативно до всього українського. Навіть російські революційні кола вважали окремі виступи з національними гаслами за перешкоду для

загальної справи. Українська молодь, не маючи своїх партій, вступала в російські і брала участь у загальному російському революційному русі. Молоді люди віддавали в жертву своє життя за повалення царату, щиро, хоч, може, наївно, вірячи, що зміна політичного ладу в Росії дасть волю й Україні.

Але врешті українська молодь почала прозрівати. Вона прийшла до переконання, що російські революціонери так само, як і російські реакціонери, однаково ворожі українській визвольній справі, і що дарма чекати від них зрозуміння. Український рух почав поширюватися. По всіх університетських містах почали творитися українські Студентські Громади. Молодь українська почала відмежовуватися від загальноросійського революційного руху і гуртуватися в своїх національних організаціях і партіях.

Так постала 1900 в Харкові Українська Революційна Партія (РУП). Основоположниками її були Микола Міхновський та Дмитро Антонович. Громади РУП поширились по всіх містах України. На початку Микола Міхновський написав брошуру "Самостійна Україна", яка дістала великий розголос серед українського суспільства, але не мала належного успіху. В ту добу, на світанку національного пробудження, вона була не на часі. Треба було спочатку підготувати українське суспільство, а головне вести пропаганду серед робітництва і селянства, усвідомлюючи його національно.

Хочу уділити тут кілька слів постаті М. Міхновського і його участі в українському національному русі.

Микола Міхновський написав брошуру "Самостій-

на Україна* і, як то кажуть, “спочив на лаврах”. З РУП він скоро вийшов і заклав свою власну партію, Народню Українську Партію, яка однак скоро перестала існувати. Належав до гуртка Тарасівці,³ який також недовго діяв. Ніде, ні до яких українських організацій М. Міхновський не належав. В революції 1905 року не був активним. Як адвокат виступав оборонцем у політичних процесах.

Я особисто знала М. Міхновського. Його можна схарактеризувати одним словом — це був, у повному розумінні цього слова, сибарит, що любив радощі життя і користувався ними досхочу. Пригадую один кумедний епізод, зв'язаний з Міхновським. Коли ми були вже в Лубнях, у нас жив скульптор Михайло Гаврилко. В особистих справах він їхав до Харкова, і мій чоловік дав йому адресу Міхновського, який міг би йому, в разі потреби, допомогти. По повероті Гаврилко з кумедним обуренням оповідав про свої відвідини у Міхновського.

— Куди ви мене послали? — напався він на чоловіка, — я, як увійшов до його вітальні, то вирішив, що попав до раю Магомета. Скрізь килими, килими... А по стінах голі жінки!

Пізніше я зустрілася з М. Міхновським на нашому процесі в київському воєнно-окружному суді, а ще пізніше — в 1909 році в Лубнях, також на процесі. На обох цих процесах він виступав оборонцем братів Миколи і Володимира Шеметів.

Під час урядування Павла Скоропадського Міхновський був певний, що йому запропонують зформувати кабінет. Але Скоропадський боявся українських патріотів. Коли б до влади дістався Міхнов-

ський, то, можливо, що історія України пішла б іншим шляхом. Він був безсумнівним українським патріотом.

Після цієї невдачі Міхновський знов відходить у тінь. В подіях проти Скоропадського не бере участі й виїжджає на Кубань.

Чому Міхновський не робив більше спроб приступити до будівництва української державности? Чому волів стояти осторонь, не приймаючи участі в боротьбі, і, врешті, з приходом большевицької влади, вибрати смерть молодухих – самогубство?

Восени 1902 року ми оселились в Бульварно-Кудрявському провулку. Батько Андрія залишив невеликий спадок на трьох синів і дочку. Андрій свою частину землі відступив старшому братові з умовою, що той буде сплачувати йому по сто рублів у місяць. Отже ми мали можливість найняти помешкання з чотирьох кімнат. Одну кімнату зайняла Жень, яка перебралась до нас, до Києва, щоб готуватись до іспиту з латинської мови, потрібної для вступу в медичний інститут. Три кімнати залишились для нас з дитиною і нянею, Марією.

Приїхавши до Києва, ми віднайшли наших старих знайомих. Молодь поверталась до Києва з літніх ваканцій. Студентська Громада відновила свою діяльність, і на загальних зборах Андрія знов вибрали головою. За якийсь час, як я вже згадала, нас з Андрієм прийняли до РУП.

До Вільної Громади РУП в Києві належали: Дмитро Антонович (псевдонім — Муха), Володимир Винниченко (Де-Де), Василь Базилевський, Євген Голіцинський (Лозенко), Катерина Голіцинська (Лоза), Козіненко, Петро Канівець (Кавун), Андрій Лівицький (Сократ), Марія Лівицька (Ксантипа), Ганна Приходько, Скоропис-Йолтуховський (Попович) і Михайло Ткаченко.

Коли товариші прозвали Андрія Сократом, і ця назва залишилась за ним як партійний псевдонім, я відважно зголосила своїм псевдонімом Ксантипу, не зважаючи на одіозність цієї постаті, яку тільки пізніше деякі письменники почали реабілітувати. З цього приводу багато було жартів і сміху.

Крім звичайних членів Вільної Громади, було багато прихильників. З ближчих співробітників пригадую Марію Гоженко, пізнішу Матюшенко. Вона була прийнята в дійсні члени Громади вже після нашого виїзду до Лубень.

Наше помешкання на Бульварно-Кудрявському провулку обернулось, так би мовити, в революційний штаб. У нас відбувались засідання Вільної Громади, всякі наради з приводу влаштування концертів і вечірок з метою добуття коштів для РУП. У нас друкувалися відозви, в чому часто помагали М. Гоженко і В. Винниченко. Відозви друкувалися на гектографії. Часом усе помешкання було ними завалене. Наша Натуся одного разу трохи не впала жертвою нашого революційного захоплення. В моїй відсутності вона чогось почала плакати. Няня була зайнята на кухні і зразу не з'явилась, а Винниченко роззлостився і кинув на дитину подушку, щоб заглушити плач. Дитина

мало не вдушилася, поки я прийшла. Бували й кумедні випадки. Часом доводилось сушити проклямації не тільки від друкарської фарби.

Нелегальну літературу треба було перевозити з нашого помешкання до конспіративної схованки, і в таких випадках допомагала мені моя піврічна донечка. Відозви клалися на спід візка, прикривалися перинкою й теплими ковдрочками. Зверху клали Натусю закутану в теплу одержу і гайда на прохід! Приїздили в призначене місце, вивантажували багаж, трохи пересиджували в теплій хаті, щоб не було помітно, що скоро вертаємось, і їхали по нову порцію.

Пізніше було набуто друкарню, яку примістили в законспірованому помешканні. Друкарями були Котляревський і Крикунов. Ці двоє були теж законспіровані і ніколи не бували на засіданнях Вільної Громади.

Гроші доводилось добувати всякими правдами й неправдами. Були таємні прихильники, що давали гроші, але не було їх багато. Давав гроші Володимир Леонтович, відомий український діяч і письменник. Але на нещастя під час селянських розрухів його селяни кілька разів палили й грабували, хоч він жив з ними завше у згоді, і він скоро перестав давати на революційну діяльність. Більше того, він став ворогом революційних засобів боротьби за визволення з-під царського режиму.

Добування грошей концертами було зв'язане з великими труднощами. Концерти влаштовувалися ніби з благодійною метою. Але ця мета була фіктивною. Треба було шукати осіб, що згодні би дати розписку в отриманні певної суми грошей як допомоги.

З цим не було великих труднощів, бо молодь ішла на все, щоб допомогти революційній справі... Але цього не було досить. Отже, щоб якнайбільше стягти з концерту грошей, ішли на всякі хитрощі: збільшували суму видатків, вигадували фіктивні видатки і т. д. Але траплялися і великі неприємності з підставними особами. Пригадую одну велику вечірку з благодійною метою на користь якогось типа з дочкою. Хтось їх нам порекомендував, не пригадую хто. Частину грошей треба було їм уділити, але вони мали дати розписку на більшу суму. В рішучий момент вони почали вимагати для себе весь дохід. Я добре пригадую цю історію, бо продавала квитки на цю вечірку і могла мати великі неприємності з цього приводу. Вже не пам'ятаю чим скінчилася ця трагікомедія. Здається, обидві сторони пішли на компроміс.

Отак, з тяжкими зусиллями і неприємностями добувалися гроші на революційну діяльність. А гроші були потрібні, бо без них нічого не можна було робити.

Тим часом загальний революційний настрій все збільшувався. Ненависть до царського режиму все зростала. Молодь рвалась, так би мовити в бій, на барикади. Праці було багато. В нашому помешканні вічно було повно людей. Від ранку до ночі відбувались якісь засідання, наради тощо. І дивно мені тепер, як ми утримались в тому помешканні цілу зиму аж до весни.

В цей рік я цілком занедбала Жіночу Громаду. Дуже рідко бувала і врешті хотіла зовсім вийти. Але Вільна Громада заборонила мені це, маючи на увазі внести трохи революційного духа до Жіночої Гро-

мади і пожвавити її роботу. Тяжко було вносити туди революційний дух, коли там членами були переважно пані поважного віку. Отже було постановлено притягти до Жіночої Громади молодих членів. На мою рекомендацію прийняли в число її членів Марію Гоженко і сестру Андрія, Женю.

Була також постанова тримати контакт з усіма старшими українцями. Ми всі – молода генерація – розуміли потребу такого зв'язку. Ми ставилися з повагою до старших українців, як от Є. Х. Чикаленко, Олена Пчілка та інші. Трудно перелічити всіх наших “предтеч”, що були глибокими патріотами, хоч боролись неревольційними засобами за національне відродження. Це ж вони, ці культурники-просвітяни, виховували нас, вщеплюючи в наші душі національну свідомість, любов до рідної мови, до рідного краю.

Зустрічі з старшим громадянством відбувалися переважно в помешканнях старших українців: в родині панства Чикаленків, в помешканні професора Антоновича.

Одна зустріч в помешканні Олени Пчілки запам'яталась мені дуже яскраво, а то, мабуть, тому, що була на ній присутньою славна вже тоді донька Олени Пчілки, Леся Українка. Було на тій зустрічі дуже багато людей, старших і молодих, членів Студентської Громади. Були також присутні пані Драгоманова й її донька, тоді ще незамужня, панна Рада.

Засідання Вільної Громади найчастіше відбувалися у нас. По закінченні нарад Винниченко, Голіцинські, Скоропис-Йолтуховський залишались на приватні розмови. Винниченко любив тоді бавитись з моєю донечкою Наталею, хоч вона ще тоді навіть не

ходила. Він брав її на руки і танцював, приспівуючи з “Наталки-Полтавки”: *“Пред мною представ Наталки вид ясний”*... А часом говорив, сміючись, до дитини:

— Кричи, Наталочко, голосніше й частіше, щоб усі шпики повтікали.

Винниченко був веселої вдачі і завше повний фантастичних плянів. Пригадую, як на одному засіданні він виступив з проектом організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садиб і був дуже огірчений, коли це відкинули.

Для характеристики його експансивної вдачі, розповім про одну дискусію, яка виникла вже по закінченні засідання, в приватній розмові. Дискусія торкалась питання шлюбів. Винниченко обурювався, що українці-революціонери беруть шлюб у церкві.

— Це не принципово! Буржуазні вигадки! І ми, соціялісти, не можемо скинути з себе цей буржуазний намул!

Не пригадую, що він говорив в оборону нешлюбних подруж, бо я була поденерована його аргументами.

Зав'язалась дуже жива дискусія. Найзавзятіше виступала проти Винниченка я:

— Чи ви знаєте таку країну, — казала я, — де без управління подружжя чоловік міг би жити з жінкою, не наражаючи її на глум і зневагу? Немає такої країни! Закордоном має законну силу шлюб цивільний. У нас такого закону немає, а жінку й дітей управнює тільки шлюб церковний. Отже навіть коли ви нерелігійний, мусите з цим миритись. Коли чоловікові

байдуже, як відноситься до його жінки суспільство, то не може бути байдужим те, як будуть ставитись до його дітей товариші в школі та хлопчак на вулиці.

На Винниченка накинулись усі присутні. Хтось зажартував:

— Без законного шлюбу ви, Володя, можете щомісяця женитись.

Дискусія скінчилась загальним сміхом.

Легкі суперечки з Винниченком у мене дуже часто бували, але це не впливало погано на наші товариські стосунки. Одного разу трохи образився він на мене за те, що я порівняла його оповідання “Краса і сила”, яке започаткувало його літературну славу, з оповіданням Горького “Мальва”.

В той час Винниченко відбував військову службу. Проте на засідання приходив акуратно і сиджувався довгенько по закінченні засідань. Заходив часто і без потреби. Ми питалися, яким чудом його пускають на волю. Він, сміючись, відповідав:

— Тікаю. Уже сидів у карцері “за самовольную отлучку”.

Товариші остерігали Винниченка, радили бути обережним. Могли звернути увагу на його часті ескапади. Це було тим більш небезпечно, що він вів пропаганду між солдатами.

Чого побоювались, те й сталося. Винниченка заарештували. Громада старалась довідатися, що йому загрожує, але розвідка не удавалася. Проходив час, а його не звільняли.

Одного вечора зайшли до нас Катерина і Євген Голіцинські та Петро Канівець. Розмова скоро пе-

рейшла на Винниченка. Ніхто нічого не знав. Кожний висловлював свої припущення щодо того, що саме йому загрожувало: чи суд, чи т. зв. адміністративне заслання.

Усі посмутніли. На мить урвалась розмова.

— Ну, чого носи позвішували? — раптом озвався Канівець, — хіба Винниченко не передбачав, коли йшов у революцію, що на нього чекає? А ми всі, що тут сидимо... Який шлях перед нами стелиться? “Борьба жертв искупительных просит”,³⁸ — задеклямував він на закінчення.

Цим бадьорим тоном Канівець розвеселив усіх, а я, щоб цілком розвіяти сум, поставила на стіл хліб, полтавське сало, що його саме прислала Андрієва мама, та ще гарячий чай (в кімнаті було холодно), який розігрів нас і остаточно розігнав тяжкий настрій.

Була досить пізня пора, десь коло десятої, а, може, й пізніше. Раптом у передпокої подзвонили. “Поліція!” — промайнула у всіх однакова думка. Заметушились, почали перетрушувати кишені, шукаючи компромітуючих паперів. Вийти з помешкання не було як. Дзвінок нетерпляче задзвонив удруге. Андрій пішов до передпокою.

— Хто там? — запитав.

Відповідь з-за дверей до нас не долетіла. Але Андрій весело вигукнув:

— А, за вовка помовка!

До кімнати, як вихор, ускочив Винниченко. Ми всі кинулись назустріч, закидаючи питаннями:

— Що? Як? Коли звільнили?

— Не звільнили, а втік, — відповів, — але нема

часу на розмови. Переодягніть мене. Негайно мушу виїхати з Києва, маю дві години часу до потяга.

Дійсно, не було часу розпитувати, треба було поспішати. Я пішла шукати в що б його переодягти. Надворі стояла зима, отже треба було дати пальто. На щастя, у Андрія було, крім студентського, ще старе, чорне. Винниченко нашвидку переодягнувся, попоїв. До кишені всунули йому хліба й сала та вийняли в дорогу. Канівець мав стежити віддалік за Винниченком аж до відходу потяга і повідомити нас на другий день, чи щасливо він вибрався з Києва.

По відході Винниченка з Канівцем, виникло питання, що ж робити з його шинелею. Катерина запропонувала негайно спалити. Але як? Велика груба шинеля в пічку не влазила, треба було порізати її на малі шматки. Для цієї процедури замкнулися ми в передпокої, посідали на підлозі й узялися до праці, і то до тяжкої праці, бо різати солдатське сукно було нелегко. Потім поклали в грубку дров, підпалили і по шматочках кидали сукно в огонь. Але воно тільки тліло і не хотіло горіти. Довго за північ протяглася наша робота. Нарешті ми закрили грубку, переконані, що до ранку все перетліє.

Щоб розказати, що сталося з шинелею Винниченка, треба забігти на кілька років наперед.

По довгих митарствах, хованнях від поліції, арештах, в'язницях, після військового суду, ми, з розбитими мріями, з пусткою в душі і без копійки в кишені, опинилися з двома дітьми на хуторі в Андрієвого брата. Одного разу прийшла провідати нас няня моєї Натусі, яка жила в сусідньому селі. В роз-

мові вона почала розпитувати про всіх наших товаришів і раптом запитала:

— А що сталося з тим Володькою, що ви його тоді закордон виряджали?

— А як ти знаєш, що ми його закордон виряджали? — здивувались ми.

— Та, бачите, не вам кажучи, в ту ніч, коли це трапилось, Наталочка була неспокійна, я довго не спала і все чула. На другий день уранці пішла палити пічку, штурхнула кочережкою, а воно щось не пускає. Я почала вигрібати і вигребла недопалені шматки шинелі. Я собі й подумала, що треба її якнайшвидше спалити. Поклала дровець, облила керосином і поволі, перегортаючи, все спалила. Потім повигрібала з попелом гудзики й повикидала до смітника.

На закінчення Марія додала:

— Е, я багато чула і знала, тільки мовчала.

Про нашу няню Марію буду ще згадувати згодом.

Незабаром ми довідалися, що Винниченко щасливо перейшов кордон і живе у Львові. Пізніше він приїздив до Києва нелегально, під чужим прізвиськом. Тоді Андрій з ним бачився.

З Винниченком я зустрілась іще раз в кінці грудня 1918 року. Прийшов з Андрієм на помешкання моєї сестри Ніли, де ми тоді жили у Києві.

— Прийшов привітати товаришку Ксантипу, — сказав.

Був дуже милий і привітний. Візита тривала дуже коротко. Була революційна доба, йшла підготовка до Трудового Конгресу. Не було часу на спомини і товариські розмови. Попрощались уже назавше.

За кілька років, уже на еміграції в Варшаві, прочитала я його “Відродження Нації”, цей ганебний пасквіль, в якому він обплював усю нашу визвольну боротьбу, усе те, в чому сам брав участь як голова уряду Української Народньої Республіки. Не хотілося вірити, що це написав той самий Володимир Винниченко, вірний товариш з часів наших спільних змагань, наших молодечих мрій і поривів.

В недовгому часі з нашого ж таки помешкання ми виряджали також на еміграцію Голіцинських. Прийшли до нас увечорі вже одягнені до виїзду. Катерина переодяглася за міщанку. На голові у неї була хустина. На плечі також накинула велику хустку, як носили заможні міщанки. Євген, її чоловік, виглядав на слюсаря, якого допіру виписали зі шпиталю, бо мав забандажовану голову. З-під бандажу виглядали тільки очі й кінчик носа. Не пригадую, хто Євгена так удекорував. З приводу бандажу були суперечки. Дехто висловлював побоювання, що залізничний жандарм може звернути увагу на те, що голову забандажовано нефахово.

Катерині не було потреби виїздити нелегально. Була загроза її чоловікові (не пригадую вже за що), а вона могла за деякий час переїхати легально. Наші намови залишитися Катерина відкинула. Навіть такий аргумент, що при переході кордону буде великою перешкодою для чоловіка, її не переконав. Поїхали. Також перебрались без великих пригод і оселились у Львові. Так рідшали наші революційні ряди...

З наближенням весни студентська молодь заглибилась у науку, готуючись до іспитів. Андрій також мусів складати державний (остаточний) іспит. А для

того треба було захватись у нікому незнаний куток, щоб ніхто й ніщо не перешкоджало. На старому помешканні не можна було залишатися ще й тому, що занадто було відоме воно шпикам. Коли ми ще вагалися, чи виїздити чи залишатись, то й наші партійні товариші порадили нам чим скорше забиратися з Бульварно-Кудрявського провулка. Ми виїхали з Києва у квітні, а може й у травні. Андрій одвіз мене з дитиною до батька, а сам повернувся до Києва складати іспит.

Літо 1903 року ми прожили у мами Андрія на хуторі. За порадою Миколи Порша, Андрій подав прохання в Лубенський Окружний Суд і його прийняли т. зв. кандидатом (аплікантом) на судові посади. Восени того ж 1903 року ми переїхали до Лубень і оселились у будинку Порша, а скорше у його жінки. Порш був жонатий і мав двоє дітей. Дружина його, Катерина, була зі знаної української поміщицької родини. Письменниця Яновська була її тіткою. Будинок їх був великий, і вони винайняли нам дві кімнати з кухнею. З огляду на революційну працю Порша, нам було необережно оселюватись в Лубнях в його будинку. Могло з'явитись підозріння, що ми переїхали до Лубень як його співники. Воно так і було, а тому треба було законспіруватися наперед.

ЛУБНІ

НА ПОЧАТКУ наше життя в Лубнях видалось нам дасить нудним. Порш поводив себе якогь дивно. Довший час не знайомив нас з працею на революційному терені, не знайомив з людьми, що з ними сам працював. Можна було подумати, що Вільна Громада РУП в Лубнях складалася тільки з однієї особи – Миколи Порша. Випадково знайомились ми з місцевими українцями. Інтелігенції української в Лубнях було досить. Перше знайомство було з Павлом Кратом, бо він сам до нас зголосився і став дуже частим гостем.

Крат не любив Порша, ставився до нього навіть вороже. Була між ними якась романтична драма, про яку Павло часто оповідав, нахваляючись помститися Поршеві. Порш відбив у Крата дівчину, на ім'я Віру, звів її, а вона не знесла сорому і отруїлась. Про Порша дійсно ходила слава великого баламута. У нього було багато любовних пригод, хоч був жо-

Марія Лівицька з дочкою, Лубні, 1905

Микола Лівицький, Лубні, 1907

натий, мав двоє дітей, а на третє чекав. Потім він виїхав до Києва, цілковито забув про родину, зійшовся з якоюсь панною, прожив з нею років зо три і покинув. Врешті зійшовся з удовою літуна Мацієвича, який згинув трагічно, і жив з нею уже аж до смерти в Берліні на еміграції.

Павло Крат це, в своєму роді, дуже оригінальна людина. З ранньої юности він був героєм різних чудернацьких пригод. Одного разу, ще будучи гімназистом, він переодягнувся в черкеське вбрання³⁴, сів на коня і поїхав по околишніх селах скликати селян на сход.

— Вибухла війна з турками, — голосив він, — вийшов “указ” від царя збирати люд і йти бити бусурменів.

Зібрався темний люд на сход до волости.³⁵ Налякалось волосне начальство, не відаючи в чім справа. Переляк тривав аж поки не вияснилось, що то був жарт. Павла мало не виключили з гімназії, але з огляду на батька, що був директором сільсько-господарської школи, дали йому спокій.

В Громаді Крат виступав з найбільш крайніми, а навіть фантастичними плянами. А коли з ним не погоджувались, демонстративно залишав збори. Найбільш голосною була одна трагікомічна пригода, в якій він виступав як організатор і провідця терористичного нападу на поміщицьку родину Боярських. Цей напад був би скінчився для нього дуже сумно, коли б він своєчасно не втік закордон до Галичини.

З оповідань присутніх під час нападу осіб справа виглядала так. Уся родина Боярських разом з гос-

тями зібралась увечорі за їдальним столом. На столі, як водилося, кипів самовар. Раптом до їдальні з криком “Руки вгору!” вдерлася банда в масках. Наперед виступив наш герой Павлуша і сказав:

— Давайте зброю, а то стріляти буду!

Не почекавши на відповідь, він справді вистрілив без усякої потреби, бо ніхто не збирався робити опір, і попав у гарячий самовар. Вода приснула в усі боки і попарила присутніх. Пані підняли крик, а напасники почали тікати, бо, певно, самі перелякались несподіваного вибуху самовара. Надворі Крат зробив іще одно безглуздя. Він знав, що у Боярського був кінь, нібито царський подарунок. На його наказ конюший вивів того коня на подвір'я, і він демонстративно застрелив ні в чім неповинну тварину. Найпікантніше було те, що Крата одразу пізнали, не зважаючи на маску. Крат трохи заїкався. Син Боярського був товаришем Крата з гімназії, і йому було легко його пізнати. Але на суді молодий Боярський не признався, що на чолі банди був Крат, його товариш.

Під час свого перебування у Львові Крат також наробив бешкетів, за що австрійська влада випросила його з Австрії. Врешті Павло Крат виїхав до Америки і опинився в Канаді. Незабаром ми почули, що він радикально змінився і став євангелицьким пастором. Ця метаморфоза, признаюсь, була для нас дуже несподівана.

Приїздив Крат кілька разів десь у тридцятих роках до Європи. Гостював у нас у Варшаві по кілька тижнів. Приглядалася я до нього. Зміна була велика, але тяжко було сказати, що його спонукало стати

пастором і чи це було щире покликання. Про ці свої сумніви я сказала самому Кратові, і він не обурився, а тільки, сміючись, сказав:

— Це ви тому мені не вірите, що знаєте мене змолodu як “бандита”.

Пробував він і нас з Андрієм повернути на євангелізм, але ми завжди відповідали на його намови жартами.

З інших мешканців Лубень з приємністю згадую симпатичну й культурну родину Шеметів. Було їх три брати. Всі були українці-патріоти. Найближче ми були знайомі з Володимиром Шеметом і його дружиною Вірою Андріївною. Були у нас великі ідеологічні розходження, але, не зважаючи на це, вони бували у нас і нас запрошували до себе. Приходилось часто зводити словесні бої на політичні теми з Володимиром Шеметом. Він був непримиренний антисеміт, не зважаючи на те, що дружина його була напівжидівського походження. Одного разу під час дискусії про жидівське питання я запитала Віру Андріївну, як вона може терпіти такого чоловіка і жити з ним у згоді. Вона відповіла зі сміхом:

— Що маю робити? Мушу терпіти.

Володимир Шемет був оригіналом у своїх поглядах. З одного боку він боявся всякого натяку на революцію, забороняв дружині брати у нас нелегальні книжки, тим більше революційні відозви, і в той же час поводив себе так, що його зараховували до революціонерів. Правда, в ті часи дуже легко було потрапити в революціонери. Досить було інтелігентній людині говорити по-українському, щоб його уважали політично небезпечним. А Володимир Шемет відважно

говорив скрізь тільки по-українському, навіть у урядових установах. Будучи членом Міської Думи, він на зборах говорив тільки українською мовою. В. Шемет був приятелем Міхновського і разом з ним був переконаним прихильником ідеї самостійної України. Але для здійснення цієї великої ідеї не працював і ні до якої партії не належав. Одного разу під час дискусії я запитала його:

— Яким способом ви думаєте здобути самостійність Україні, коли ви боїтесь самого слова “революція”? Адже цар з своїм урядом не подарує вам самостійність тільки тому, що ви відважно говорите всюди по-українському?

Одного разу прийшли нам сказати, що хтось десь бачив, як Шемет розкидав революційні відозви. Треба було повідомити його про такий злісний наклеп, який міг мати для нього неприємні наслідки. Ми переказали Шеметам, що хочемо їх бачити. Увечорі того ж дня вони прийшли до нас. Я жартома почала інтригувати Шемета:

— Ага, так ви конспіруєтесь, криєтесь від нас, а самі розкидаєте революційні відозви? Та ще робите це так необережно, що вас бачили за цією роботою.

Коли ми розказали в чім справа, Шемет дуже обурився, але й налякався. А я ще й додала:

— Як ви не одхрещуєтесь від революційного способу боротьби, а таки не мине вас в'язниця!

Пізніше я згадувала ці випадково пророчі слова, коли дійсно Володимира Шемета заарештували і він сидів у одній камері з моїм чоловіком. Але про це буде мова далі.

Прожили ми у Поршів місяців два або й три, а Микола Порш продовжував мовчати й не притягав нас до партійної роботи. Часто заходив до нас, розмовляв на загальні теми, але про революційні справи Вільної Громади РУП в лубенському районі висловлювався якось невиразно. Заходили до нього різні люди, знайомилися з нами як українці з українцями і тільки. Часом Порш запрошував мене допомогти йому друкувати відозви. Я й цьому була рада напочатку. Але незадоволення у нас усе росло. Я сказала чоловікові, що поговорю з Поршем і запитаюся в чім справа і чим пояснити його мовчанку.

Прискорила мою розмову з Поршем його дружина Катерина. Несподівано вона зайшла до нас у відсутності Андрія і Порша та зробила мені сцену. Вона заявила, що Микола нам допоміг переїхати в Лубні з тим, що ми будемо йому допомагати в партійній роботі, а ми нічого не робимо і всю роботу звалюємо на нього. Цей вибух пані Катерини мене дуже здивував по-перше тому, що вона не мала нічого спільного з Вільною Громадою, а по-друге про ці справи мусів би говорити сам Порш, а не його дружина. Отже я рішуче постановила атакувати Порша, вимагаючи від нього одвертої розмови. Того ж вечора я мала розмову з Поршем. Він дуже перепрошував за нетактовний вибух дружини, пояснюючи його нервовим станом у зв'язку з вагітністю, і обіцяв усі справи передати нам, тим більше, що, як казав,

збирався виїздити до Києва і серйозно зайнятися студіями. Передача все ж ішла дуже мляво. Зв'язків з робітничими колами не було зовсім. Зв'язок з селом Порш тримав через зв'язкового Михайла Огороднього, який був учителем у сільській школі і одночасно виконував обов'язки дяка у місцевій церкві. Познайомив нас Порш також з Марією Бокайченко, у якої переховував нелегальні речі. Але Марія Бокайченко мала більше симпатій до партії російських соціалістів-революціонерів. Спочатку вона тримала з нами зв'язок, а потім перейшла таки зовсім до них. Мусіли ми з Андрієм самі шукати зв'язків. Треба було за всяку ціну знайти дорогу до робітничих мас і вирвати їх з чужих рук. Для цього ми почали знайомитися з іншими революційними організаціями, що діяли на терені Лубень. Найперше познайомились ми з жидівською соціал-демократичною організацією Бунд. Представниками Бунду були Борщевський і Михайло Рутенберг. Від російських революціонерів з нами тримали зв'язок Шепель і Бройд.

Проте одна подія на короткий час загальмувала справу поширення революційної діяльності. Порш одержав з Києва листа з повідомленням, що привезено нелегальну літературу з Галичини, і що треба по неї комусь із Лубень приїхати. Андрій узяв на себе цю не зовсім безпечну місію, пояснюючи, що на нього не звернуть уваги з огляду на його уніформу судового урядовця.

Андрій узяв у свого шефа відпустку на два дні, обвісився валізами і поїхав. Мав повернути за два дні о дванадцятій годині ночі. Того самого вечора,

коли я сподівалася повороту Андрія, прийшли жандарми з трусом до Порша. Я дуже занепокоїлась, міркуючи, що коли непрошені гості затримуються допізна, то чоловік попаде їм просто в лапи разом з нелегальною літературою. Усі входи й виходи були заставлені поліцаями, не було й гадки про те, щоб можна було проскочити назустріч Андрієві і попередити його. Всяка надія на рятунок зникла, коли старший жандарм дав наказ зібрати всіх мешканців будинку до однієї кімнати і нікого не випускати.

Сиділи ми мовчки під доглядом поліцаїв, коли раптом почули якусь метушню коло дверей. Поліцай когось не пускав, але якась постать настирливо проштовхувалась до кімнати. До їдальні з геройським виглядом увійшов Павло Крат. Розглянувшись по кімнаті, він побачив мене, підійшов і сів на вільному стільці. Хоч настрої у мене був далекий від сміху, проте "геройство" Павла мене розсмішило:

— Ну, чого ви влізли в пастку? Адже вас не пускав поліцай, то й треба було тікати. А тепер вас пришиють до справи Порша.

— Ну і хай! — відповів Крат таким тоном, ніби честь не дозволяла йому зробити інакше.

У наших кімнатах усе зруйнували. Перелякали малу Натусю, яка прокинулась від галасу. Я прибігла до неї, щоб заспокоїти і почала протестувати, зауваживши, що трус у нас роблять незаконно, що є наказ робити трус тільки у Порша. На мій протест не звернули уваги, продовжували перетрушувати і розкидати всі наші речі. На моє нещастя знайшли в скрині нелегальну газетку "Искра", орган російських соціал-демократів, газету "Селянин," видан-

ня РУП і виписки з якоїсь революційної книжки — матеріал для реферату ще з Києва. Жандарм підско-
чив до мене з неприхованою втіхою і, захлинаючись
від задоволення, сказав:

— Ось, бачите, ви протестували. А чим пояснити
цю цікаву знахідку?

Вже не пам'ятаю, як я пояснювала, пригадую тіль-
ки, що запевняла жандармів, що знахідка належить
мені і мій чоловік нічого про це не знає.

Час посувався. Наближалася година, коли мав
приїхати Андрій. Не знайшовши нічого в помешканні
Порша, жандарми вийшли, щоб переглянути всі за-
будування у дворі, залишивши двох поліцаїв у хаті.
Несподівано я залишилася в темному передпокої
з нянею Наталочки Марією, яка з Києва переїхала
з нами до Лубень. Упевнившись, що нікого поблизу
немає, я тихенько сказала їй, щоб вона спробувала
непомітно вийти з двору назустріч Андрієві і попе-
редити його про те, що у нас діється.

— Спробую, — згодилась Марія і похапцем, за-
хопивши хустку, вийшла. Маючи мало надії на те,
що їй вдасться виконати завдання, я пішла знов до
дитини. Заспокоївшись тишею, Натуся знов заснула.

Але ось із галасом почали повертатись із двора
жандарми. Я подивилась на годинник. Ось-ось мав
приїхати Андрій. Я ще сподівалась, що жандарми
винесуться нарешті, бо вже ніби скінчили, нічого
й у дворі не знайшовши. Нараз почула гуркіт коліс.
Підїздив візник. Я вибігла до передпокою. На порозі
з'явився Андрій. Жандарм відразу вихопив у нього
з рук валізу, тут же в передпокої розкрив і з роз-

Андрій Лівицький з тестем Варфоломієм Ткаченком і дітьми,
Жмеринка, 1910

чаруванням побачив, що в ній, крім подорожніх речей, нічого не було.

Бідаху Крата забрали й повезли до його дому робити трус у нього, а Миколу Порша повезли до в'язниці. Але він сидів недовго. За тиждень випустили.

Коли жандарми нарешті залишили нас, я оповіла Андрієві з подробицями про перебіг трусу і наприкінці додала:

— Уяви собі, як було б прикро, коли б тебе посадили до в'язниці! Не встигли ґрунтовно осісти, познайомитися з місцевими умовами й можливостями праці і на самому початку така невдача!

На щастя Марія таки перейняла Андрія, і він завіз валізу з літературою до Деркача.

За кілька днів я одержала запрошення з'явитись до жандармського відділу. Мусіла йти. Зробили мені допит: як дістала "Искру", "Селянина," з якої книжки робила виписки і для чого? Я дала свої пояснення. З великим сумнівом поставилися до мого твердження, що чоловік мій нічого не знав. Повідомили, що я підлягаю карі т. зв. "явного" нагляду поліції без права виїзду з Лубень без дозволу жандармерії. Ця моя кара не тривала довго. Скоро була знесена амнестією з нагоди народження престолонаслідника Алексея, сина царя Миколи II.

Чутка про трус вмиль розійшлась по знайомих. З деяким неспокоєм чекали ми на те, як поставиться до цього начальник Андрія. Голова суду мав славу реакціонера, отже наслідки для Андрія могли бути неприємні, про що попереджував його заступник голови суду, Скитський, людина ліберальна й куль-

турна і навіть скритий українофіл. А бути українофілом в ті часи — це вже багато значило. Але, надиво, голова суду повівся в справі трусу поджентльменському. Він запросив до себе Андрія, почав розмову про судові справи. Видно було, як розповідав Андрій, що він роздумував, як зручніше перейти на головну причину розмови. Врешті сказав тоном ніби байдужим:

— Чув, що у вас була ревізія, яка скінчилась неприємними наслідками для вашої дружини. Але не турбуйтеся. Усе буде добре.

Таким вислідом розмови дуже втішився заступник голови суду Скитський, що ніяк не сподівався такої толерантності від реакціонера.

Цьому Скитському Андрій дуже часто збував нелегальну українську літературу. Покличе, бувало, Скитський Андрія на ділову розмову, а Андрій йому разом з урядовими паперами й покладе на столі якусь заборонену книжку або брошурку. Скитський збентежено кине оком на книжку:

— Ну, що це ви, Андріє Миколаєвичу!

А сам швиденько скидає її до шуфлядки і шуфлядку щільно засуває та ще й гроші витягає за заборонений крам.

Після в'язниці Порш почав лаштуватися до виїзду і в скорому часі виїхав до Києва. Ми перейшли на помешкання в дім Назарієвих, батьків Олексія, що був активним українцем. Другий син Назарієвих,

Михайло, належав до партії російських соціал-демократів.

Дім Назарієвих стояв у дуже поетичному куточку. З вікон його видно було чудовий краєвид з річкою Сулою. Переїхали ми туди на весну 1904 року. Влітку приїхала вся родина Назарієвих і ми прожили разом аж до осені, а на зиму весь будинок залишився в нашому розпорядженні. Тепер ми цілковито звільнилися від опіки Порша і стали вільні у своїх діяннях щодо підпільної роботи. Зв'язавшись з верхівкою партії Бунд, ми через Борщевського й Рутенберга увійшли у зносини з робітничими масами і згуртували їх в українські революційні гуртки.

Перші наші знайомі робітники були Данильченко, Кабанців і Чайка. Останні два, як виявилось, були провокаторами і стали головними свідками проти нас на розправі Військового Окружного Суду в процесі т.зв. Лубенської Республіки.

Данильченко залишився вірний до кінця українській революції. Він очолював робітничий рух у місті Лубнях і попав у число обвинувачених у процесі про Лубенську Республіку. Данильченко був цілком неписьменний. За час нашого перебування в Лубнях ми не тільки зробили з нього свідомого українця, але також навчили його читати й писати.

Першим завданням в нашій роботі на протязі 1903-4 років було змонтувати в Лубнях Вільну Громаду РУП. Увійшли до неї Михайло Коринецький, Павло Крат (псевдонім – Розвій-Поле), Андрій і Марія Лівицькі, Михайло Огородній. Непостійні члени: Михайло Деркач, Михайло Гаврилко і Євгенія Лівицька. Пізніше, коли революційна праця поширилась,

зайшла потреба збільшити число членів, і було кооптовано Миколу Сахарова (студент-гірник з Петербургу), Настю Грінченко і фабричного робітника з Києва, Авксентія Лолу.

Вільна Громада почала працю серед робітників і молоді. Було зорганізовано три робітничі гуртки з двох парових млинів і один гурток дівчат з винного виробництва. Молодь була згуртована у двох гуртках. Був гурток гімназисток з місцевої гімназії і гурток хлопців з гімназії хлоп'ячої. Цим останнім керував студент Коринецький, який, за браком засобів, їздив до Києва тільки складати іспити, а жив постійно в Лубнях.

Праця в гуртках провадилася з надзвичайними труднощами. З причин небезпеки і конспірації тяжко було знайти приміщення, в якому могли б відбуватися сходини для двадцяти-тридцяти осіб. Найчастіше такі сходини призначалися в помешканні Данильченка. Пригадую таємничість таких зібрань. Входили по одному. Кожний новий гість запевняв присутніх, що ніхто за ним не стежив і що він не спостеріг нікого підозрілого. Вікна були щільно затулені від небажаного ока шпики чи поліція. В означену годину починалась агітаційна лекція. Всі з напруженою увагою мовчки слухали. За півгодини лямпача починала гаснути з браку повітря. В темряві господар відчиняв вікно на 5-10 хвилин, щоб впустити свіжого повітря. Сиділи всі тихо, очікуючи хвилини, коли знов появиться світло. Підготовляти такі сходини було обов'язком робітника Шпака. Він приходив по мене і по скінченні відпроваджував додому.

Одного разу серед зібраних членів гуртка, мені

вже знайомих, я зі здивуванням побачила возьного суду, який мене дуже добре знав, бо я часто в пильних справах заходила до суду до чоловіка. Я запиталася Шпака, як цей возьний попав на сходини. Він відповів, що не знає. Виявилось, що зайшов випадково як знайомий господаря. Не було іншого виходу, як залишити його на зборах. Неприємних наслідків цієї зустрічі не було. Цей возьний був чесною людиною, нікому на мене не доніс і завше був дуже прихильний та ввічливий до мене, коли я приходила до суду.

Агітаційну роботу з селянами переводив Михайло Огородній, а також Михайло Гаврилко в той час, коли проживав у Лубнях.

В ті революційні роки Гаврилко часто жив у нас цілими місяцями. Це був стихійний українець, який не піддавався ніяким виховним впливам. Він був крайнім націоналістом, що в той час, коли головний натиск клався на революційно-соціальні вимоги, було мало популярним. Однак, не зважаючи на цей крайній націоналізм, він не був прихильником Міхновського та Володимира Шемета, ставився до них навіть вороже і належав до РУП. В конкретному здійснюванні своїх національних ідеалів він ішов із загальом тодішньої української революційної молоді. В ті давні часи, на переломі XIX і XX століть, коли національна свідомість в масах була придушена реакційним царським урядом, українська молодь, хоч гуртувалась у своїх українських громадах і партіях, проте ще не виступала одверто з гаслом самостійності.

Перед першою світовою війною таких завзятих

і свідомих українців, що походили з селянських родин, було обмаль. З цього погляду Михайло Гаврилко заслуговує на увагу. Він був великим оригіналом. Мав свої маленькі, скорше навіть кумедні хиби. Мав освіту невелику, але уперто не хотів її поповнювати. Запевняв, що книжка не дасть йому нічого. Про російську літературу не хотів і слухати. Казав, що національна гідність не дозволяє йому читати твори авторів, що належать до ворожого табору.

Скінчив Гаврилко художню школу в Миргороді з відзначенням у ділянці різьбарства. Українська інтелігенція міста Лубень постановила допомогти йому дістатися до академії в Петербурзі, щоб він закінчив свою мистецьку освіту. Зібрали певну суму грошей на перший час у незнайомому столичному місті. Гаврилко почав збиратися в дорогу. Упорядковуючи перед виїздом свою гардеробу, він замість того, щоб придбати собі європейський одяг, справив нове українське убрання з червоними чоботами. Відмовляли ми його від тих червоних чобіт — не послухав. Коли Гаврилко приїхав на другий рік на літні вакації, я запитала його, як йому поводилося в червоних чобітках. А він і каже:

— Добре радили — не справляти українського вбрання. На вулицях проходу не було. Збиралися люди на мене дивитись. Надокучило мені, переодягнувся на європейця. Колись одного разу спляють мене два кацапи та й питають: “а где же красные сапожки?” Плюнув я спересердя, але більше вже не одягав українського вбрання.

Незабаром Гаврилко знов виїхав з Лубень, але вже не до Петербургу, а до Галичини.

Кожний член Громади мав свою ділянку праці. Всі були в цій праці рівні, але обставини так склалися, що Андрій Лівіцький був як би головою Громади. Він керував усією справою всередині Громади, а назовні підтримував зв'язки з організаціями інших національностей як Бунд, російські соціалісти-революціонери тощо, з якими мав наради в питаннях загального значення.

Павло Крат був недисциплінованим членом і, замість того, щоб мати свою ділянку праці, приділену від Громади, вів пропаганду на власну руку в гімназії і по селах. Він бував на засіданнях дуже рідко. Коли ж нагромаджувалось у його голові багато фантастичних проєктів, приходив на нараду і викладав усе в хаотичному звіті. Мав поетичний псевдонім, який дуже підходив до його хаотичної постаті – Розвій-Поле. Серед гімназійної молоді мав він досить прихильників.

На мою долю випало забагато обов'язків: гурток робітників, гурток робітниць з винного виробництва і гурток гімназисток. Тяжко було управлятися аж з трьома гуртками. Треба було старатись для кожного підготувати такий матеріал, щоб слухачі не зануджувались під час доповідей. Вже не пригадую, чому ніхто не міг узяти від мене частину моєї роботи. Крім того я мала обов'язки родинні. Не могла занедбувати виховання моєї маленької Натусі. Дуже добре пригадую, як два почуття боролися в моїй душі: почуття материнського обов'язку супроти рідної дитини і бажання служити і працювати на користь батьківщини й народу, вкладати по мірі сил маленьку цеглинку в підвалини нашої майбутньої самостій-

ної держави. Мій чоловік не раз казав, щоб розвіяти мої сумніви й докори сумління у відношенні до дітей:

— Нам зле, наше покоління переслідуються, зате наші діти побачать ліпше життя. Батьки змагаються за волю, щоб дітям, прийдешньому поколінню було легко дихати в вільній від усякого утиску батьківщині.

Моє сумління притамовувалось ще й тією щасливою обставиною, що з нами жила мама Андрія. Під її опікою я спокійно залишала мою Наталочку, коли виходила з дому. Ще й тепер, коли згадую ті давні події, відчуваю докори сумління, що була легковажною матір'ю. Якось не спадало на думку, що буде з дітьми, коли мене заарештують, засудять на тяжку кару. Адже російські закони були такі, що за одну приналежність до партії, завданням якої було повалення існуючого порядку, загрожувала каторга.³⁹ Але в молоді літа такі міркування не приходили до голови. Молодь вірила, що самопосвята в революційних змаганнях є конечна. Ми вірили, що наша жертва принесе щастя і волю цілій нації і спокій на її землі. Ця віра в щасливе майбутнє штовхала ентузіастичну молодь на небезпеки, на тернистий шлях голоду й холоду, на тюрми, каторги, а часто й на смерть.

*
* *
*

Восени 1904 року приїхав на якийсь час до Лубень студент Борис Мартос, майбутній прем'єр і міністер фінансів в уряді Української Народньої Республіки. Не можу пригадати, чому Борис Мартос жив

тоді в Лубнях, але добре збереглося в моїй пам'яті, що він помагав нам у підпільній роботі. Це був саме час підготовки до таємного З'їзду РУП, що відбувся на початку 1905 року і до якого Андрій заздалегідь підготовлявся, укладаючи проєкт програми. Мартос приходив до нас увечорі і просиджував до пізньої ночі в дискусіях і нарадах. З його особою зв'язаний також один трагікомічний епізод, який завдав нам досить клопоту, але й багато сміху.

Діставали ми нелегальну літературу з Києва. Часом хтось їздив по неї, а здебільшого привозили до Лубень безпосередньо. Одного разу Андрій одержав телеграму таємничого змісту. Щоб розшифрувати цей зміст, нашвидку зібрались у нас усі, кого могли повідомити. Борис Мартос, Коринецький і ми з чоловіком розібрали телеграму так, що певним потягом у вагоні число таке а таке посередині лави буде стояти чорна валіза переб'язана шворкою. Цю валізу треба буде взяти. Ми висловлювали припущення, що той, кому було доручено одвезти валізу з літературою, хотів її якнайлегше позбутися і придумав такий "оригінальний" спосіб пересилки. Вирішили, не дивлячись на очевидну безнадійність справи, спробувати урятувати валізу. Але як угадати і натрапити на неї? Могли ж її пересунути, покласти на полицю, бо від Києва до Лубень все ж кілька годин їзди. Уклали плян, як узятися за переведення ризиковної й непевної справи. Борис Мартос з Михайлом Коринецьким мали їхати наперед, а ми з чоловіком на другому візнику слідом за ними. Перед приходом потягу виходимо на перон, але нарізно як незнайомі. Підходить потяг. Мартос шукає число ва-

гону і входить до середини. Коринецький і ми з чоловіком стоїмо коло вагону. Коли б за Мартосом хтось гнався після виходу його з вагону, ми мали зробити якесь замішання, трохи не бійку, щоб дати Мартосові змогу “ушитися” зі здобиччю. Настала тривожна рішуча хвилина. З напруженою увагою слідкуємо за виходом з вагону. Нарешті показується Мартос з валізою в руках. Спокійно сходить зі сходців, ніхто за ним не женеться і він спокійно переходить через двірець. Коринецький поспішив за ним і вони відїхали. Я була навіть трохи розчарована: сподівались небезпек, пригод, а все обійшлося так звичайно.

На другий день уранці Андрій, як щодня, перед дев'ятою годиною пішов на працю до суду, а я клопоталася в господарстві. Натуся весело цвірінкала, бігаючи по кімнаті бабусі. Раптом у передпокої подзвонили. Я одчинила двері і впустила Бориса Мартоса. Увійшов до кімнати з валізою в руках. Привітавшись, він трагічним тоном сказав:

— Рятуйте! Я вкрав чужу валізу.

Він поставив валізу на підлозі і розказував далі:

— Приїхавши додому, я захотів подивитись, що прислали. Відчинив валізу і з жахом побачив у ній брудну білизну і документ про відбуття військової служби.

Я остовпіла, почувши про таку фатальну помилку.

— Як же ви не відчували, що валіза, яку берете, легка? Адже з літературою мусіла б бути важка?
— запитала я Мартоса.

— Я так зрадив, — пояснював Мартос, — як по-

бачив чорну валізу перев'язану шворкою та ще й посередині лавки, що не відчув її ваги.

Прийшовши трохи до себе після здивування, я раптом зайшлася нестримним сміхом.

— Добре вам сміятися, а мені загрожує в'язниця за крадіж, — сказав Мартос, також сміючись.

— Але ж нам усім це загрожує за співучасть, — відповіла я, стримуючи сміх.

Треба було якнайскорше знайти спосіб позбутися "слідів злочину". Притягли з суду Андрія, розшукали Коринецького і почали радитися, що робити.

Перший проєкт — вкинути валізу в річку Сулу — відкинули. Вирішили одвезти валізу назад на двірць і там її непомітно залишити, не зголошуючи в залізничній адміністрації, щоб не виявилась причина фатальної помилки. Отже так і зробили. Цим разом ми з Андрієм поїхали наперед з валізою. На станції висіли як звичайні пасажирів, що поспішають на потяг. Перейшли першу велику галю і увійшли в малу, яка вела уже на перон. В цій галі Андрій оглянувся навкруги і поставив валізу в кут. Після цього ми спокійно вийшли на перон. За нами поспішали Борис Мартос і Коринецький.

Вертались додому пішки, бічними стежками, що були занесені глибоким снігом. На кожному кроці ми застрягали в глибоких кучугурах, з яких ледве витягали ноги.

Згадуючи пізніше цю нашу пригоду, ми зрозуміли, що повертати таким способом було небезпечно. Кожний, хто побачив би нас на прогулянці по дорозі, що по ній могли плигати тільки хіба зайці, запідозрів би якусь нелегальну комбінацію.

Вже добре смеркло, коли ми дістались додому померзлі, потомлені й голодні, але розсміяні й веселі. Мама напоїла нас гарячим чаєм і нагодувала. З делікатности не питала, де були. Догадувалась, що трапилось було щось прикре, але що вже все минулося.

На початку 1905 року Андрій їздив на з'їзд РУП. На цьому з'їзді, як відомо, РУП переорганізувалася в Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію.

На весну цього ж року ми мусіли ще раз змінити помешкання. З дому Назарієвих треба було вибратись, бо вони потребували цілий дім для себе. Переїхали ми в будинок священика Копи-Овдієнка.

В будинку Назарієвих ми прожили з осені 1904 до осені 1905 року. Рік цей залишив багато приємних спогадів. Родина Назарієвих була дуже мила, а середній син Олексій був свідомим українцем. З дочкою Людою я заприятлилась.

До приємних спогадів з того літа треба зарахувати приїзд до нас з Галичини молодого студента Лева Ганкевича. Гостював він у нас, правда, недовго, днів три-чотири, але провели ми їх дуже весело. Сподобалась мені його галицька мова з кінцівкою *ся* перед дієсловом, і я жартом почала підроблятися під нього, говорячи *я ся бою, я ся висплю*, але часом ставила *ся* не там де треба, і ми всі дуже весело з цього сміялись.

Під час перебування Лева Ганкевича стався тра-

гікомічний епізод. У Назарієвих у той час гостювала одна пані з дочкою. Гарненька панночка впала до ока одночасно Олексієві Назарієву і Павлові Кратові. Вони через неї посварились і мало не побились. Але надаремна була їхня ворожнеча, бо панна не звертала ні на одного з них уваги. Посміялись ми з паничів, скоро їх помирили і продовжували насолоджуватись чудовим українським літом. Цілим товариством їздили човнами по річці Сулі. Було нам прикро відпускати Лева Ганкевича, коли він мусів вертатися до Галичини зі своєї подорожі на Велику Україну.

Зустрічались ми з Левом Ганкевичем далеко пізніше в Варшаві. Він був оборонцем пані Дарії Гнатківської, пізнішої дружини Миколи Лебедя, і під час процесу з приводу вбивства міністра Перацького довгий час перебував у столиці Польщі. Майже щовечора він тоді бував у нас. Ми ділилися враженнями з процесу, за яким пильно слідкували, а з моїм чоловіком він навіть радився як з давнім революціонером і старим товаришем. Одного разу він був у нас з мамою підсудної Дарії Гнатківської, пані-маткою Гнатківською. Згадуючи наші власні переживання з минулого, ми глибоко співчували пані Гнатківській і на прохання Ганкевича були в суді в день виголошення вироку, щоб, як казав він, підтримати її на душі своєю присутністю.

В цьому ж часі, а саме на весну 1905 року в нашому житті сталася ще одна зміна. Мій чоловік мав докори сумління, що, будучи членом революційної організації і своєю працею підготовляючи вибух революції, одночасно працює на державній посаді. З

цих міркувань він подався до димісії і записався в адвокати.

Революційна робота тим часом поширювалась і нам потрібна була поміч. На прохання нашої Громади з Києва приїхали Микола Сахаров, студент Гірничої Академії в Петербурзі, і фабричний робітник Авксентій Лола. Часом приїздила Настя Грінченко. Вона помагала мені переводити т. зв. масівки, або як ми їх називали, "летючки". Ці масівки виглядали так: в дільниці найбільш заселеній робітниками на швидко збирали на вулиці невеликий гурт людей і в короткій стислій промові викладали їм за що змагається Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія та вияснявали загальні політичні питання.

Найтяжче було вести пропаганду серед селян. Це був, якщо не помиляюсь, найреакційніший елемент. Селяни могли зробити аграрний бунт, грабувати й підпалювати поміщицькі садиби, як це не раз траплялося в ті часи, але не можна було зачіпати царя. Цар був священною особою і про нього вести розмову треба було обережно. Ми з чоловіком переконалися в цьому ще в 1901 році під час нашого перебування в санаторії в Уфімській губернії (Правда, це були селяни-кацапи. Але я не маю на увазі національної приналежності, я беру тут селянство як суспільну клясу).

Того літа, коли ми були в санаторії на кумисі, студентська молодь влаштувала прогулянку на ріку Дьому, яку поетично описав російський письменник Аксаков у своїх споминах. Як водиться, розвели ватру, зварили юшку з риби, витягли харчі, які привезли з собою, і з смаком попоїли. До нас приби-

лись місцеві селяни. Помагали нам збирати дрова, розводити ватру, за що ми їх гостинно почастували. Хтось із них кинув запитання:

— А хто ж ви такі будете?

— Ми ще учимось, ми студенти, — відповів хтось з нашого гурту, стараючись задовольнити цікавість наших гостей.

Слово “студенти” було як іскра, кинена в сухе сіно, яке вмить спалахнуло.

— Ванька! Петька! — почулись вигуки, — сліш, это студенты, это те, что против царя бунтуют! Бей их!

Ситуація витворилась загрозлива. Серед жінок вибухла паніка. Але мужчинам удалось якимсь дипломатичним викрутасом заспокоїти “Ваньок” і ми спокійно вирушили в поворотну дорогу. Але веселий настрій пропав надовго.

1905 року влітку, в добу “політичної весни” вже в українському селі стався другий прикрий випадок, який свідчив про реакційність селян на початку ХХ століття. Цей випадок стався з Миколою Чоботаревим. Він, будучи тоді ще учнем лубенської гімназії, виконував часом доручення Вільної Громади РУП. Одного разу він ще з кимсь (прізвища не пам’ятаю) поїхав у якесь село, де мали відбутися селянські сходини. В наслідок якоїсь провокації селяни їх затримали як ворогів царської влади і повели назад до Лубень, щоб віддати в руки поліції. По дорозі хлопці обманули чуйність своїх конвоїрів, скочили на ровери, якими вони їздили до того села, і втекли.

Того ж таки 1905 року трапилась прикра пригода

і з моїм чоловіком. На прохання Михайла Огороднього, який вів пропаганду серед селян, Андрій поїхав одного разу восени до села Солониці на селянський сход. Під час промови Андрія, коли він говорив про політичний устрій майбутньої української держави, хтось з натовпу селян кинув питання:

— Як то? Щоб царя не було?

Це питання зробило заворушення серед слухачів. Настав критичний момент. Треба було знайти таку відповідь, яка могла б заспокоїти слухачів і привести їх до порядку. Без довгої надуми Андрій сказав:

— Ну, звичайно, цар буде, тільки виборний, і буде називатися президентом.

Ця відповідь цілком задовольнила аудиторію. Запанувала знов тиша і всі з увагою продовжували слухати.

Треба було аж нещасливої війни 1917 року, революції, щоб “священну особу” царя було скинуто з п’єдесталу, на якому вона була. Треба було врешті большевицької агітації і озвіріння мас, щоб царя було жорстоко замучено разом з усією родиною.

*

* *

Роки 1904-5 були повні політичних подій, які потрясли цілим суспільством колишньої російської імперії. Від крайніх лівих аж до правих кіл усі одверто почали домагатися політичних реформ і скликання народного представництва. Це були роки так званої політичної весни. Всі ці “весняні” ліберальні

політичні настрої з'явилися під час і в наслідок програної війни Росії з Японією. Революційні партії не виходили з підпілля, скеровуючи всю свою працю до вибуху революції і повалення царату. Однак загальнополітичний "весняний" дух відбився і на підпільно-революційному відтинку. Послабилась конспірація. В Лубнях поширився революційний рух. Наше помешкання в будинку священика Копи-Овдієнка цілком розконспірувалося, якщо можна так висловитися. Жили у нас Микола Сахаров, Авксентій Лола і Настя Грінченко, коли наїздила до Лубень. Приходили селяни, робітники. Серед цих останніх, як пізніше виявилось, було кілька провокаторів, які свідчили проти членів Вільної Громади в процесі про Лубенську Республіку в Київському Воєнно-Окружному Суді.

Але одна подія змусила підпільні організації знов законспіруватися.

Влітку 1905 року до Лубень приїхала українська театральна трупа Садовського з відомою артисткою Заньковецькою. Зголодніла на культурні розваги лубенська інтелігенція виповнила вщерть приміщення літнього театру, що був у гарному парку. Літній вечір видався чудесний, тихий і теплий. У перерві публіка висипала на повітря і розійшлась по всьому парку. Місцевий ісправник⁴⁰ заглибився у віддалений затишний куточок і розмовляв там зі своєю дамою. Вони так були захоплені розмовою і собою, що не помітили самотньої німої постаті, яка слідувала за ними. Постать наблизилась до них і раптом залунали постріли. Першим було вбито даму, а другий повалив ісправника. Убивця був член партії соція-

лістів-революціонерів. Про подробиці пізніше оповідали його товариші з партії. Він дуже перейнявся тим, що помилково вбив жінку, ледве дістався до безлюдного кінця парку, перескочив через паркан і зомлів. Там його ніхто не шукав, і він, очунявши, спокійно добрів до конспіративного помешкання есерів.

Справжнього убивцю поліція не піймала, бо він був приїжджий. Підозріння впало на іншого члена партії соціалістів-революціонерів, Добровольського, якого й заарештовано. Його судила Судебная Палата і присудила на 15 років каторги. Одиноким свідченням проти Добровольського був капелюх, знайдений на місці убивства, а в капелюсі кілька волосків з голови бльондина. Добровольський був бльондин.

Це вбивство викликало загальне обурення серед лубенського суспільства, а в революційних колах — здивування. Не бачили потреби цього терористичного акту. Ісправник був зовсім нешкідливою людиною в політиці, а крім того це вбивство викликало більшу чуйність жандармерії до підпільної роботи.

Мій чоловік, як я вже згадувала, зайняв керівне становище в лубенському революційному русі. Але він не губив зв'язків і з місцевою аристократією, з якою познайомився ще як був на посаді в суді. Зрідка він ходив до місцевого клубу, щоб там почути, що говорять у тих колах про ширення революційного руху, а також до деякої міри для конспірації. Це йому порадив ще симпатичний Скитський: мовляв, як буде ходити до клубу і грати в карти, то всякому буде видно, що людина благонадійна.

Як раз під ту пору, коли вбили ісправника, Андрій довго не був у кльобі і вирішив знов там бувати. Одно-го разу, вже під кінець літа, а може й восени, Андрій зібрався до кльобу, обіцяючи, що не надовго. Тим часом повернувся досить пізно і, виправдуючись, розказав, що сталося. В той вечір був у кльобі жандармський полковник Іванов, грав у карти за сусіднім столиком. Грав недовго і скоро почав збиратися додому, пояснюючи, що службові обов'язки змушують його залишити миле товариство. Уранці він мав виїхати до міста Золотоноші, а звідти ще пробиватися кіньми до села Прохорівки, віддаленого від станції на 35 верст. Розпитував, чи не знає хто, як найліпше дістатися до тієї Прохорівки. Всі звернулися до Андрія Миколаєвича: адже він з Золотоноського повіту.

— Авже ж, — відказав чоловік, — я добре знаю, як у цей осінній час доїхати до Прохорівки. І подав якраз гіршу дорогу, де коні по коліна загрузали в болоті.

А зробив він це ось чому. Полковник не сказав, які саме службові обов'язки викликали його до Прохорівки. Але Андрій зрозумів, до кого й чого він туди їде. Там жив Олександр Мицюк, член партії соціалістів-революціонерів, пізніший український міністер, а на еміграції професор подебрадської Господарської Академії в Чехії. Він вів широку пропаганду серед селян. Для такої роботи мусів мати багато нелегальної літератури. Отже, конче треба було його попередити. Сам їхати Андрій не міг, бо, якби зустрівся з полковником в дорозі, то той одразу догадався б, чого він теж поспішив до Прохо-

рівки. Треба було якоїсь зовсім сторонньої особи. Андрій вирішив піти до товариша, члена Бунду. У Михайла Рутенберга був молодший брат, Гріша (так ми всі його називали). Гріша виконував усі доручення не тільки організації Бунду, але й доручення нашої Вільної Громади. Грішу застав Андрій дома. Без слова протесту він зібрався в дорогу і виїхав тим самим потягом, що й жандармський полковник. Гріша виконав доручення блискуче. Перегнав жандарма, бо Андрій розказав йому, як оминати погану дорогу, і своєчасно попередив Мицюка. Жандарм приїхав на 2-3 години пізніше, коли помешкання Мицюка було цілком очищене від нелегальних паперів.

Влітку 1905 року завітав до Лубень молодий студент Володимир Дорошенко. Не пригадую вже, в якій справі він приїздив. Пам'ятаю тільки, що це було в літі. Це дуже приємний спогад. Ми провели багато милих хвилин, сидячи в досить великому садку під яблунею, пили чай і обідали разом.

*
* *

Прийшла осінь 1905 року. В жовтні вибухнув загальний страйк залізничників, що поширився на всю Російську імперію. У зв'язку з цим страйком революційний настрій серед робітничих мас піднявся. З почуття солідарности до залізничників по всіх містах почали страйкувати робітники. В Лубнях усі робітники страйкували і домагались, щоб до страйку приєднались і установи: Окружний Суд, пошта, школи, і т. д. Громадяни міста занепокоїлись. Боялись непотрібних ексцесів. Отже, городська дума,⁴¹ головою

якої був Взятков, скликала засідання, на якому постановлено було створити Комітет оборони міста від хаосу. В цей комітет увійшли шість “гласных”⁴² думи і шість приватних громадян. В числі цих останніх був Андрій Лівицький. Цей комітет був затверджений полтавським губернатором. Але з розвитком революційних подій Комітет охорони міста перетворився в Революційний Коаліційний Комітет, який складався з представників: української соціал-демократичної партії (колишня РУП), Бунду, партії соціалістів-революціонерів і, якщо не помиляюсь, партії Поалейціон.⁴³ Цей Комітет керував усіма подіями в Лубнях і околицях. Місто було поділене на кілька районів, які охоронялись окремими відділами. Начальником одного такого відділу був Микола Сахаров, на чолі другого став молодий робітник соціаліст-революціонер, Бройд, дуже енергійний та відважний. Цей останній трагічно загинув від необережного пострілу з револьверу, який він направляв. Похорон його зібрав кілька тисяч народу і перетворився в величезну революційну маніфестацію.

Цар Микола II під тиском несприятливих для нього обставин – програна війна, неспокійний настрій ліберальної інтелігенції, революційні домагання лівих верств суспільства і наприкінці вибух загального страйку залізничників – зважився нарешті видати маніфест про скликання Державної Думи,⁴⁴ яка мала скласти конституцію нового державного ладу в російській імперії.

Загальний страйк скоро припинився, але він був наче рушійним гаслом для революції. Оголошення царського маніфесту з обіцянками реформ не стри-

мало революційної стихії. Почалося повстання в Москві. Революція поглиблювалась, домагання політичних і соціальних реформ поширювались. Звичайний хід життя по містах змінився. Здавалось, що все населення покинуло свої помешкання і вийшло на вулиці, на мітинги, які тяглися цілими днями без перерви, а часом і ночами. Промовців на цих мітингах було дуже багато. Промови, звичайно, були демагогічного змісту. Отже, треба було вміння керувати цією стихією, стримувати її і не допускати до шкідливих ексцесів. Досягти порядку на такому мітингу було дуже тяжко. Навіть деякі члени нашої Вільної Громади переступали дисципліну. Пригадую, наш член Микола Сахаров ніяк не підпорядковувався наказам Коаліційного Комітету. Сахаров любив “мітингувати”, але ніколи не обдумував змісту своєї промови. Міг говорити три-чотири години без перерви і плести страшні демагогічні нісенітниці, пересипані непотрібною лайкою. Одного разу, коли лайка його під адресою “товстопузих буржуїв” перейшла всякі культурні межі, один робітник, що стояв недалеко від мене, крикнув:

— Та що ти все лаєшся? Ти діло говори!

Вибухнув загальний сміх, але Сахаров не змішався — трохи перечекав і продовжував далі.

Часто доводилося вести гострі розмови з Сахаровим з приводу його виступів на мітингах неорганізованих, “стихійних”, які відбувалися звичайно на відкритій площі. Але гострі розмови нічого не осягали — Сахаров часто виламувався з-під послуху.

Організовані мітинги відбувалися в великому магазині парового млина, де вміщалося до двох тисяч

людей. Збирались там більше свідомі робітники, селяни, гімназійна молодь тощо. На таких мітингах траплялися й кумедні інциденти. Пригадую один мітинг, на якому виступали промовці від кожної партії. Головував Андрій Лівицький. Президія розмістилася на мішках зі збіжжям. Першим промовцем виступив Мойсей (не пригадую прізвища) від партії Бунд. У вступі своєї промови він хотів порівняти революцію з вибухом вулкану. Це порівняння, певно, дуже подобалось самому промовцеві. Він дуже довго говорив про вулкани, про те, як вони нуртують, як вибухають, прочитав цілу лекцію на цю тему і ніяк не міг перейти від вступу до самого змісту промови. Терпеливість слухачів урвалась. Почувся перший вигук: “Досить про вулкани!” Андрій уже кілька разів пошепки попереджав промовця, що термін його промови кінчається. Нічого не помагало. Нарешті почались вигуки частіші: “Досить!” і нарешті загальний крик: “Геть товариша Мойсея!” Андрій мусів ужити фізичної сили, щоб стягнути Мойсея з мішка, що служив за трибуну. Далі мітинг продовжувався спокійно.

Цей революційний запал не вгавав впродовж двох місяців, не зважаючи на тривожні чутки про здушення повстання в Москві, про початки реакції, про те, що реакційна верства суспільства почала вилазити на поверхню й активізувати свою чорну роботу. По містах починались жидівські погроми...

*

* *

В той час, коли революція котилась у провалля, приїхав до Лубень пан Кириєнко, українець, що належав до т. зв. Співки при російській соціал-демократичній партії.

Співка була твором деяких українців, що тягнулись іще під опіку російських революціонерів. Появилась вона після великого розколу, що стався в партії російських соціал-демократів. Ця партія розкололась на большевиків, з Леніном на чолі, і меншевиків, на чолі з Плехановим. Співка належала до групи меншевиків і мала автономні права. Пізніше деякі співчани повернулись до українців.

Зібрався увесь Коаліційний Комітет, щоб вислухати інформації Кириєнка, який приїхав з центру революційних подій. Зазначивши, що революційний дух слабне, Кириєнко водночас почав доказувати, що в Лубнях треба захопити владу й оголосити Лубенську Республіку. Пропозиція була запізнена. Не було сенсу захоплювати владу на провінції, коли революція була напередодні ліквідації. Пропозицію Кириєнка відкинено одноголосно, за винятком одного Крата, який з протесту покинув засідання.

Проте, хоч фактично Лубенської Республіки проголошено не було, царська адміністрація пізніше змайструвала грандіозний процес "по делу о Лубенской Республице," в якому одним з головних обвинувачених був Андрій Лівичський.

В грудні революційний настрій ще не цілком вигас, хоч тривожні чутки про перемогу реакції поширювались все більше і більше. Час від часу відбувались іще мітинги. Пригадую, що на одному з них виступав Михайло Деркач, який саме приїхав з Москви,

і як наочний свідок і учасник повстання, оповідав багато цікавого про московські барикади. Пригадую також, що М. Деркач був одягнений у піджак з дірою пробитою кулею царських посіпак, що здушували повстання. Правда, ця діра давала нам привід до жартів. Ми старались запевнити Деркача, що дірку він сам пропалив цигаркою, і багато сміялись з цього приводу.

Разом з чутками про поширення реакційних настроїв приходили далі чутки про жидівські погроми. В Лубнях запанував панічний настрій.

Безпосереднім завданням Коаліційного Комітету стала організація оборони міста від заворушень, що могли виникнути як наслідок злочинної агітації чорної сотні. Але як боронитися, коли не було засобів оборони? Не було зброї і не можна було її дістати, бо вже вийшла заборона її продавати. Вирішено було спробувати знайти зброю в Києві. В цій справі поїхали до Києва ми з Андрієм.

Спинились ми у моєї сестри Неоніли Крижанівської. В Києві був цілком погромний настрій. Відчувалась якась панічна метушня, а на всіх обличчях застиг тривожний знак запитання: “Що ж буде далі?”

Ми зустріли багато знайомих, серед них лубенців Миколу Чоботарева й Миколу Порша. У кожного був якийсь розгублений вигляд. При такій ситуації роздобути зброю було дуже тяжко. Сестра нашим приїздом була незадоволена. Вона жила в маленькому помешканні, а до нас приходило багато знайомих, які, звичайно, робили непорядок в хаті. Одного разу Чоботареву дісталось від неї, бо була в поганому

настрої. Чоботарів прийшов до кімнати в калюшах і в шапці.

— Прошу зняти шапку, у мене не шинок! — сердито зауважила сестра.

Треба було якнайскорше виїздити і дати сестрі спокій, та й дома невідомо, що робилось. Нашвидку, за допомогою друзів назбирали ми дві повні валізи револьверів і повезли свою здобич до Лубень. Зброя ця, як виявилось, була далеко недосконала. Револьвери були старої системи. Один з них і був причиною трагічної смерті Бройда, про що я вже згадувала раніше.

За два-три дні нашої відсутности зовнішній вигляд міста зовсім змінився. Коли з першими радісними вістками про маніфест, скликання народного представництва вся людність висипала на вулиці з щасливими усміхненими лицами, вітаючи один одного з заповідженою давно очікуваною волею, — так тепер паніка, примара страшних репресій і жидівських погромів загнала всіх до домівок. З'явились ознаки погромницьких настроїв.

Вулиці спорожніли. Де-не-де походжали поліцаї. Здалека долітав брязкіт розбитих віконних шиб. То бандити починали несміливі спроби погрому.

Нашвидку зібрався Коаліційний Комітет. Вибрали головний штаб, який мав керувати обороною міста. На чолі штабу став Андрій Ливицький. Перше засідання головного штабу мало відбутися в помешканні адвоката Павла Горленка. Начальникам оборонних відділів роздали зброю і призначили їх по районах міста.

На це перше засідання Андрій не хотів мене бра-

ти і взагалі заборонив мені, як жінці, брати участь у самообороні міста. Пішов сам.

Тяжко було мені сидіти дома, непокоїтись і не знати, що робиться в місті. Я поцілувала на прощання малу Натусю, залишила її під опікою мами Андрія і таки пішла.

Короткий зимовий день уже кінчався. Починало сутеніти. Трохи моторошно було на безлюдних вулицях. Навіть поліцаїв не було видно. Я поспішала, щоб скорше минути ці, сповнені невидимим жахом, порожні вулиці. Раптом почула від якогось подвір'я таємничий шелест і (за давнім часом можна признатись) похолола від страху. Придивляюсь, аж з хвіртки показується руда борода, а потім і ціла голова Гриші Гольштейна, Андрієвого товариша з дитячих років. Він також належав до партії РУП, але не був активним членом, тільки часом переховував у себе нелегальну літературу. Треба ще додати, що Гриша Гольштейн був дивак, хворів на манію переслідування і всюди бачив шпиків.

Я дуже здивувалась, побачивши Гришину руду бороду в чужому подвір'ї.

— Що ви тут робите? — запитала я.

— Ш-ш-ш, — замахав він на мене руками, — погромщики били вікна, то я й заховався тут. А чого ви самі тут у таку пору небезпечну? — спитав і він.

Я сказала, куди йду.

— І я теж туди, — зрадів він,

Вже трохи сміливіше пішли ми вдвох до штабу.

У штабі, а вірніше у помешканні адвоката Горленка, застали ми повно людей, що товклися тут за

ділом і без діла. Андрій вийшов до нас страшенно заклопотаний і зразу накинувся на мене :

— Ти бачиш, що тут діється! Я не маю й хвилинок, щоб побути з тобою. Весь час приходять тривожні відомості, що починається погром. Я мушу зараз їхати, чекаю тільки на візника. Мушу сам оглянути місто, щоб перевірити ці вістки, а також подивитися, чи в порядку наші відділи оборони.

— Я їду з тобою! — сказала я таким рішучим тоном, що Андрій навіть не зважився сперечатись.

Підїхав візник, і ми вийшли на вулицю. Андрій вихопив у когось грубу палицю і, не тратячи охоти до жартів, сміючись, помахав нею в повітрі:

— Всі бандити повтікають від такої зброї!

Ми сіли на візника і поїхали в тому напрямку де, як казали, починались заворушення. Вже було зовсім темно. Де-не-де блимали вуличні ліхтарі, з вікон, позатулюваних віконницями, пробивалось крізь щілини світло. Навколо панувала зловісна мертва тиша. Не чути було жадного кроку, всі поховались за стінами більш чи менш безпечних домівок. За цими стінами найбільш тремтіли від страху мешканці жидівського походження, які кожної хвилини могли чекати нападу.

Нараз здалека почувся невиразний гомін. Все ближче й ближче нам назустріч... І раптом ми виразно почули українську мову. До нас мирно наближався гурт людей. Це був наш відділ оборони на чолі з Миколою Сахаровим. Він нам оповів, що тим часом нічого загрозливого немає. В деяких місцях бандити повибивали шиби. Але при наближенні відділів оборони розбігались.

Такі ж рапорти подали й начальники інших відділів. Так, об'їхавши порожні вулиці, ми повернулись до штабу.

Увійшовши до помешкання штабу, Андрій, щоб розвіяти понуру атмосферу, знов удався до жартів і, звертаючись до присутніх, весело сказав:

— На фронті спокійно. Ворог у паніці відступив у невідомому напрямку.

Після цього присутні з полегшею відіхнули. Андрій змолоду був відомий тим, що вмів у найкритичніших обставинах підбадьорювати товаришів і підтримувати веселий настрій.

Але заспокоєння тривало недовго. Раптом Андрія викликали до другої кімнати. Незабаром повернувся і сказав, що господар просить йому вибачити, але його дружина чекає на другу дитину і дуже боїться, щоб це не сталося передчасно, якби виникла якась небезпека у зв'язку з розміщенням штабу в їх помешканні. Становище було безвихідне. Почали думати, що робити. Ні в кого з нас не було сумніву, що штабові в першу чергу загрожує напад погромників. Отже, сумління підказувало нам, що господарям треба подякувати і перенестись в інше місце. Доручили товаришеві Шепелеві знайти приміщення. Всі інші розійшлись, повідомивши начальників оборонних відділів, щоб у разі чогось наглого звертались до начальника штабу Андрія Лівицького.

Ніч минула спокійно, а на ранок нас сповістили, що приміщення для штабу знайдено в одному з готелів.

Минули два-три дні в тривожному очікуванні погрому. Погромщики не ризикували починати, знаючи,

що оборона була добре зорганізована. Задовольнялись тільки вибиванням шиб у жидівських будинках. Штаб оборони засідав у готелі без перерви.

Одного вечора була в штабі з Андрієм і я. Була присутня ще одна панночка з Бунду, прізвища якої я не пригадую. Взагалі не можу вже згадати всіх, хто був присутній у штабі в той вечір. Пам'ятаю тільки тих, хто відзначився своєю поведінкою в тих драматичних подіях. Присутні були два члени з жидівської партії Поалейціон, від соціалістів-революціонерів був Шепель, від Бунду – Борщевський.

Сиділи ми спокійно й весело розмовляли. Раптом за дверима в коридорі почувся галас, крик і тупіт чобіт. Не встигли ми й ойкнути, як Андрій вмить вискочив з кімнати на коридор і замкнув двері на ключ. Він зробив це так блискавично, що ніхто більше не встиг вийти з кімнати. Шепель, що залишився з нами, став домагатись, щоб його випустили. Він грюкав у двері, кричав, нарешті притягнув стола до дверей, став на нього і хотів вибити вікно над дверима. Раптом відчинились двері і Шепель, як стріла, вилетів на коридор. А в кімнату вскочив Микола Сахаров і почав на нас кричати за те, що ми галасуємо. Ніхто з нас, крім Шепеля, галасу не робив, бо ми всі разом з двома поалейціоністами з переляку страшили мову. Я була налякана не за себе, а за чоловіка. Чула його голос, але не бачила, що там за дверима діється. Невидимої небезпеки я завжди боялась. Я мусіла її бачити, мусіла знати, що саме загрожує близькій людині, я мусіла бути разом з нею. Тоді я була спокійніша. Це все – зловісна метушня, стріли з револьверів, крики – невідомо як довго тяг-

лося. Може півгодини, а може десять хвилин – тяжко окреслити, але здавалось, що цьому не буде кінця.

Я була в такому нервовому напруженні, що й не помітила, як на коридорі запанувала тиша. Раптом двері відчинились і на порозі з'явився Андрій.

Наказав нам готуватись до виходу і розповів про наслідки нападу. Один з наших поранений у ногу. Коло нього вартують і перевезуть зараз до лікарні. Один з бандитів вистрілив у Миколу Сахарова і влучив у живіт. Думали, що кінець Сахарову, але куля тільки пробила одержу і зробила неглибоку рану. Вистріл Шепеля звалив на підлогу одного з погромщиків і поранив його, але легко. Товариші підхопили його і повтікали.

– Взагалі ця голота не така страшна, – закінчив Андрій, – їх більше налякала наша рішуча відсіч і панський вигляд, ніж зброя.

Андрій мав рацію. Його “панський” вигляд, дебела постава, гарний одяг, золоті окуляри та – передовсім – авторитетний і певний себе тон не раз уже рятували ситуацію навіть у критичних зустрічах з поліцією та жандармами. Одного разу йому вдалось винести на собі під шубою нелегальні папери з оточеного поліцією будинку тільки завдяки панському виглядові й опанованості. Вийшовши з будинку, він просто скерувався до вартового поліцая, спитав у нього котра година, ніби, щоб перевірити свій годинник, і швидким кроком подався геть. Поліцаєві не прийшло в голову його затримати.

Але повертаюсь до подій у штабі в той пам'ятний вечір. Не зважаючи на перемогу, треба було бути обережним. Можна було сподіватись помсти з боку

бандитів, і тому вирішили залишити готель, а раненого перевезти до лікарні. Пізніше ми довідались, що обидва поранені, і наш і погромщик, лежали там у одній кімнаті.

Завзятий Шепель (треба зазначити, що йому було років не менше, як п'ятдесят) повів нас усіх, що були в штабі, якимись незнаними дорогами, щоб оминати центральні вулиці, і завів у якісь провалля, з яких ми ледве вибрались. Змучені й заболочені вернулись ми пізно додому.

Підводячи підсумки нашої самооборонної праці ми з сумом ствердили, що втратили дуже цінного товариша праці робітника Бройда, який, як я вже згадала, трагічно загинув від випадкового револьверового пострілу. Смерть Бройда була болючою втратою для революційного руху міста Лубень. Він був незамінимий революційний працівник серед робітничих мас. Належав до партії соціалістів-революціонерів, але з нами, з партією українських соціал-демократів (РУП) тримав постійний зв'язок.

Треба згадати, що в Лубнях, після оголошення політичних свобод маніфестом 17 жовтня почали діяти також не тільки революційно настроєні українці, але й інші українські патріоти. Почав виходити тижневик "Хлібороб," який видавали В. і М. Шемети. Тижневик "Хлібороб" був дуже радикальний змістом, але ворожий до всяких вимог соціальних реформ і з антисемітським нахилом. Тому РУП ставилась до тижневика "Хлібороб" негативно. Коли царська реакція вдарила по пресі, закрили й "Хлібороба".

*

* *

Не зважаючи на велику різницю ідеологічних поглядів, а також різницю тактики в змаганні до здійснення зміни політичного режиму і повалення царату, а тим самим наближення самостійності поневолених народів, усі революційні партії вирішили підтримати кандидатуру Володимира Шемета до Першої Державної Думи. Коли Державна Дума була брутально розв'язана, Володимир Шемет був засуджений на півроку в'язниці за участь у протестаційному засіданні Державної Думи на терені Фінляндії у Виборгу та підписанні т. зв. Виборгської Відозви.⁴⁵

Після здушення повстання у Москві, реакція поширилась по всій російській імперії. Почались масові арешти, заборона зібрань, вільного слова, переслідування поступової преси.

Полтавський губернатор, що був затвердив на початку "свобод" Комітет Оборони Міста Лубень, видав розпорядження про його скасування, а також заборонив мітинги і взагалі всякі зборища, а для охорони міста прислав сотню донських козаків. І так революція скінчилась. Обіцяні свободи були одібрані. Революційні партії знов пішли в підпілля. Скінчилась політична "весна", що тривала заледве два місяці і почалась чорна реакція. Але погрому жидів у Лубнях не було.

З нагоди різдвяних свят на революційному фронті запанували спокій і тиша. Всі святкували і, здавалось, відпочивали від революційної екстази і тривожних днів погромної загрози. Минув Новий Рік, а по Водохрищі, сьомого або восьмого січня наша Вільна Громада зібралася в нашому помешканні для обговорення плану дальшої роботи. На цій нараді

були присутні: Микола Сахаров, Авксентій Лола, Михайло Коренецький, Михайло Огородній, Григорій Гольштейн, Марія і Андрій Лівицькі. Павло Крат на цій нараді не був присутній.

Був вечір. За вікнами тріщав мороз, але в кімнаті було тепло й притульно. Було навіть весело, бо присутні час від часу перекидались жартами про те, кого першого досягне реакція. На моє прохання Андрієва мама прислала нам чаю з бутербродами і солодкою різдвяною булкою. Отже, святочний настрій панував іще й на нашій нараді. Доходила, мабуть, година десята, коли постукали в двері. Я вийшла до передпокою. Передо мною стояла перелякана наша вірна Марія, няня нашої Натусі.

— Поліція стукалась. Я не пустила, сказала, що загубила ключ. Вони пішли на ці двері.

Я відчинила двері до кімнати, де відбувалась нарада, і сказала тільки:

— Поліція!

Сама ж побігла, щоб упевнитись, чи вільний від поліції т. зв. чорний вхід. Марія, переконавшись, що варти ніде ззаду немає, випускала по одному всіх присутніх на нараді.

Андрій тим часом мусів відчинити двері на “парадному вході” і впустити непрошених гостей до помешкання. Коли я повернулася з кухні назад, то побачила, що поліцаї ще товпляться в передпокої, а Андрій про щось сперечається з “полицейським надзирателем”. “У висліді цієї суперечки “надзиратель” дав поліцаям наказ залишатися, а сам вийшов з помешкання.

— Що сталося? — запитала я.

Виявилося, що і в цьому неприємному випадку, під час навали поліції, Андрій не згубив веселого гумору та охоти до жартів і вирішив поглузувати з поліційного урядовця. Він сказав йому, що не дозволить робити у себе трус урядовцеві нижчої за себе ранги. Чи це було дійсно передбачено законом, чи Андрій видумав з своєї голови, я й досі не знаю. Але урядовець попросив вибачення, сказав, що він цього не знав, що виконує наказ згори. Він поїхав, а на його місце з'явився сам ісправник.

Я була трохи незадоволена цим жартом Андрія. Це тільки мало продовжити цю неприємну подію принаймні на півгодини, а нерви й так були натягнені.

Ісправник, видно, був дуже поденервований цим вибриком Андрія. Він сказав, що хто б не робив трус, а вислід буде той самий, і на доказ своїх слів прочитав наказ про переведення тусу й арешт Андрія Лівицького.

Почався трус – вивертання всіх паперів з шуфляд бюрка, скидання книжок на підлогу і т. і. Я з жалем дивилась на цю брутальну руйнацію і безсила злість кипіла в моїм нутрі.

Раптом Андрій нахилився до мене і сказав пошепки:

– Вийди і скажи Марії, щоб винесла до кухні пальто і шапку.

– Нащо? – спитала я здивовано.

– Не питай, зроби, як кажу.

Я вийшла з кімнати. В передпокої стояв на варті поліцай. По всіх кімнатах також стояли вартові. В кухні, крім Марії, не було нікого. Я сказала їй, щоб зробила те, що просив Андрій, і повернулась знов до

кімнати, де переводився трус. Сіла коло Андрія і запитала, що він задумав робити.

— Попробую утекти, — відповів він пошепки.

Деякий час панувала мовчанка. Тільки з шелестом летіли папери та з гуркотом падали на підлогу книжки.

Я з тривогою чекала, що буде робити Андрій. Нарешті він перервав мовчанку:

— Гаспадин ісправник, — сказав він, — ваша несподівана візита так зле відбилася на моєму шлунку, що мушу просити дозволу на п'ять-десять хвилин вийти.

Чи то ще не цілком розвіявся чар політичних "свобод", обіцяних маніфестом 17 жовтня, чи ісправник не хотів себе виставити "держимордою", чи просто не зорієнтувався, як zareагувати на таку звичайну річ як фізіологічна потреба людини, але він, охоловши від перших хвилин зденервування, ввічливо дозволив Андрієві вийти і навіть не послав з ним поліцяя для дозору.

В кухні стояла Марія з розгубленим виглядом. Пальта й шапки не могла приготувати, бо скрізь стояли поліцаї. В цей мент вийшла з своєї кімнати мама, тримаючи в руках свою футряну шапку. Не думаючи довго, Андрій ухопив шапку, вибіг у сад через вилазку в паркані (через яку рятувались усі, хто був у нас у той вечір), вискочив на вулицю і зник. Пішов у темну зимову ніч назустріч невідомому, повному небезпек, майбутньому.

Я повернулась до кімнати, де був ісправник і з нервуванням почала вичікувати того моменту, коли він зрозуміє, чому не вертається Андрій.

Він спочатку нервово поглядав на двері, нарешті послав поліцаїв шукати. Коли один з них, повернувшись, доклав, що Андрія ніде немає, нерви ісправника розгулялись. Усю свою злість він вилив на невинних поліцаїв. Почали шукати по всьому будинку, на горищі... навіть під ліжка заглядали. Коли всі розшуки залишилися безвислідними, ісправник звернувся до мене з прощальним поклоном і сказав чи то сердито чи то з докором:

— Ну, що ж робити? Але ми його однаково знайдемо і він не уникне правосуддя. А тоді кара йому буде суворіша.

З цими словами він вийшов з помешкання.

Після відходу поліції стало мені раптом моторошно. Якесь пустка була в моєму серці. Руйнація в кімнатах довершувала цей настрій. Я згадала про маленьку Натусю і пішла до її кімнати. Вона спала спокійним дитячим сном, сном дитини, що не відчуває ніяких турбот і не знає жадних небезпек. Я поцілувала її в чоло і пішла до їдальні, де зібрались усі родичі: мама Андрія, сестра Жень і брат, юнкер⁴⁶ Олексій, який приїхав з військової школи на свята. Сумно ми сиділи коло столу. Розмовляли про події вечора, а думки бігли туди, де міг бути Андрій. У кого знайшов захист? Хто схотів його прийняти, не злякавшись відповідальності?

В такому сумному настрої засиділись ми до пізньої пори. Раптом почули, що хтось стукає до вікна в малому передпокоїку, що вів до кухні. Я кинулась до вікна і пізнала знайому постать Петі (так його всі називали) Супруненка, учня місцевої гімназії, який належав до місцевої гімназіальної Гро-

мади. Була пізня пора і мене здивували ці несвоєчасні відвідини. Я впустила його до помешкання, але не встигла запитати, чи він знає, що у нас був трус. Він перебив усякі запити, сказавши, що вже все знає, що прийшов узяти пальто й шапку Андрія. Він сказав нам також, що Андрій сидить у адвоката Горленка, про якого я вже згадувала, але що там залишатись не можна з огляду на дружину. Отже, Петя мав допомогти Андрієві перейти до панства Розумів.

На другий день сповістили мене, що Андрій переночував у Розумів, але мусів і звідти забиратися. Він перейшов на помешкання Михайла Деркача з запевненою його згодою. Але тут Андрієві довелося переховуватися інкогніто. Річ в тім, що брати Деркачі жили у двох стареньких, реакційно настроєних, тіток. Не можна було від них утаїти, що в їхньому домі буде переховуватися якась таємнича особа. Але коли б їх просили переховати революціонера, що бунтує проти царя, то вони б ніяк не погодилися. Отож племінники запевнили тіток, що мають переховати якогось високого достойника, який на деякий час попав у неласку і мусить ховатися від поліції.

Але це сховище у Деркачів було найменш безпечне з огляду на конспірацію, бо Михайло Деркач був сам на оці у поліції як свідомий українець. Отже я просила товаришів з Громади якнайскорше вирядити чоловіка з Лубень. Та й вони самі розуміли, що треба було поспішати. Допомогла нам дружина Миколи Порша, пані Катерина. В означений час вона підїхала до будинку Деркачів у гарних панських саннях, запряжених парю розкішних коней. З будинку вийшов мужчина, одягнений у широке єнотове футро,

в футряній шапці, натягненій добре на вуха й чоло, що забезпечувало не тільки від морозу, але й від чужинного ока поліцая. Коні жваво рушили з місця.

Пані Катерина відвезла Андрія на наступну залізничну станцію, минаючи Лубні.

Прощатися з батьком ходила доця Натуся в товаристві свого дядька Олексія, юнкера, учня Єлисаветградської військової школи. Я не ходила прощатися з Андрієм, щоб не викликати підозрінь у поліції чи жандармерії, та не розкрити його схованки.

Сівши в потяг, Андрій одразу уместився на горішній лавці, відвернувся лицем до стінки і заснув чи удав, що спить. Для певности, щоб його не пізнали, він перефарбувався на брутета. Жандарми були в потязі, але їм не спало на думку турбувати спокійного пасажира першої класи, який старався сном скоротити собі подорож.

Андрій не поїхав до Золотоноші, де могли його найперше шукати. Вирішив їхати до когось зі своїх численних родичів на Переяславщині. Добившись до Переяслава, він заїхав до жидівського заїзду і одразу ж замовив собі гарячий самовар. Зуживши всю воду з самовару, Андрій змив з голови чорну фарбу, і далі помандрував уже блондином.

Багато літ пізніше, коли Андрій був уже губерніяльним комісаром Полтавщини, йому якось довелося бути в службових справах у Переяславі. Так склалося, що він урядовав у тому самому заїзді, де спинявся під час своєї втечі від поліції. Старий власник заїзду запитав Андрія, чи він пригадує собі своє перше перебування в його заїзді.

— Як же ви мене пізнали? — здивувався Андрій.

Старий хитро посміхнувся:

Хіба ж я не бачив, що ви приїхали брунетом, а виїхали блондином? Я знав, що то був син Миколая Івановича, бо добре пам'ятав покійника. Тільки не знав котрий — Костя чи Андруша.

— Ну, а тепер знаєте, що Андруша, — засміявся Андрій.

— Знаю, — сказав власник, — та ще знаю, що я тоді вгадав. Я собі тоді подумав: ну, цей синок Миколая Івановича далеко піде!

*
* *

Після від'їзду Андрія на деякий час припинилась робота в Громаді. Відсутність Андрія відчутно вплинула на настрій товаришів. Андрій був головним, так би мовити, нервом, що штовхав у рух і керував революційною енергією членів Громади. Він умів давати лад усьому і всім і надавати справі потрібний напрямок. Завше його ініціатива була сприйнятлива для всіх. Він умів усіх переконати у вірності його думок. І робив це в такий делікатний спосіб, що до згоди приходили всі, не зважаючи на те, що ті думки були їм накинені. Андрій ніколи ні з ким не сварився, зо всіма був у добрих відносинах. Це за його лагідну стриману вдачу вибрали його одноголосно на голову Коаліційного Комітету, а ще за студентських часів у Києві вибирали головою студентської Громади підрад три роки.

Отож, після виїзду Андрія з Лубень, обірвався той нерв, не стало того, хто тримав навколо себе всю Вільну Громаду Української Соціал-Демокра-

тичної Партії. Більше того: сміливо можу твердити, що під впливом Андрія були й інші керівні партії, що й вони болюче відчули його відсутність.

Я особисто мала пригнічений настрій ще й з тієї причини, що довший час не було відомости про місце перебування Андрія, і я не знала, чи він у безпечному місці. Сам він не міг мені писати, щоб не відкрити свого сховища чуйній поліції. За якийсь час я одержала листа від однієї з численних тіток Андрієвих з натяками на те, що Андрій у безпеці.

Я потроху заспокоїлась і почала настоювати, щоб знову братися до перерваної роботи. Скликавши нараду, намітили плян дальшої пропагандивної діяльності.

Робітник Авксентій Лола дальше жив у нас у хатинці в садку. Він був дуже прихильно наставлений до мене особисто і навіть перецінював мою вартість як партійної робітниці. Отже він виголосив цілу промову, агітуючи за те, щоб у відсутності "товариша Андрія" всією справою керувала "товаришка Маруся". Я дуже зніяковіла і навіть розсердилась на Лолу. В досить шорсткому тоні я подякувала йому за признання моїх керівничих здібностей, але сказала, що не почуваю себе покликаною до цієї ролі.

— На мою думку, — сказала я, — ми всі в однаковій мірі керуємо справою і немає між нами головного керівника.

Одночасно я запевнила присутніх, що свою, давно намічену і проваджену працю з гуртками робітників і робітниць та з гуртком гімназисток буду продовжувати й надалі.

Праця потроху налагоджувалась. Але не все в

ній було гаразд. Від деякого часу почав мене дивувати своєю поведінкою Микола Сахаров. Все частіше він пробував підсовувати думку про прилучення нашої Вільної Громади до т. зв. Спільки, що існувала при російській соціал-демократичній партії. В скорому часі я побачила, що агітація Сахарова мала успіх, хоч одверто ще ніхто не зважувався висловлюватись.

І от, одного разу несподівано приїхав з Петербургу приятель Сахарова, Баланін, як виявилось, спілчанин. Не підозріваючи, яка була ціль його приїзду, ми згодилися запросити його на засідання Громади, сподіваючись почути від нього свіжі відомості про події в столичних містах. В той час твердо стояли проти злуки зі Спількою я, Лола і сестра Андрія, Женья, яка в ту зиму не їздила до Петербургу, де через революцію школи були нечинні, а жила з нами.

Проте Баланін, на наше здивування, замість подавати інформації, почав агітаційну промову, доводячи konieczність вступу нашої Громади до Спільки. Він приводив нам силу аргументів, казав, що з'єднання з Російською Соціал-Демократичною Партією відкриє нам широке поле діяльності, дасть нам матеріальні засоби для провадження і поширення агітаційної праці, підніме наш авторитет і т. д. Тон його промови і всі його аргументи були в високій мірі демагогічні. У всьому його підтримував Сахаров. Для мене стало ясным, що цей останній, підготувавши ґрунт серед членів нашої Громади, виписав Баланіна для остаточного здійснення свого плану. Нашого головного "нерва", Андрія, не було з нами, не було його авторитетного спротиву, контраргументів.

тації, щоб підтримати на душі товаришів в Громаді та знівечити поведінку Сахарова. Я не мала авторитету і аргументаційної сили, щоб збити аргументи Баланіна й Сахарова та організувати рішучий спротив.

Відбулося ще одно засідання у відсутності Баланіна. На цьому засіданні перевагою тільки одного голосу запала постанова приєднатися до Спілки. Усі мої старання збити з цієї позиції Сахарова закінчились невдачею. В суперечці своїй з Сахаровим я закинула йому, що його поведінка неетична у відношенні до Андрія, що він скористувався відсутністю Андрія з його авторитетом, щоб внести розклад у Громаду. Адже те, що праця в Лубенській окрузі була так успішно зорганізована, було виключно заслугою Андрія Ливицького. Робити такий важливий крок у його відсутності, не почувши його авторитетного слова, було звичайною зрадою.

Баланін виїхав з Лубень з тріумфальним здобутком на користь Російської Соціал-Демократичної Партії.

Після цього, не погоджуючись на злуку, з Вільної Громади міста Лубень вийшли Марія та Євгенія Ливицькі й Авксентій Лола. Не пригадую, чи був присутній на тому вирішальному засіданні Павло Крат, чи може вже ховався від поліції після трагікомічного нападу на родину Боярських.

Пізніше ходили чутки, що нібито вся Вільна Громада міста Лубень у повному складі перейшла до Спілки. Це не відповідало правді. Не могла я, у відсутності Андрія, знаючи його погляди на справу, піти на таку зраду.

Лола виїхав з Лубень, не пригадую куди. В скорому часі він емігрував, здається, до Еспанії. Зустрічалась я з ним іще один раз у 1919 році в Кам'янці, куди приїздила з Полтавщини на побачення з чоловіком. Пізніше з сумом довідалась, що Лола помер під час боротьби війська УНР з більшовиками від плямистого тифу. Був він добрий працівник і вірний товариш у визвольній боротьбі за самостійну демократичну українську державу.

Сахаров теж емігрував. Виїхав до Німеччини і там студіював. Але, коли національна революція покликала всіх у ряди борців за самостійність, Миколи Сахарова в них не було. Він залишився вірний своїм "спілчанським" симпатіям і пішов на поклик "старшого брата". Андрій зустрічав його теж у 1919 році. Це було тоді, коли потяг з міністерством юстиції УНР, в якому їхав Андрій, поволі посувався на Кам'янець під натиском більшовицьких переважючих сил. На одній зі станцій у вікні потягу, що йшов у протилежному напрямку, Андрій побачив Миколу Сахарова. Вони привітались. Сахаров вертався з еміграції і їхав на схід. Андрій запропонував йому пересісти в його потяг, їхати до Кам'янця і включитись у національно-державну роботу. Але Сахаров відмовився. Мав інші пляни. Його, як на жаль, і багатьох інших, захопила ідея комунізму. І вони розстались назавше.

*
* *
*

Мені нічого було залишатись у Лубнях. Крім того не було матеріяльних засобів на прожиття. Мама і сестра Андрія виїхали вже на хутір до Кості. Отже,

я мусіла наспіх ліквідувати помешкання, меблі і готуватись в дорогу. З жалем попрощалась я зі своїми гуртками. Вони дуже зворушливо розставалися зо мною. Присягали, що зі Спілкою не будуть мати ніяких зносин.

Так закінчився один з найцікавіших періодів нашого спільного життя з Андрієм.

ЛУБЕНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Я ВІЙХАЛА з Лубень з малою донечкою, Натусею, весною 1906 року також на хутір брата Андрієвого, Костя. Хутір мами, що був біля містечка Гельм'язова, і де народилась Натуся, в той час уже не існував. Будинок на хуторі разом з усім, що в ньому було, згорів. Це сталося вже тоді, коли ми жили в Лубнях. Жила з нами тоді й мама. Андрій одержав від орендаря відомість про пожежу і хотів маму до цієї неприємної новини поступово підготувати. Зробив він це на свій спосіб, так, як тільки він один міг зробити. Того ж вечора, сидячи з цілою родиною за чайним столом, він зненацька запитав:

— А що б ти, мамо, сказала, якби твій будинок на хуторі раптом згорів?

— Не говори дурниць, Андрюша, — відповіла мама, — завжди в тебе в голові жарти.

— А все ж таки, що б ти зробила, якби це сталося?

Мама трахи збентежилась і вже навіть збиралась заплакати, але, знаючи вдачу сина, все ще ду-

мала, що він невдало жартує і непотрібно її лякає.

Син продовжував свої жарти:

— Зрештою, ти нічого б не втратила, бо будинок застрахований і дуже старий. Шкода тільки меблів.

В такому тоні розмова велась далі, і мама сама почала висловлювати думки і припущення про можливість пожежі. Чи ж можна було вірити орендареві? Покладатись на його обережність?

Підготувавши в такий спосіб маму, Андрій врешті вже сміливо заявив, що будинок справді згорів і що нічого з меблів не вдалося врятувати.

— Все, все згоріло!.. — зідхнула мама, але тільки схлипнула для “годиться”, витягла з кишені хустку і витерла нею очі.

Я сподівалась побачити Андрія вже на хуторі у Кості. На моє велике здивування він ризикнув приїхати до Золотоноші і зустрів мене у родичів, Гольштейнів. Його попередила про мій приїзд мама.

З цього часу починаються наші мандри. Ми му- сіли переїздити з місця на місце, щоб уникнути ува- ги поліції. У брата, Кості, не могли довго засиджу- ватись і тому прийняли запрошення тіток, Олексан- дри Дворянської та Леоніли Дорошкевич, які мали в сусідстві свої маєтки. Але й там було небезпечно залишатись на довший час. Мій батько написав нам листа з пропозицією приїхати до нього, в Жмеринку, а звідти обіцяв вислати нас на Київщину, в село Го- лубівку, до сестри моєї мачухи, Загайкевич. Не було

іншої ради, як згодитись на цей проект. Андрій дістав собі паспорт від вдови свого покійного кузена, Пшевалінського. Паспорт був на нього, жінку й дитину. Родина Пшевалінських була приблизно одних років з нами, і цей паспорт, як нам здавалось, цілком нам відповідав. Андрій знав цілу "родословну" свого кузена, а що в ті часи паспорти видавались без фотографій, то така комбінація була зовсім можливою.

Отже, ми й поїхали до Жмеринки. Але переховуватись у батька було теж небезпечно. До нього приходило багато знайомих, і утримати в таємниці наше перебування в його домі було неможливо. Поїхали ми в Голубівку.

Це була глуха, забута Богом і людьми місцевість. Село було бідне, без найменших ознак культурного життя. Недалеко від села був ліс, але він стояв на трясовинні. Всюди, куди було не ступиш, ноги грузли у воді. Будинок, в якому помістила нас стара панна Загайкевич, був теж старий, залишений напризволяще. Він не надавався до життя. При першому ж дощі ми це відчули. Вода дзюрком лилась зі стелі до кімнат, що особливо дошкуляло вночі. Доводилось їздити з ліжками з кімнати до кімнати, не знаходячи рятунку й сухого місця. На наше нещастя літо видалось дощове й холодне. Скоро з'явилась іще одна обставина, яка почала нам докучати. Нами зацікавився місцевий поліцейний урядник. Його заінтригувала ця оригінальна родина, що приїхала "на літо" для відпочинку в таку невідповідну місцевість. Це остаточно вплинуло на нашу постанову скорше тікати з цього трясовиння.

З сумними думками повернулись ми знов на Полтавщину до родичів Андрія. По дорозі заїхали в Жмеринку до батька, який радив нам емігрувати до Галичини. Думка про еміграцію приходила й нам до голови, але ми мали на увазі не Галичину, а Болгарію, де, як здавалось Андрієві, можна було б легко знайти якийсь заробіток. Цей плян нам не удався через брак грошей, які потрібні були на переїзд та на перші кроки на чужій землі і серед чужих людей. Ми не хотіли приймати матеріальну допомогу від мого батька чи від Андрієвої мами.

Отже на осінь 1906 року, ми переїхали на Полтавщину до Андрієвої тітки, Олександри Дворянської. Прийняла нас тітка дуже сердечно й тепло. Трохи заспокоїлись ми й відпочили в цім захисті, але не надовго. Наше становище починало мене непокоїти й пригнічувати. Особливо я відчувала приниження в присутності сина тітки, Всеволода. Був негостинний і при кожній нагоді давав нам відчутти, що наше перебування в їхньому домі йому неприємне. Андрій цим не переймався. Він дуже любив тітку і її одну вважав за господиню. На мене часом навіть сердився за те, що нервуюсь і роблю всякі фантастичні проекти щодо виїзду... в невідоме, як він казав.

Але часом Андрій сам тратив рівновагу. Ми були одірвані зовсім від культурного світу. Маєток тітки був у селі, від якого до найближчої залізничної станції було щонайменше сорок кілометрів. Газети й часописи доходили туди з великим запізненням, а в той час, коли не було радія, це був єдиний спосіб одержування інформацій і вісток. Були ми

також далеко від товаришів спільної праці, далеко від змагань за волю, від усього, що нас цікавило, захоплювало. Нервувала нас теж думка про те, що поліція врешті відкриє наше сховище й заарештує Андрія.

Знайти нас, зрештою, було дуже легко, і та обставина, що поліція нас не зачіпала, навела нас на думку, що Андрій зле зробив, утікши від арешту, що справа, мабуть, була невеликої ваги. Ми ставили собі питання, чи не варто нам вернутись до Лубень. Ця думка настирливо нас переслідувала. Ми прийшли до переконання, що таке довге блукання з місця на місце ні до чого доброго не доведе і що ми так довго не витримаємо. Я особливо боялась за свої нерви. Боялась, щоб, замість вдячності, не вибухнути гнівом проти кузена Всеволода, сина тієї особи, що так сердечно нас у себе притулила. Від цього врятувала мене моя сестра, Неоніла Крижанівська, що жила в Києві. Я одержала від неї листа з запрошенням і порадою приїхати до Києва на перевірку здоров'я у лікаря. Я чекала саме на другу дитину. Ми з Андрієм дуже зраділи. Не гаючи часу, зібрали свої манатки, подякували тітці за гостинність і виїхали з маленькою Натусею до сестри.

Про тітку Дворянську залишились в моїй пам'яті якнайкращі спогади. Це була мила, сердечна й культурна жінка. Дуже симпатичні були і двоє її молодших дітей – син Павло та дочка Ната, пізніше відома українська історичка Мірза-Авакіянц.

Під час нашого переховування в Хоцьках тітка дуже полюбила мою дівчинку, Натусю. Постійно няньчилася з нею, водила її по всьому своєму господар-

ству, показувала всіх своїх домашніх тварин, а вечорами оповідала казочки або водила до дівчат, які пряли у неї в окремій світлиці. З особливою ніжністю і приємністю сама шила Натусі суконки й білизну. Одно тільки їй не подобалось – що дитина не вміла говорити по-російському. Лаяла нас, що ми не навчили і взялася за це сама.

В 1919 році я до деякої міри віддячилась тітці. Коли українські повстанці в боях побили Денікіна і зайняли Переяславський повіт, тітка мусіла переховуватись від місцевих селян як землевласниця. Ворожість селян була спрямована, властиво, проти її сина, Всеволода, за його недобре ставлення до робітників. Але в ті часи, коли відносини між поміщиками й селянами були дуже загострені, тітка Дворянська мусіла залишити свій дім і деякий час переховуватись. Знайшла вона захист у нас. Я з дітьми, як родина Андрія Лівичького, була в повній безпеці, а моє помешкання недоторкане. Отже, я не боялась нападу повстанців і могла переховувати тітку в себе. Таким чином я віддячилась їй за те, що вона переховувала нас від царської поліції.

В Києві довго не можна було залишатись. Зголошуватись на поліції ми не могли, а жити так у сестри теж не можна було, щоб не звернути уваги двірника і не наразити її на неприємності. Ми не знали, що далі робити, бо всі можливі для нас сховища вже були використані. Отже поїхали таки знов до мого батька, до Жмеринки, здавшись на ласку й неласку долі. Батько дуже нас запрошував, запевняючи, що він з поліцією дасть собі раду, коли б довідались про наше перебування у нього.

Приїхали ми до Жмеринки в листопаді 1906 року, а в грудні, 27-го за старим стилем, народився у нас син, Микола. Здійснилась мрія Андрія – мати сина, і він, не зважаючи на наше непевне становище, був дуже щасливий.

Життя в хаті нашого батька було безтурботне і приємне. Батько був для нас дуже гостинний і старався всіма способами розважити й потішити нас. Того року випала гарна зима з великим снігом і міцними морозами, як то буває у нас в Україні в місяцях січні й лютому.

Одного гарного соняшного дня батько запропонував запрягти коні й поїхати санжками на прогулянку. Він знав, що зробить цим приємність малій Натусі. Ми всі, зрештою, це любили і з радістю згодилися на пропозицію батька. Ми з дідусем і з Натусею умостились ззаду, “за панів”, а Андрій сів за кучера, щоб керувати кіньми, бо цей спорт він любив ще змалечку.

Коні якимсь ненормальним скоком рушили з місця і відразу понесли в скаженому чвалі. Дитина, по-дитячому, не передчуваючи небезпеки, страшенно зраділа. Її бавила ця несамоविта швидкість, і вона весело сміялась та плескала в долоні, не розуміючи, чому я стримувала її від галасу.

Вся небезпека була в тому, що вузька вуличка, по якій мчали коні, мала скоро скінчитись, і з лівого боку починалась глибока прірва. З правого боку дороги було натомість незначне підвищення. Можна було сподіватись найтрагічнішого кінця. Але Андрій не загубив притомности духа і, коли коні вискочили з вулички над прірву, раптовно повернув

їх направо в глибокий насип снігу. Від цього раптового повороту сані перекинулись. Дитина, як м'ячик, перелетіла через наші голови і впала в пухкий сніг, як у перину, не зазнавши найменшого покалічення. Батькові й Андрієві також нічого не сталося. Найгірше випало на мою долю. Я упала лицем у сніг і вдарилась об щось тверде так, що з носа у мене потекла кров. Сані поламались, а коні, одірвавшись від них, стояли, загрузши в снігу й нервово порскали.

Повернулись ми додому пішки, і після цієї невдалої прогулянки, я не ризикувала їздити батьковими кіньми.

Зрештою і турботи про наше майбутнє життя знов починали псувати нам приємне перебування у батька. З приходом на світ нашої другої дитини становище наше ще більше ускладнилось. Це остаточно вплинуло на наше одчайдушне рішення повертатись до Лубень. Спершу Андрій мав поїхати на розвідки. Якби виявилось, що його справу забули і що загрози арешту вже не було, він мав винайняти помешкання і перевезти мене з дітьми.

Як вирішили, так і зробили. Андрій поїхав до Лубень, а я з тривогою залишилась чекати на його поворот. Тижнів за два повернувся веселий з добрими новинами. З його оповідань виявилось, що він цілком вільно ходив по місті, зустрічався з жандармом, з поліцією, і ніхто його не зачіпав. Виглядало так, неначе про його втечу під час трусу в січні 1906 року всі забули. Покараний був тільки ісправник, Чивакинський, що тоді робив трус. Мусів з наказу губернатора податись на демісію.

Андрій винайняв дві кімнати у нашого знайомого, Розума, в його новому будинку і навіть прибив на дверях дощечку з написом: "помішник присяжного повіреного" А. Лівіцький".

Настрій у мене також змінився на кращий. Я повеселішала, почувши такі приємні новини. Можна було знову розпочати наше самотнє життя.

На поворотній дорозі з Андрієм трапилась курйозна пригода, яка багато напсувала йому нервів, поки справа остаточно не з'ясувалась.

По дорозі з Лубень до Жмеринки Андрій заїхав на побачення з мамою і їхав до Києва зі станції Переяслав. Ця станція стояла самотньо в степу, далеко від міста Переяслав, і подорожніх на ній було дуже мало. Андрій приїхав задовго до приїзду потяга і мусів нудитись, чекаючи на нього. Отож не дивно, що він одразу помітив другого самотнього подорожнього, але, на жаль, ним був поліційний урядовець з Лубень, той самий, якому він не дозволив робити у себе трус, бо він, мовляв, був нижчої від нього, Андрія, ранги. Становище було безвихідне — не помітити його на цій маленькій безлюдній станції було неможливо. Андрій спочатку відповів на його привітання, а потім непомітно між ними зав'язалась розмова.

— Я боявся, що ви не схочете зо мною привітатись, — говорив молодий урядовець, — ви, політичні, не любите поліції, погорджуєте нами.

Розмова велась недовго, бо скоро прийшов потяг, і Андрій постарався сісти до іншого вагону. Ця зустріч схвилювала Андрія: чому він їхав

теж з Переяслава? Чи не підіслали його, щоб слідкувати за ним і врешті заарештувати?

Приїхавши до Києва, Андрій іще побачився з тим урядовцем і попрощався з ним та поїхав на короткий час до своєї сестри Ніли. Повернувшись назад на двірець, щоб продовжувати свою подорож до Жмеринки, Андрій, на своє превелике здивування, знов зустрівся з тим самим поліційним урядовцем. Він, після такої ж перерви, продовжував свою подорож і знов у тому ж напрямку, що й Андрій. На цей раз він увійшов до того самого вагону, що й Андрій, і одразу розговорився. Здавалось, що він хотів "висповідатись" Андрієві. Він походив з бідної численної родини і дуже молодим мусів покинути науку й піти до поліції, щоб допомагати батькам виховувати молодших братів і сестер. Тепер, по кількох роках, коли вони вже потроху стали на власні ноги, він вирішив покинути поліцію й піти до військової школи, куди він, мовляв, зараз і їде.

— Знаєте, — закінчив він своє оповідання, — обридло бути зненавидженим поліцаєм. Неприємна це робота.

Оповідання видавалось цілком правдоподібним, але Андрій ще не зовсім заспокоївся. Справа мала з'ясуватися остаточно лише на станції Козятин. Ця станція була великим залізничним вузлом, в якому їх дороги мусіли розійтись. Там він мусів би пересісти до іншого потяга.

В Козятині потяг довго стояв, і Андрій вийшов пройтись по пероні. Раптом хтось з сердечним привітанням підійшов до нього. Це був старий товариш Андрія, (прізвища не пригадую), російський соці-

яліст-революціонер і терорист. Андрій зрадив цій зустрічі та оповів йому про пригоду з поліційним урядовцем. Для товариша не було ніякого сумніву в тому, що урядовець слідкує за Андрієм.

— Знаєш що, Андрію, — сказав він, — ми його “сгладим”.

— Як, що ти говориш? — здивувався Андрій.

— Але ж це дуже просто. Ми заманимо його на прогулянку поміж вагонами, і я там його застрелю.

Андрій збентежився. Він завжди був проти терористичних актів, а в цьому випадку малий поліційний урядовець зовсім не був вартий такого вчинку. Він старався переконати товариша, що його пропозиція безглузда, але той нічого не хотів слухати. Андрій не рад був, що звівся йому зі своїх сумнівів і категорично відмовився викликати урядовця на прогулянку. Але в цьому моменті урядовець несподівано сам з'явився біля Андрія. Він мав з собою свої речі і, простягаючи руку, чемно сказав:

— Я шукаю вас, щоб попрощатись. Зараз мій потяг відходить, а ви ще залишаєтесь. Дуже дякую за товариство.

Він, мило посміхнувшись, вскочив у потяг, який уже починав рухатись, потім ще раз уклонився з платформи і поволі зник разом з потягом.

Потім я питала Андрія, чи він повірив своєму товаришеві терористові, що він таки хотів убити того урядовця. Андрій з ним пізніше не зустрічався, а для мене його поведінка залишилась і досі незрозумілою.

В скорому часі, приблизно в кінці лютого 1907 року ми з двома дітьми переїхали знов до Лубень.

Андрій Лівинський з родиною, Варшава, 1920

Борис Іваницький, Андрій Лівницький, Ісаак Мазепа, 1948

Андрій Лівницький, ген. Михайло Омелянович-Павленко,
ген. Михайло Садовський, Етлінген, 1949 (?)

Спочатку нам здавалось, що починаємо життя наново. Заробітки з адвокатської практики потроху збільшувались. На прожиття с'як-так вистачало. Почали відшукувати старих товаришів з партії. Відновили знайомство з родиною Володимира Шемета. Але невдачі продовжували нас переслідувати. На цей раз вони були родинного характеру. Похворіли наші діти на коклюш. Малому Микольці не було ще й півроку, і була велика загроза для його життя.

За порадою лікаря я мусіла виїхати з дітьми нахутір Андрієвого брата Кості. Там я пробула ціле літо, стисло дотримуючись приписів лікаря щодо лікування дітей. Тільки після цілковитого видужання їх я повернулась у серпні 1907 року до Лубень.

Повернулась я вже на нове помешкання, яке Андрій винайняв на головній вулиці, недалеко від Окружного суду. Ми були певні, що вже осіли твердо і що нам не загрожує більше ніяке переслідування з боку поліційних і жандармських влад, а тому до нас заризикувала переїхати й Андрієва мама.

Поступово відновлювалися старі зв'язки. Робітник Данильченко сам знайшов нас, і ми його дуже радісно зустріли. Оповів нам, що Спілка не мала ніякого успіху серед місцевого робітництва в Лубнях. Не хотіли й слухати про працю з організацією, що входила у склад Російської Соціал-Демократичної Партії. Комітет Спілки – колишня Вільна Громада РУП без тих, що вийшли з протесту проти приєднання до РСДП – розпався. Взагалі були великі зміни. Павло Крат емігрував, Микола Сахаров виїхав невідомо куди, Михайло Огородній оженився і переїхав учителювати в інше місце. Не пригадую,

що сталося з Михайлом Коренецьким; здається, залишився в Лубнях.

Почути з уст Данильченка, що Спілка не мала успіху і що її осередок фактично перестав існувати, було нам дуже приємно. Це свідчило про те, що наша праця в національному усвідомленні робітництва не пішла намарне, що можна буде наново починати організувати робітництво. Але треба було спершу переконатися, що переможна реакція не буде нас тим часом переслідувати.

Становище наше було ще не таке певне, як ми собі уявляли, переїжджаючи знов на сталий осідок до Лубень.

Одного разу Андрій мав у суді дивну розмову. Після того, як усі порозходились, затримав його прокурор Калінін і зненацька запитав:

— Скажіть, будь ласка, чому ви, властиво, повернулись до Лубень?

Андрій не знав, що йому на це відповісти, а він продовжував:

— Моя вам щира порада: виїжджайте звідси в найдавший куток Росії, наприклад, до Туркестану чи на Сибір. Подумайте над цим поважно.

Я відразу помітила, що Андрій повернувся з суду в поганому настрої.

— Що сталося? — запитала я, коли ми залишилися на самоті.

Андрій розповів мені про свою розмову з прокурором і запитався моєї думки:

— Що це може значити?

Але що я могла сказати?

Ця порада Калініна нас дуже занепокоїла. Ми

довго роздумували над нею. Вірити йому чи пустити з вітром його пораду? Який сенс було йому попереджати нас? Чим керувався прокурор Калінін, перестерігаючи Андрія перед загрозою катастрофи? Людянність керувала ним, чи особиста симпатія до Андрія? Але Калінін дуже мало його знав. З другого боку прокурор Калінін сам стояв у Лубнях на чолі російського “правосудия”. Від нього залежало розпочати слідство і заарештувати Андрія, або занехати справу.

Все промовляло за тим, що ситуація для нас була несприятлива. Але час минав і ніщо не змінялось. Ніщо не пророкувало ніякої загрози, ніякого арешту. Ми потроху почали забувати про прокурора Калініна. Зайнялися біжучою організаційною роботою і не думали про небезпеку.

Одного разу до Лубень приїхав якийсь російський хор. Реклямові афіші звернули на себе увагу зголоднілої на культурні імпрези провінційальної інтелігенції. Пішли й ми на концерт. Хор був поганенький. Виступали й солісти. Виступ одного з них став причиною катастрофи для нас і для багатьох інших. Артист заспівав слабеньким баритоном пісню про трьох ґренадирів, що повертались до Франції з російського полону. Закінчення пісні нагадує французький гімн Марсельєзу і російську революційну пісню “Отречемся от старого мира”. Після закінчення пісні в залі вибух страшний ґрім оплесків. Публіка оваційно викликала артиста і вимагала повторення. Він вийшов на сцену з трохи зніяковілим виглядом, бо, певно, сам не сподівався такого успіху, і почав співати ту саму пісню. Виклики по-

вторювались без кінця, а артист все повторював пісню про трьох ґренадирів. Нарешті він утомився і перестав співати.

Так скінчився цей епізод на концерті, але він показав, що революційний настрій серед інтелігенції не був цілковито здушений реакцією, що він нуртує в душах кращої верстви суспільства і може знов вибухнути при першій нагоді.

Після закінчення концерту публіка розходилась в веселому піднесеному настрої. Друзі й знайомі сердечно вітали один одного, і всім ілюзійно здавалось, що знов наступила "політична весна".

На другий день по концерті, в неділю, поприходили до нас дехто з старих знайомих, революціонерів. Багато сміялись, згадуючи концерт, соліста і його трьох ґренадирів. Дехто висловлював думку, що бідака більше нічого не вмів співати, а дехто запевняв, що артист зрозумів, чому публіка так шаліла і навмисне повторював усе ту саму пісню.

В цю пам'ятну неділю, в листопаді 1907 року, Віра Андріївна Шемет забрала до себе нашу Натусю бавитись з її сином Богданом. Я радо пускала до них дитину, бо знала, що у них діти бавляться під доглядом няні, а увечорі посидала по неї свою няню. Десь приблизно о годині сьомій я послала по Натусю і вже щохвилини сподівалась її з нянею.

Сиділи ми всі за чайним столом і нічого злого не передчували. Коли раптом владно задзвонив дзвінок у передпокої. Андрій пішов одчиняти двері. Я була певна, що повернулась Натуся від Шеметів.

Але вже за хвилину серце моє йокнуло від непокою: я виразно почула брязкіт острог і тупіт чобіт. Вибігши до передпокою, я побачила, що він був заповнений жандармами. Два з них повели до кабінету Андрія. Старший жандарм почав обшукувати письмовий стіл. Нічого там не знайшов, але до других кімнат не пішов. Звернувся до Андрія і сказав:

— Ви заарештовані, прошу одягтись і йти зо мною.

Я була як у кошмарному сні. В уяві промайнула постать прокурора Калініна, згадались його добрі наміри допомогти нам уникнути арешту і його неприємних наслідків.

Андрій був спокійний. Захотів попрощатися з дітьми. Поцілував малого Микольцю і запитав за Натусю. Ми обидва забули, що вона у Шеметів і ще не повернулась. На прощання сказав мені:

— Гляди, не журися. Якось і цим разом витримаємо.

Повезли Андрія і посадили до в'язниці в Лубнях до одиночної камери, а на дверях, як я пізніше довідалась, зробили напис: "склонен к побегу".

Того ж вечора я вже знала, що в той самий час, коли заарештували Андрія, були арештовані брати Володимир і Микола Шемети. Тому наша Натуся так пізно повернулась додому. Вона не могла з нянею вийти з будинку Шеметів.

На другий день цілі Лубні облетіла вістка про арешти багатьох наших знайомих. Крім братів Шеметів, були ще арештовані члени Української Соціал-Демократичної Партії (РУП) робітник Данильченко, Михайло Огородній, Михайло Коринецький.

З членів партії Бунд були заарештовані Рутенберг і Борщевський. За давністю подій не пригадую прізвищ усіх арештованих, але була їх велика кількість. Були арешти навіть серед гімназіальної молоді.

Здається, при першому ж допиті арештованим об'явили, що вони можуть бути випущені на волю "під залог". Брати Шемети й Андрій Лівицький мали скласти по десять тисяч рублів, а решта арештованих — по три тисячі.

Брати Шемети, як місцеві поміщики, зложили двадцять тисяч на протязі тижня і були на волі до суду. Ті, що мали скласти по три тисячі також скоро поскладали і були на волі. Андрієві було тяжче скласти таку велику суму, як десять тисяч рублів, і тому він просидів довше.

Мама Андрія пропонувала слідчому Манжевському поручитися за нього своїм маєтком, але її прохання відкинули. Слідчий вимагав десять тисяч готівкою або в цінних державних паперах. Мій батько знов заходився нас рятувати, і в цьому, на диво, моя мачуха йому не перешкоджала. І ніколи пізніше мені за це не докоряла. Але батько міг дати тільки п'ять тисяч. Другу половину треба було позичити у приятелів або однодумців. І тут ми мали велике розчарування: не допомогли нам ні наші українські магнати, ані жидівські капіталісти, яких наша "самооборона" врятувала від жорстокого погрому.

Несподівано для нас другу половину потрібної суми запропонував зовсім нам незнайомий пан Шанявський, поляк з походження і приятель міського голови Взяткова.

Процедура з діставанням грошей протяглася десь коло місяця, і тільки в грудні, приблизно коло Різдва Свят, Андрій вийшов з в'язниці на волю.

Десять тисяч рублів були для нас такою великою сумою, що ми не могли й мріяти про втечу за кордон. Отже, треба було набратись терпеливості, загнuzдати свої нерви і чекати суду.

Почалась тяганина з допитами. Поступово на цих допитах з'ясувалось, що обвинувачення проти нас дуже серйозні і навіть тяжкі. Нам приточували участь у таких подіях, з якими ми не мали нічого спільного, бо принципово були проти терористичних актів. Про вбивство ісправника, якого було доконано влітку 1905 року, я вже писала. Крім того було вбито урядника-провокатора, який свідчив ніби був присутній на зібранні представників усіх партій, на якому тягли жеребки, кому вбивати ісправника (а це була злісна брехня). Обох їх убили соціалісти-революціонери. Справу цих терористів прилучили до справи Андрія Ливицького і братів Шеметів. В усій цій тяганині було так багато провокації та неправдивих, підкуплених свідків, що годі було розібратися в усьому та сподіватися справедливого суду.

Тим часом підходило Різдво. Ми вирішили поїхати до мого батька на свята, щоб трохи розважитись в іншій атмосфері й забути про справу, а головне, відпочити від допитів слідчого Манжевського. Але ми не були певні, чи цей кат дасть нам дозвіл на виїзд. На наше здивування він цей дозвіл нам дав, і ми всі поїхали до Жмеринки, навіть Андрієву маму забрали з собою. Думали пробути у батька

місяць, але скоро одержали лист від одного з товаришів з процесу, що мусимо вертатись. На його думку Манжевський задумав якусь нову провокацію, і треба було бути на місці. Отже, зразу по святах ми мусіли вертатись до Лубень.

На нових допитах виявилось, що Манжевський нібито отримав листа з попередженням, що на нього готують замах. Для виконання цього замаху Лівицький поїхав до Жмеринки, де мав знайти виконавця. Абсурдальність і недоречність цього доносу могли бути ясними для кожного. Пощо було їхати аж до Жмеринки по вбивника, тим більше, що у Жмеринці ми нікого не знали і не мали революційних зв'язків. Це було зрозуміле, звичайно, і для Манжевського, але такий провокаційний лист був йому потрібний для того, щоб мати підставу знов ув'язнити Андрія Лівицького і братів Шеметів, що він і зробив по нашому повороті зі Жмеринки. В січні 1908 року Андрій Лівицький і Володимир та Микола Шемети були знов заарештовані.

До слідчого Манжевського я не ходила питати, чому він це зробив. Я пішла до прокурора Калініна, пам'ятаючи його прихильність до Андрія.

— Я тепер нічим не можу вам допомогти, — почав він, не чекаючи моїх запитань, — я прикладав усіх зусиль, щоб не дати ходу цій справі. Я попереджав вашого мужа, радив вам виїхати. Коли б ваш муж не показувався в Лубнях, не було б і процесу.

Він скінчив, і я мовчки вийшла. Я ні про що в нього не запиталась, я навіть забула, чого я до нього приходила.

Марія Лівицька з внучкою Ідою Холодною, Варшава, 1928

Андрій і Марія Лівицькі з внучкою Ідою, Криниця, 1935

Потяглися одноманітні, повні тривоги дні. Я продовжувала жити з дітьми й Андрієвою мамою в Лубнях, проживаючи рештки грошей, що їх Андрій заробив адвокатською практикою. В дні, призначені для відвідин в'язнів, я ходила до Андрія на побачення. Андрій просив мене якнайскорше виїхати з Лубень, щоб Манжевський і мене не заарештував.

— Я не можу виїхати, — відповідала я, — мушу бути в курсі справи, а як Манжевський захоче мене заарештувати, то знайде й на хуторі.

Передбачення Андрія справдилися. Скоро після нашої розмови, я одержала від Манжевського запрошення явитись до нього, в його канцелярію, на допит в ролі обвинуваченої. Мусіла йти. Виходячи з дому, попрощалася з дітьми, з мамою, зробила розпорядження на випадок, коли б мені не довелось повернутись додому (а я була певна, що не повернусь).

Микольцьо мав усього один рік і байдуже поставився до мого прощання. Натуся була вже старшенька. Вона взагалі не любила, коли ми виходили з дому, і дуже часто, хапаючи то одного, то другого з нас за коліна, плакала й благала:

— Не йдіть, не йдіть, вас заберуть "погані люди".

Поганими людьми Натуся називала всіх тих, що переслідували її батьків. І цим разом вона передчувала, що її мамі грозить якась небезпека та почала розпачливо плакати. Тяжко було заспокоїти дитину. Я обіцяла повернутись скоро, але сама в це не вірила. Гірко було виходити з дому й кидати маленьких дітей. Аж тепер я почала розуміти, що перед дітьми ми, батьки, таки завинили тяжко, і ось прийшов час покутувати гріх.

— Так, — думала я, — революціонер мусить зректися особистого щастя, не може мати родини, а, особливо, дітей.

Мушу признатися, що коли я підходила до будинку, де містилася канцелярія слідчого Манжевського, серце моє товклося, ніби хотіло вирватися з грудей. Брудне й просякнуте специфічним канцелярійним запахом приміщення, в яке я зайшла, зробило на мене огидне враження. Вздовж стін стояли лавки, на яких сиділи якісь незнайомі мені люди. Виявилось, що це були свідки, які давали зізнання проти нас і всіх заарештованих.

Я не довго чекала. Покликали до кабінету слідчого. Манжевський насамперед об'явив мені, що мене обвинувачують у приналежності до Української Соціал-Демократичної Партії та у веденні пропаганди проти існуючого державного устрою з метою його повалення. Після цього почався допит.

Манжевський задавав мені провокаційні питання, на які треба було, недовго думаючи і не змішавшись, давати відповіді. Виплутуватись з ситуації, яку утворив слідчий Манжевський, мені було дуже тяжко. Незвична до провокацій і підступних запитів, я боялась заплутатись у відповідях і пошкодити чоловікові, собі, а також і товаришам з процесу. Але скоро його допит завів мене на цілком певний ґрунт, де я не боялась говорити правду. Він показав мені фотографію панни Копи-Овдієнко, закидаючи мені, що я з нею ходила на мітинги, працювала в робітничих гуртках і знімала з праці робітників з вимогою приєднатися до загального страйку. З Копю-Овдієнко я дійсно не була навіть знайома і ра-

зом з нею ніде не бувала і не працювала. Жили ми в будинку її брата, священика, з яким я теж не була знайома, бо він жив у Полтаві. Панну Копу-Овдієнко я знала тільки з вигляду. Вона належала до групи соціалістів-революціонерів. Я відразу зміркувала, що її сплутали з Настею Грінченко, або з сестрою Андрія, Женею, які часом, як я це згадувала, працювали зо мною в робітничих гуртках і на так званих масівках.

До мого заперечення знайомства з Копую-Овдієнко Манжевський поставився іронічно:

— Як можна жити в якомусь домі і не знати його господарів?

І не прийняв до уваги, що сестра не мала ніякого відношення до будинку брата.

Особливо я боялась, щоб Манжевський не заплутав мене своїми допитами про Андрія. Він налякав мене сказавши, що постарається притягнути Андрія до найвищої відповідальності, бо він заслуговує найбільшої кари:

— Він був на державній посаді і в той же час працював, щоб повалити устрій цієї держави.

На закінчення допиту Манжевський сказав:

— Ви всі вважаєте мене потворою, а я з жалощів до ваших маленьких дітей залишу вас до суду на волі під умовою, що мати вашого чоловіка дасть за вас гарантію своїм маєтком на суму в десять тисяч рублів. До полагодження формальностей з гарантією ви будете підлягати домашньому арештові.

На прощання Манжевський попередив мене, що з цього часу мені, як підсудній, забороняється ходити на побачення з чоловіком.

Повернулась я додому, до дітей, але в супроводі "городового" (поліціанта), який стеріг мене три дні, поки не полагодили справи з гарантією.

З моїм притягненням до процесу як підсудної, закінчилась процедура слідства, і за кілька днів я довідалась, що всіх ув'язнених перевозять до Полтави. Мені пощастило довідатись про день від'їзду в'язнів, і я поїхала на станцію, щоб хоч здалека попрощатися з чоловіком.

Ці короткі хвилини нашого побачення на віддалі врізались назавше в мою пам'ять. Конвой не дозволив мені підійти ближче, ані перемовитись хоч незначними словами з Андрієм, який старався робити веселу й безжурну міну. Коли потяг підійшов, арештованих погнали до вагону для в'язнів. Я намагалась підсунутись ближче, щоб сказати Андрієві прощальне слово, але дістала потужного стусана в спину й одлетіла далеко назад. Потяг почав рухатись і за хвилину зник з моїх очей.

І ось я знов залишилась одна без жадних виглядів на майбутнє. Після перевозу Андрія до Полтави я не мала чого залишатись в Лубнях. Коли він сидів у лубенській в'язниці, то я передавала йому їжу, цигарки, білизну. Тепер цей мотив за перебуванням у Лубнях відпав. Ми порадилися з мамою і постановили виїхати до брата Кості, на хутір. Зліквідували помешкання, меблі й виїхали, щоб уже більше ніколи сюди не повертатись.

В той 1908 рік було надзвичайно гарне, тепле літо. А влітку на хуторі брата Кості дуже приємно пролітав час, коли я приїздила туди разом з Андрієм і дітьми. Чисте степове повітря. Вигідний буди-

нок, збудований ще батьком, Миколаєм Івановичем Лівіцьким. Великий сад, який, правда, родив дуже мало, бо був посаджений на невідповідному для овочевих дерев ґрунті. З одного боку за садом починався невеличкий сосновий лісок, а на межі садка з ліском була довга стежка, яка вела аж до малиника, за яким починався город.

Ту стежку згадую я часто ще й тепер, на старість, бо утопали її добре мої ноги в ті часи тяжких переживань і роздумувань. Для мене з дітьми утворилась складна ситуація, з якої я не знаходила ніякого виходу. Дітям, правда, жилося дуже добре на свіжому повітрі. Відживлювались вони також дуже добре, і не бракувало їм тепла й сердечности з боку бабці, дядька Кості й тітки Жені. Не зважаючи на це, я була пригнічена своїм ненормальним, як мені здавалося, становищем, хоч ніхто з родини не дав мені ні найменшого приводу думати, що я їм була тягарем.

Гнітила мене також заборона бачитись з Андрієм. Я не знала, як він себе почуває, чи здоровий. В той рік панував по в'язницях плямистий тиф. Була я одірвана й од Лубень і не знала, в якому стані наша справа, чи можна сподіватися скорого призначення судової розправи і т. і. Нарешті, я не витримала цього непевного стану й вирішила їхати до Полтави, не зважаючи на заборону слідчого. Постановила добитись побачення з Андрієм, не признаючись, що я також підсудна. Так і зробила.

Поїхав зо мною і Костя. На випадок, якби мені не вдалось побачитися з Андрієм, то побачився б Костя, і розпитав би про здоров'я, про самопочуття.

Діти залишились під опікою мами й сестри Жені.

На моє щастя начальник в'язниці дозволив мені побачитись з Андрієм, не спитавши навіть про дозвіл. Побачення тривало лише п'ятнадцять хвилин. За цей короткий час я не могла докладно з ним поговорити і про все, що хотіла, розпитати. Довідалась, що в одній камері з Андрієм перебувають брати Володимир і Микола Шемети. Старший, Володимир, захворів на манію переслідування; брат, Микола, не дає собі з ним ради і проситься, щоб його перевели до другої камери. Я запитала Андрія, як же він буде себе почувати удвох із хворим, і чи не треба було б і йому відсепаруватися від нього. На це Андрій відповів, що ліпше бути удвох із хворим, ніж на самоті. Заспокоїв мене, що хворий цілком спокійний і не є небезпечний.

Повернулась я з Полтави на хутір трохи заспокоєна, але цей спокій недовго тривав. Нервувала мене одірваність від людей і неможливість бути в курсі нашої справи. Отже, за деякий час я знов вирішила їхати до Полтави, підбадьорена тим, що за попереднім разом мені вдалось побачити Андрія. Не просила вже Костю, щоб їхав зо мною, а взяла малу Натусю. Цілу дорогу я оповідала дитині, чому її батько сидить у в'язниці, в якій справі, що це не є ганьба, а навпаки і т. ін. Натуся слухала мене уважно і не по-дитячому, серйозно. Часом задавала мені питання. Я з гордістю помітила, що вона мене зрозуміла.

Приїхавши до Полтави, я спинилась в готелі, щоб трохи обмитись і переодягтись з дороги. В призначений час для побачень ми пішли до в'язниці. На

цей раз спіткала мене велика й прикра несподіванка — не дали мені побачення з Андрієм. Мабуть слідчий Манжевський постарався повідомити тюремне начальство, що дружина Андрія Лівицького також під судом, а тому побачення їй заборонені. Ця заборона страшенно вразила Натусю. Вона почала плакати, що не побачить батька. Говорив зі мною помічник начальника тюрми. Сльози дитини, мабуть, зворушили черстве серце тюремщика, бо він пообіцяв ще раз поговорити з начальником. Недовго ми чекали. Повернувся і сказав, що начальник ніяк не погоджується дати мені побачення, але що він, помічник, на свою власну відповідальність, може повести Натусю в камеру батька. Сказавши це, він звернувся до дитини і спитав:

— Пойдеш, дівочка, со мной, не будеш бояться?

Натуся трохи злякано подивилася на нього, на мене і тремтячим голосом відповіла:

— Піду.

Він узяв її за ручку і повів.

Натуся пробула в камері батька недовго, але це побачення назавжди залишилось у пам'яті і в батька і в дочки. Пізніше оповідав мені Андрій про це зворушливе побачення батька-в'язня з маленькою дочечкою. Його схвилювала й привела в подив відвага Натусі. Понурі в'язничні будівлі й порожні коридори, голі мури яких дивним відгомонам відбивали кроки важких чобіт поліційного урядника та дрібненькі, легенькі крочки дівчинки, не злякали Натусі. Вона радісно й ніжно зустріла батька і не боялась залишитися з ним, коли камеру знов замкнули. Андрій частував її солодкими тістечками, які він,

на щастя, мав у себе, і не міг з нею наговоритися. Обое жалкували, коли м'якосердний помічник начальника тюрми прийшов по Натусю. Володимир Шемет був також дуже зворушений і навіть заплакав, але з іншої причини. Після відходу Натусі він сказав Андрієві, що його син, Богдан, боїться і не хоче приїздити до нього.

Після цієї невдалої поїздки до Полтави я довгий час не їздила до Андрія. Під осінь 1908 року всі підсудні нарешті одержали акт обвинувачення. Всіх притягнутих до суду було 54 особи. Прилучили до нас соціалістів-революціонерів і навіть селянських хлопців, що із звичайного бандитизму підпалювали на полях скирти, приписуючи їм аграрну боротьбу з поміщиками.

Для одержання акту обвинувачення, я мусіла їхати до Лубень. Він був дуже великий. Нагромаджено було в ньому багато свідчень таких свідків, яких не було й близько нас під час революційних подій, і які навіть не знали самих обвинувачених. За актом оскарження всі ми підлягали Київському військовому окружному судові.

Після доручення підсудним акту обвинувачення, коли вже всі слідчі матеріали були зібрані, мені дозволено було бачитися з чоловіком, і я вирішила знов поїхати до Полтави.

На цей раз я вибралася з обома дітьми. Хотіла показати Андрієві також і сина, який ріс без батька. В дорозі Натуся, старшенька, підготовляла братіка до цієї зустрічі з батьком.

Для побачення з цілою родиною Андрія привели до канцелярії начальника тюрми. Це було моє перше

побачення з Андрієм, коли я могла привітатись з ним не через залізні ґрати, а нормально, як на волі, хоч і під оком поліційного урядника. Натуся кинулась батькові в обійми. Коля в усьому наслідував сестричку та й собі обняв батькові ноги і повторював усе, що вона казала.

Ця зворушлива родинна сцена схвилювала й рознервувала Андрія. Він ледве стримував сльози і, врешті, сказав:

— Ліпше не привозь дітей.

Я сама зрозуміла, що це було для нього тільки даремним хвилюванням. Та й з огляду на дітей, ця подорож була легковажна. Не варто було мучити їх далекою дорогою для п'ятнадцятихвилинного побачення. Не варто було наражати їх на небезпеку схопити якусь заразу. По тюрмах тоді панувала пошесть плямистого тифу, і я з жахом довідалась, що Володимир Шемет саме захворів і лежить у тюремному шпиталі. Доктор, що його лікував, заразився і помер. Я злякалась за Андрія, але мене запевнили, що небезпека вже минула. Сам Шемет уже був на дорозі до здоров'я. Пізніше я довідалась, що після видужання від тифу він також позбувся своєї манії переслідування.

На прощання Андрій попередив мене, що їх скоро перевозять до Києва, а тому не радив більше приїздити до Полтави.

Від полтавської в'язниці у Андрія залишились найкращі враження. Начальство там було гуманне, і в'язням жилось непогано. А того помічника начальника тюрми, який водив до нього Натусю до камери, Андрій навіть розшукав, коли був у 1917 році

полтавським губерніяльним комісаром, і хотів йому дати посаду як фахівцеві тюремних справ, але той сам відмовився.

Восени ми з Андрієвою мамою і дітьми переїхали на життя до Золотоноші в малий будиночок двоюродного дядька Андрієвого, Миколая Васильовича Лівницького. Скоро я одержала там повідомлення з наказом з'явитись у Київський Воєнно-Окружний Суд на розправу як обвинувачена на місяць січень 1909 року.

Тяжко було залишати дітей. Передбачалось, що судова розправа затягнеться на довший час. Але не було ради – треба було їхати.

Виїхала за кілька днів до початку суду. Спинилась у сестри. Пробувала дістати побачення з чоловіком, але не вдалось. Начальник київської в'язниці був формалістом, дотримувався тюремних приписів і без офіційного дозволу побачення не дав, а я не знала, до кого треба було звернутись, щоб його здобути.

Зіхались усі підсудні, що були на волі, розшукували один одного, щоб побачитись, поговорити, умовитись як триматися.

Перший день розправи. Перед дев'ятою годиною я вже була в суді. Повно люду – знайомих і незнайомих. Зійшлося багато цікавих послухати голосну справу "Лубенської Республіки". Повно також свідків, яких, правда, тримають ізольовано в окремій кімнаті. З непокоєм і якимсь нервовим тремтінням у всьому організмі чекаю на прихід підсудних з в'язниці. Нарешті зчинилась якась метушня. Хтось вигукнув: ведуть!

Я вийшла назустріч. Ішли виснажені, зморені: від Лук'янівської в'язниці далеко пішки на Володимирську вулицю. Побачила Андрія в парі з Миколою Сахаровим, Пізнала Коринецького, Данильченка, які сиділи у в'язниці більше року, бо не могли скласти за себе по три тисячі рублів. Пізнала Марію Бокайченко, яка належала до соціалістів-революціонерів і в якої при трусі знайшли друкарню. Познайомилась нарешті з Наталією Копю-Овдієнко, співпрацю з якою закидав мені слідчий Манжевський. Соціалісти-революціонери сиділи вже по три роки, чекаючи на суд.

Підсудних провадив конвой. Цікавим глядачам звелено було розступитись. Але Андрій побачив мене і посміхнувся підбадьорююче. Арештованих розсадили в судовій залі по лівому боці. Ми всі, що були на волі, розмістились по правому. Оборонців було багато. Найвидатніші з них: Марґолін, Ратнер, Колачевський, Сіяльський з Полтави і Міхновський з Харкова.

З адвокатом Арнольдом Марґоліном Андрій Лівицький познайомився ще в 1900 році. Приводом до цього знайомства послужив трагічний випадок на Дніпрі, коли пароплав розбив човен, в якому були Андрій і трое селян, з яких двоє потонули. Андрій заопікувався долею вдів і доручив Марґолінові вести їх справу проти пароплавного товариства. Дякуючи Марґолінові, вдови одержали відшкодування, кожна по три з половиною тисячі рублів, що на ті часи було дуже великою сумою. Арнольд Давидович Марґолін був з давніх часів приятелем українців, а після відновлення нашої державности був головою мі-

сії Української Народньої Республіки в Лондоні.

Цілком природньо, що Андрій звернувся до старого знайомого, щоб боронив нас обох на процесі.

Пригадую характер промов Ратнера і Колачевського. Перший ударяв по нервах, і під час його промови було чути на залі, переважно серед публіки, хлипання та інші вияви хвилювання. Промова Колачевського робила протилежне враження. Він говорив так весело, так дотепно висміював побудований на провокаціях процес, що викликав сміх не тільки на лавах глядачів, зацікавлених процесом: і ми, підсудні, прокидались від свого пригніченого отупіння та сміялись.

Почався безконечний допит свідків оскарження, які здебільшого відмовлялися від своїх свідчень у слідчого, пояснюючи свою відмову тим, що у слідчого їх змушували говорити те, що він хотів. Дехто навіть твердив, що в поліції били, змушуючи говорити неправду. Треба зазначити, що слідчий Манжєвський мав свою канцелярію в поліційному управлінні (певно для того, щоб у разі потреби, застосовувати екзекуції, чого він з правного боку робити не смів).

Після закінчення допиту свідків оскарження почався допит свідків оборони. Тут виступала і наша нерозлучна Марія, няня Натусі, і ще одна шістнадцятилітня сільська дівчина, яка теж служила один час у нас, у Лубнях. Вона належала до свідомої селянської родини з села Ліпляве. Її брат, Петро Діденко, був навіть співробітником газети "Рада". Але Марина Діденко трохи не попсувала своїх свідчень,

коли, сказавши все що мала, повернулась лицем до Андрія і спитала:

— Чи так же?

Вся заля зустріла цю наївність молодой дівчини голосним сміхом.

Довга і тяжка процедура допиту свідків шарпала нерви. Хотілось, щоб скорше вже був кінець, без огляду на те, який він мав би бути. Одного разу мої нерви не витримали, і я (з соромом мушу признатися) так розплакалась, що мусіла вийти з залі.

Маленьку полегшу і відпочинок мали ми під час перерви на обід. Моя сестра, Неоніла Крижанівська, організувала обіди для оскаржених, що не були на волі. Всі подивляли її енергію. Щодня з поблиького ресторану приносили обіди. На оплату їх вона збирала гроші. У кого і як легко їй це давалось — я не питала, але вона витримала до кінця.

В цих перервах адвокати приєднувались до підсудних, старались потішити, підбадьорити, але уникали висловлювати оптимістичні думки щодо висліді розправи. Лише одного разу відступив від цієї лінії поведінки один з оборонців. Це був навіть не мій оборонець, але він підійшов до мене і сказав в присутності багатьох знайомих, що предсідник суду, генерал Мікульський, просив передати підсудній Лівницькій, щоб не гіпнотизувала його своїми очима, бо він і без того вирішив її виправдати. Всі зі сміхом почали мене вітати, але я рознервувалась і розсердилась, бо була певна, що це був тільки невідповідний жарт.

Судова процедура тяглась цілий місяць. Прийшов нарешті останній день суду. Підсудні мали ска-

зати останнє слово на своє виправдання. Ті, у кого при трусі не знайшли нічого компромітуючого, відмовлялись від обвинувачення. Соціалісти-революціонери признались до вини, бо проти них були докази, яких вони не могли збити. Тільки Марія Бокайченко і Наталія Копя-Овдієнко відмовились признати себе винними, хоч у Бокайченко знайшли друкарню.

Суд вийшов на нараду приблизно о годині третій, четвертій дня. З підсудних ніхто не виходив з будинку суду. Чекали також на оголошення вироку і всі наші знайомі та переживали разом з нами нервовий настрій цього чекання. Пані поприносили валеріанових крапель і давали по черзі пити всім підсудним.

Нарешті, о другій годині ночі, секретар суду проголосив: "Суд іде!" В залі залягла могильна тиша. Здавалось, що у всіх серця перестали битись, а груди віддихати.

Проголошення вироку протяглося дуже довго. Я була незнайома зо всіма правилами й термінами, крім того була в нервовому піднесенні, і мені тяжко було вловити, кого до чого присудили, а кого виправдали. Так було і з багатьма іншими. Я сиділа як неприємна, і зміст вироку не досягав майже моєї свідомості.

Вирок виявився дуже жорстоким і незрозумілим. На першому місці були підпалювачі скирт, яких присудили до смертної кари, з правом подати прохання про помилування на ім'я царя. Потім ішли соціалісти-революціонери, яких присудили до каторги по п'ять до семи років. Марія Бокайченко і Наталія Копя-Овдієнко теж були покарані за приналежність до партії соціалістів-революціонерів. Марія Бокайченко ді-

стала чотири роки каторги. Далі йшов Коаліційний комітет оборони міста Лубень, який був обвинувачений у захопленні влади в Лубнях і в проголошенні Лубенської Республіки.

Всім, що були у в'язниці — Сахарову, Коринецькому, робітникові Данильченкові та іншим, — дали по чотири роки каторги. Одного Лівницького присудили всього на два роки кріпости. Шемети дістали по півроку кріпости, Рутенберг і Борщевський, здається, по року. В числі виправданих були Взятков, Огородній і Марія Лівницька.

Цей вирок приголомшив мене своєю нелогічністю і несправедливістю так, що я навіть не зраділа, що мене звільнили від вини, а Андрія не засудили на каторгу. Ми двоє, — Андрій і я — мусіли дістати найвищу кару, мусіли відповідати за все, що діялось у Лубенській окрузі. Андрій, що стояв на чолі всієї справи, дістав тільки два роки!

Найбільше тяжила на моїм сумлінні доля робітника Данильченка, якому дали чотири роки каторги. Я його призвела до цього, а мене виправдали! Данильченко мав жінку й малих дітей. Що вони будуть робити без батька? Ми з чоловіком не могли допомогти їм матеріально, бо й самі були без жадних перспектив. Такі невеселі думки огортали мене, сумління гризло мене і не давало душевного спокою.

Оборона подала заяву про апеляцію. Андрія мали випустити на волю по внесенні 500 рублів аж до виснаження висліді апеляції.

Андрієва мама вислала телеграфічно 500 рублів, і за два дні Андрій був уже на волі.

Я сказала Андрієві про свій настрій, про те, що

я не маю спокою, бо мене гризе сумління. Андрій також уважав, що вирок несправедливий, але він догадувався, чому його доля була легша, порівнюючи з долею інших підсудних. На розправу з'явився його двоюрідний дядько, полковник (пізніше генерал) Микола Олександрович Романовський, який був вславлений своєю героїською поведінкою під час Російсько-японської війни, а особливо під час облоги Порт-Артура. Він був кавалером усіх можливих орденів і в дуже молодому віці дійшов до ранги полковника. Дядько з'явився у повній своїй уніформі з усіма орденами, говорив з суддями-військовими як з своїми колегами, і це, очевидячки, мусіло вплинути на лагідність вироку. Дядько це зробив з власної ініціативи. Ми його про це не просили. Нам і на думку не спадало вживати якоїсь протекції.

Андрій оповів мені, що його теж мучило сумління. Нелегко було вертатись до в'язниці з товаришами, яких так тяжко було покарано. Але вони не мали до нього жалю, навпаки — навіть тішились, що він вийде на волю, бо буде мати можливість клопотатись про них і роздобути кошти на оборону для другої розправи. Адвокати, Марґолін і Ратнер, запевняли, що апеляцію приймуть і що цей вирок уневажнять.

Мені трохи полегшало. Попрощались з сестрою, подякували їй за опіку над підсудними і поїхали до Золотоноші, до своїх дітей і мами.

Діти дуже втішились нашому повороту. Натуся тішилась свідомо, а Микола радів тому, що раділа сестричка. Але їх не одразу пустили до батька. Насамперед треба було вжити карантинних заходів.

Батько мусів спочатку зробити собі купіль і переодягтися в чисте убрання, щоб не перенести на дітей решток тюремного бруду та інфекцій. Перевести цю процедуру було нелегко, бо діти нетерпеливились і штурмом хотіли взяти двері кімнати, в якій переодягався батько. Коли ж нарешті, вимитий і переодягнений, він з'явився перед дітьми, Наталочка з радісним криком кинулась в його обійми, а дворічний Микола нерішуче й здивовано спинився, коли побачив незнайому йому людину. Такої зустрічі треба було сподіватися, але мені було прикро. Стало сумно до сліз, що дитина поставилась з застереженням до появи рідного батька.

Микола ріс виключно в жіночому оточенні і тому навіть звук говорити про себе в жіночому роді: я ходила, я боса і т. і. Батько зайнявся сином – почав переучувати його, впоюючи йому свідомість вищости мужчини над жінкою, кажучи, що тільки “баби” говорять “ходила”, “робила”, а хлопці мусять говорити “ходив”, “робив” ... З цього приводу були в мене з Андрієм конфлікти. Андрій відпекувався, казав, що я не розумію жартів, але я відповідала, що діти теж не розуміють жартів дорослих і сприймають усе на поважно.

Поволі з кожним днем син почав звикати до батька, і між ними зав'язалась приязнь.

Наближалась весна 1909 року. В Золотоноші не було нам чого залишатись. Ми з Андрієм вирішили вивезти дітей на село на літні місяці і там чекати на вислід апеляції. Не пригадую чому вийшло так, що ми виїхали не на хутір до брата, а в село Хоцьки Переяславського повіту. Ми найняли там будинок

у садибі тітки Андрія, Віри Лепехи, в сусідстві з садибою тітки Олександри Дворянської. Поїхала з нами й Андрієва мама.

Літо проходило спокійно. Ми вповні відпочивали від недавно пережитих нервувань. Старались не думати, не заглядати в майбутнє, де на нас чекали нові переживання. Мали веселе, молоде товариство — кузени і кузинки Андрія. Приїздили також до нас мої сестри, Неоніла Крижанівська і Шура. Десь у середині літа одержали повідомлення, що апеляцію прийнято і новий розгляд нашої справи призначено на місяць вересень того ж 1909 року в місті Лубнях. Отже треба було зібрати хоч трохи грошей на оборону наших товаришів, що ще мучились у в'язниці.

Вирішили змобілізувати всю околичну молодь і поставити кілька вистав на цю ціль. Молодь поставилась до цього проекту з захопленням.

Треба зазначити, що село Хоцьки було дуже велике й багате. Було в ньому багато заможних селянських родин, діти яких кінчали середні й навіть вищі школи. Отже, інтелігенції було багато і артистів-аматорів не забракло. При виборі п'єси треба було пристосуватись до смаку публіки, що була переважно селянська. Для першої вистави вибрали "Сватання на Гончарівці".⁵⁰ Головну роль грала дочка місцевого фельдшера, Бойко, яка кінчала медичний інститут у Петербурзі. Вона мала дуже приємний і досить сильний голос, що дуже придалося для цієї ролі. Притягли до виставової акції пізніше відомого Олександра (а тоді просто Шурку) Вертинського,⁵¹ який проживав тоді в сусідньому селі у своїх роди-

чів. Він виступав у ролі москаля, що вернувся з війська. Пригадую, я була дуже сердита на нього, бо він дуже шаржував, на потіху невибагливої публіки, і цим замазував гру інших артистів.

Почались веселі безконечні сходи́ни-проби молоді, що була рада небувалій атракції. В селі тільки й мови було, що про виставу. Афіші розіслали по всіх околичних селах. Перша вистава пройшла з великим успіхом. Ключу тітки Лепехи, де вона відбувалась, брали майже штурмом. Цей успіх дуже відбивався на моїх нервах, бо я неймовірно боялась пожежі.

Пригадую один комічний інцидент, що мав місце при вході коло каси. При касі сиділа я з місцевим лікарем. Раптом увійшов якийсь мужчина з молодою панною. На його одяг я на початку не звернула уваги. Він звернувся до мене з запитанням чи то жартом, чи то поважно:

— Чи тут вступ духовним особам дозволений?

Тоді я звернула увагу, що особа, яка задала мені це питання, була в рясі священика. Я не знала, що відповісти, але мій колеґа з продажу квитків, доктор, виручив мене і сказав жартівливим тоном:

— Мабуть, дозволений, коли ви прийшли, пан-отче!

Тоді пан-отець узяв два квитки в першому ряді для себе і для дочки.

Наша молодь сп'яніла від великого успіху вистави і, бажаючи продовжити веселі сходи́ни-проби, зажадала постанови ще однієї п'єси. Але на цей раз виникли розходження щодо вибору п'єси. Частина ви-магала поставити російську п'єсу. Головним ініціатором вистави російської п'єси був Вертинський. Він намовив на свій бік частину молоді. Їм хотілось

спробувати свої сили не лише в побутовому репертуарі. Крім того були ще й цензурні міркування. Наші з Андрієм аргументи, що російська п'еса не буде мати успіху в публіки, що була переважно селянська, не взяли до уваги.

І справді, цим разом успіх був менший. Зате самі артисти були з себе дуже задоволені.

В російській п'есі виступала моя молодша сестра, Шура. Вона несподівано знаменито виконала свою роль, і всі виконавці бажали їй робити сценічну кар'єру.

Після закінчення розрахунків та полагодження справи з поліцією, якій треба було подати якнайбільше фіктивних рахунків, щоб мати деякий прибуток, нам залишилась невелика сума грошей, приблизно на оплату одного адвоката. Але й те було добре. В ті часи всякі імпрези з благодійною метою проходили під суворою контролею влади.

Не встигли ми відпочити після заходів коло вистав, а на нас звалилась несподівана біда.

✓ Того 1909 року царський уряд Росії святкував двохсотліття перемоги царя Петра I над шведами і гетьманом Іваном Мазепою під Полтавою. Цар Микола II мав їхати до Полтави на урочистості, і з цього приводу вийшов наказ від уряду всіх політично "неблагонадійних" осіб на той час виселити за кордон Полтавської губернії. Ми, сидячи в глухій місцевості, запізно довідались про цей наказ і були певні,

що нам дадуть спокій. Ми були так далеко від Полтави і навіть від залізниці. Але сталося не так, як ми сподівалися.

Одного чудесного літнього дня в подвір'я Віри Лепехи вкотився повіз, з якого (як ми побачили через вікно) висів поліцейський пристав.

Вмить через одно з задніх вікон – бо іншої позиції відступу не було – вирядили Андрія до садка. Пристав увійшов до будинку і, після привітання, одразу запитав, чи може бачити Андрія Лівницького і його дружину. Я відповіла, що мій чоловік, Андрій Лівницький, виїхав до Києва, а я – його дружина. Тоді пристав витягнув з портфеля папір і прочитав мені те, що було в ньому написано. Це було розпорядження нам з Андрієм виїхати на протязі трьох днів за кордони Полтавської губернії на час урочистостей у Полтаві аж до повороту царя до Петербургу. З цим пристав попрощався і поїхав.

Я пішла в сад шукати Андрія. Він прийняв з полегшею вістку про необхідність виїзду. Сподівався гіршого: арешту на підставі якоїсь нової провокації Манжевського.

Не було іншої ради, як спакуватись і виїхати до батька в Жмеринку. Виїхали ми туди разом з дітьми, пробули там приблизно місяць і повернулись назад до Хощок.

У вересні 1909 року нас викликали на апеляційну розправу. Залишили дітей з бабцею Наталією Петрівною Лівницькою, а самі поїхали до Лубень, де нас мав судити знов Військово-окружний суд у новому складі. Приїхали ми до Лубень за кілька днів перед розпочаттям розправи. Побачились з багатьма зна-

йомими, з родичами підсудних, що ще мучились у в'язниці і що вже були перевезені з Києва до Лубень. Бачились з дружиною засудженого на каторгу Данильченка. На диво, ця проста жінка, яка залишилась з малими дітьми без чоловіка, трималась дуже добре, по-геройському. Ні на що не нарікала і ні до кого з чоловіх революціонерів не мала ніяких претенсій, ані жалів. Допомігав їй матеріально власник млинів, жид. Сумління казало йому допомагати тим, що, боронивши в 1905 році жидівське населення від погрому, самі попали на каторгу.

Не пригадую дати, коли почався суд в новому складі. Знов почалась та сама процедура, що й на першому процесі в Києві: безконечний допит свідків оскарження, потім — оборони. Число підсудних значно зменшилось. Відпали соціалісти-революціонери, яких засудили на каторгу в Києві. З них залишилась тільки Марія Бокайченко і Наталія Копаловдієнко, які подали на апеляцію разом з тими, що належали до Коаліційного Комітету. Відпали також оправдані, в цьому числі я.

Андрій мав місце з тими підсудними, що були на волі. З ним разом сиділи брати Микола і Володимир Шемети. Оборонці переважно були ті самі, що й на київському процесі. Головою суду був Ігнатович.

На тій розправі виявилось іще більше провокацій, ніж на першій. Свідками цього разу фігурували лубенський ісправник Червоненко і сам слідчий Манжєвський, творець "Лубенської Республіки" і всіх фантастичних провокацій. Червоненко тримався досить добре, з деякою гідністю. Підтримував обви-

нування, але від деяких провокацій рішуче відмовився. Манжевський почував себе як загнаний в кут собака, що нашкодив і не знає, як виплутатись з халепи. Він відчував свою поразку, і відчували її всі присутні. У світлі його провокаційної діяльності блідли і ставились під сумнів навіть дійсні наші злочини супроти пануючого ладу. Він "перестарався". Це було чути в тому зневажливому тоні, в якому ставив йому свої запитання сам прокурор. По закінченні допиту прокурора оборонець Міхновський заявив, що оборона солідарно відмовляється від допиту такого свідка.

Розправа тягнулася два тижні і врешті добігала кінця. Оборона подавала надії, що вирок буде далеко лагідніший, як у Києві, і що, може, навіть декого виправдають. Голова суду, Ігнатович, поводив себе як нерозгаданий сфінкс. Судді таємничо мовчали і не хотіли розмовляти з оборонцями.

Нарешті настав вирішний день. Промова прокурора робила враження скорше промови оборони, ніж оскарження. Оборонці у своїх промовах старались доказати, що Коаліційний Комітет був дозволений губернатором і постав виключно для оборони міста від бандитських нападів і жидівських погромів. Останнє слово оскаржених, і... суд вийшов на нараду.

На цей раз нас не мучили довгим очікуванням. Мабуть, остаточне рішення було приготоване завчасу. Не довше, як півгодини, чекали змучені в'язні на оголошення своєї злої або щасливої долі.

Була приблизно година четверта пополудні, коли секретар суду проголосив урочисто: "Суд іде!"

Голова суду з суворим обличчям почав читати вирок. Спочатку хлопці, що підпалювали скирти. Кару зменшена: одного присудили на два роки в'язниці, двох інших виправдали.

Павза на кілька секунд, неначе голові суду забракло повітря. З запертим віддихом чекала решта підсудних на вирішення своєї долі. Голова знов почав читати вирок. Тепер він читав прізвища всіх оскаржених без перерви і закінчив, що суд постановив уважати їх "по суду оправданными" та що наказує негайно їх випустити на волю.

Ніби ще більша тиша залягла в залі суду... Може від радості, а може від непевности: чи не прослухали чогось від хвилювання і нервування? Аж коли суд вийшов із залі, почалась радісна метушня. Змішались усі до купи – підсудні й оборонці, вітали один одного, обнімались. Оборонці були спантеличені, навіть вони не мріяли про такий кінець. Дехто питався із здивуванням:

– А як же Бокайченко? Адже в неї знайшли друкарню. Яким чудом її виправдали?

Почали виходити з залі суду, але сталася неприємна несподіванка. Один з членів суду вийшов і сказав, що підсудні, які сиділи у в'язниці, мусять іще туди повернутись, бо там їм дадуть офіційне розпорядження про звільнення. Всі вийшли і демонстраційним походом пішли разом до в'язниці. При виході на вулицю зустріли відділ кінних козаків, який з'явився для супроводу засуджених, якби таке сталося, до в'язниці. Всі зустріли їх зневажливим сміхом і криком. Похід наш дійшов аж до в'язниці. Всі, що були на волі, залишились чекати на звільнення на-

ших товаришів недолі в минулому. Радісний настрої не покидав нас аж до пізньої ночі.

Ще під час того, як ми виходили з суду, Андрій зустрів двох військових, членів суду, які, звільнившись, теж виходили. Андрій не витримав і жартівливим тоном запитав їх:

— Як могли виправдати Бокайченко “с вещественным доказательством” — друкарнею?

На це один із суддів відповів теж напів жартома:

— Так багато було провокацій, що й друкарня могла бути теж провокацією.

Поразка Манжевського була скандальна. Хотів зробити велику кар’єру, а замість того лише нашкодив собі. Коли б він чесно провадив слідство а не допускав насильств над свідками, включно до биття, не допускав свідомих провокацій, то нас усіх, за малим винятком, могли б засудити на каторгу.

З усіх осіб, заплутаних у цю драму, постраждав тільки прокурор Калінін. За його людяний намір не допустити до цього процесу — стараннями Манжевського — було переведено його кудись далеко і не прокурором, а помічником прокурора.

*

* *

В Лубнях ми не засиджувались довго, бо поспішали до дітей. Забрали з собою Миколу Сахарова, щоб на волі, в добрих умовах, на селі відпочив від дволітнього перебування у в’язниці. Андрій, вірний своїй незлобивій вдачі, забув йому його перфід-

ну зраду РУП і перехід до Спілки і думав лише про те, що колишній товариш потребував допомоги. Приїхали ми знов до Хоцьок і застали дітей у доброму здоров'ї. Деякий час ми безжурно відпочивали від усіх нещасть і турбот, не задумуючись над тим, що на нас чекає в майбутньому. Але в Хоцьках довго не сиділи. Микола Сахаров скоро поїхав до Києва, а ми переїхали знов на хутір до Андрієвого брата.

Так скінчився романтичний період революційних змагань, поліційних переслідувань, драматичних процесів і непевного існування. Перед нами відкривалась нова сторінка нашого життя, яка, як виявилось, була найменш цікавою.

МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

БУЛА ВЖЕ ОСІНЬ. Стало нудно сидіти на хуторі. Було сумно й моторошно без діла на безлюдді. Та й сидіти, ніби на ласці, у брата теж не можна було. Почали ми думати з Андрієм, що нам робити, куди їхати.

Нашою мрією було жити в Києві, зв'язатись знов з РУП, з товаришами з партії і при першій можливості почати знов працювати в підпіллі. Але про здійснення цієї мрії не могло бути й мови. Андрій міг думати лише про адвокатську кар'єру. Зробити її в Києві він не міг. Для цього треба було мати засоби, щоб прожити деякий час, поки прийде адвокатська практика, а з нею й заробітки. У нас таких засобів не було. Андріїв брат, Кость, що зобов'язався сплачувати спадкову частину маєтку по батькові, збанкрутував. В господарстві йому не пощастило, він ледве стягував кінці з кінцями і тому не міг виплачувати нам обіцяних за умовою ста рублів у місяць. Отже, на це не можна було розраховувати.

Перебрали ми у своїх міркуваннях усі губернії альні міста, де ми могли б улаштуватись, і врешті

спинились на повітовому місті Каневі, куди й виїхали в січні або в лютому 1910 року з трьома карбованцями в кишені і без жадних перспектив.

Канів був у ті часи занедбаним повітовим містом без усяких культурних уряджень і далеко від залізниці. До найближчої залізничної станції було двадцять п'ять кілометрів. Влітку було ліпше, бо відбувалась пароплавна комунікація Дніпром.

Інтелігенції було мало: лікар, нотар, поштмайстер та інші. Була прогімназія з учительським персоналом. Але найголовнішу роль в місті грала жінка ісправника. Ця пані була вже немолодою особою. Вік її визначали по тому, що мала дорослих внуків. Їй було під сімдесят років. Була потужної будови з величезним бюстом, на якому можна було б поставити полумисок з індиком, а ззаду – неймовірних розмірів турнюр, на якому сміливо міг примоститися верхи шостилітній пустун. Але це останнє не могло статися, тому що діти її панічно боялися. Мій пустун Микола завжди тікав безвісти, як тільки чув її голос. Вона носила перуку бльондинки так досконало зроблену, що на перший погляд нелегко було пізнати, що це не її власне волосся. Ісправниця, як її всі називали, не зважаючи на свій старечий вік, дуже любила товариство мужчин і приваблювала до себе це товариство преферансом, доброю вечерею і анекдотами легкого жанру. Як не дивно, але до цієї старої баби одна молода й цікавої зовнішності пані приревнувала свого мужа і про це сама всім голосно оповідала на потіху самої ісправниці. Ця молода пані була другою “видатною” особою міста Канева. Вона ревнувала свого чоловіка до всіх нань,

і виявляла свою ревність прилюдно в клубі, кидаючи в чоловіка пляшками від вина. І в той же час сама непристойно фліртувала з кожним мужчиною.

Був у Каневі т. зв. З'їзд Миркових Суддів, голова якого зійшовся з моїм чоловіком як з колегою правником. Кожну свою візиту у нас він оточував великою таємничістю, а це для того, щоб хтось з його підсудних не довідався, що він буває у адвоката. Завжди просив мене щільно затулити вікна.

Під час сесій мирового з'їзду суддів, з головою на чолі, бували у нас на обіді або на вечері. З суддів пригадую особливо пана К. і зв'язаний з його особою кумедний епізод. Мав він не цілком етичну манеру, відходячи після вечері, наповняти свої кишені рештками, що залишались на столі: помаранчами, цукерками... Одного разу запхав навіть нерозпечатану пляшку мінеральної води Боржом. Для цієї операції він залишався найдовше, щоб вийти останнім. Одного разу він побачив на етажерці газету "Киевская Мысль". З неприхованим незадоволенням він подивився на нас з чоловіком і сказав:

— Охота вам виписувати цю жидівську газету!

Не надумуючись довго, я гостро відповіла:

— Виписуємо тому, що я жидівка.

Не знаю, чи він повірив мені, але я встала і не оглядаючись вийшла з кімнати.

Жити в Каневі і не підтримувати знайомства з місцевою інтелігенцією було неможливо. Такий компроміс з нашого боку був неунікненний з багатьох причин. Поперше, адвокатська практика вимагала підтримування зв'язків з різними колами суспільства, подруге, з огляду на наше "неблагона-

дійне” минуле, не можна були жити відлюдками, створюючи навколо себе атмосферу таємничості. Крім того, не треба було давати приводу до вигадання різних анекдотичних спліток щодо нашого внутрішнього родинного життя, які часто виникають у провінціальному місті, де кожний хоче знати все про свого сусіда.

Проте і в цьому провінціальному кублі ми знайшли двох людей, які були нам симпатичні. Це були: пані Єлисавета Запорожець і пан Сочавський.

Пані Запорожець, учителька ручних робіт в місцевій прогімназії, була милою й порядною жінкою, але її не приймали у вибраному товаристві т. зв. еліти тому, що вона мала нешлюбну дитину, хлопчика, наслідок нещасливого кохання. Я познайомилась з нею у начальниці прогімназії, яка мала можливість прийняти її в члені учительського персоналу, не зважаючи на її минуле, і цим врятувала її від біди. Пані Запорожець жила в сусідстві з нами, в одному подвір'ї. Це зблизило нас, і вона почала бувати у нас часто вже й тоді, коли ми мешкали нарізно. Її хлопчика, Юрка, я запрошувала бавитися з моїми дітьми. Місцеві кумасі з “еліти” наговорювали мені про неї несотворенні речі, але я твердо її боронила і змусила їх зустрічатися у нас з нею. Про пані Єлисавету свідчило добре в моїх очах і те, що вона сама про себе дуже мало говорила. Не зважаючи на те, що ми були дуже близькі, вона так і не зрадила мені своєї таємниці, і я так і не знаю, хто був батьком її сина. Говорили – але могли це бути тільки сплітки – що був ним місцевий аристократ, барон Ш. Не знав таємниці свого похо-

дження і сам Юрко, не знав до самої своєї смерти: його вбили у 1943 році у Варшаві поляки, за ближче невияснені зв'язки з німцями.

Зблизились ми також з родиною Сочавських. З'єднало нас міцно те, що Сочавські були свідомими українцями і не тільки в родині, але і в товаристві інакше, як по-українському, не говорили. Знайомство з ними було єдиним ясним променем в нашому дворічному перебуванні в Каневі. Пан Сочавський мав веселий темперамент, а до того ще й чудесний баритон, і часто частував нас своїм співом. Найбільше ми любили, коли він співав "Гетьмани, гетьмани, коли б то ви встали!"

З дітьми він тримався по-товариському, і вони його дуже любили. При зустрічах він завжди казав на привітання: "Здоров, серденько!" А тому діти прозвали його Серденьком. Це ім'я так йому пасувало, що скоро ніхто в місті не називав його інакше як Серденьком.

З Серденьком ми бачились востаннє вже на еміграції у Варшаві, приблизно 1927 року. Він приїздив до Варшави, нелегально перейшовши границю. Його приїзд був для нас дуже загадковий, покритий завісою таємничості. Він сам пояснював, що ризикував життям, переходячи границю для того, щоб навіязати контакт з урядом УНР для праці в Україні. Польська розвідка довідалась про його приїзд і загрожувала арештом. Отже, він пробув у нас не більше тижня. Вертатись додому він і сам хотів, отже, треба було спішно вирядити його, щоб урятувати від польської в'язниці, а, може, й від гіршого. Про долю Серденька ми більше нічого не чули, а він

обіцяв тримати з нами постійний контакт. Можна думати, що загинув на кордоні, а, може, більшовики довідались про його виправу й розстріляли.

Були також підозріння, що більшовики самі його підсиляли і потім знищили за те, що він не виконав дорученого йому завдання.

Крім своїх негативних сторінок, життя в Каневі мало свій незаперечний чар. Насамперед саме місто було положене серед такої чарівної природи, що не можна було там жити і не відчувати того чару. З високого берега зір людини сягав далеко, далеко на тихі, а часом бурхливі, води Дніпра і ген далі по той бік могутньої ріки на зелені луки, островці, покриті верболозом, і українські села, серед яких було і село Ліпляве, де народився Андрій і з яким було зв'язано так багато радісних і милих спогадів.

Наш будинок стояв у дуже гарному куточку з верандою в сад, який спускався терасами вниз майже до самого берега Дніпра. Наші діти мали влітку рай – простір і свіже повітря.

Правда, весь цей чар зникав з кінцем літа. Надходила жовта холодна осінь з її дощами і невилазним болотом. Зате зима приносила нові несподіванки й приємності. Дніпро стояв нерухомо, скутий льодовими кайданами і сповитий білою пеленою, подвір'я й сад були засипані кучугурами пухкого сліпучого снігу, а дерева іскрились інеєм на тлі погідного блакитного неба. В довгі зимові вечори було

затишно й привітно в просторій теплій їдальні коло стола з лампою під абажуром. Нарешті я могла присвятити себе цілковито родинному життю і вихованню дітей. Допомогала мені в цьому Андрієва мама, яка незмінно мандрувала з нами. Ми читали дітям казки і вели з ними довгі розмови на теми, які їх цікавили.

Діти наші, Микола й Наталя, виховувались в революційно-національному дусі. Але не було шовіністичної тенденції. Навпаки — ми прищеплювали їм людяність, толеранцію до людей іншої національності і любов та пошану до людей фізичної праці. Ми, в доступній для дітей формі, подавали їм образ національного й соціального поневолення народу, серед якого вони жили. Діти, особливо Натуся, як старша, знали багато революційних пісень і знали також, що не при всіх можна було їх співати. Пригадую, як Натуся дістала першу лекцію про те, що пісні були не завжди відповідні. Це було під час наших мандрів, коли ми переїздили з місця на місце, затираючи сліди від поліції. Перебуваючи у тітки Дворянської, ми часом відвідували хутір другої Андрієвої тітки, Леоніли Дорошкевич. Одного разу — це було під час великої спеки в жнива — ми вийшли показати Натусі роботи в полі. Робітники якраз відпочивали, щоб використати потім для праці вечірню прохолоду. Натуся, підстрибуючи, бігала поміж ними і приспівувала: “Вставай, підмайся, рабочий народ!” З цими словами вона наскочила на доглядача за робітниками, т. зв. прикащика. Мені стало трохи ніяково від несподіваної появи цього прикащика. Але він не зрозумів правдивого сенсу слів

революційної пісні і сказав, підтакуючи дитині:

– Так, так, вставай, робочий народ, пора вже братись до праці!

Ми посміялись з цього виступу Натусі, але пояснили донечці, що не завше і не всюди можна співати цю пісню.

Іншим разом Натуся мала гірке розчарування вже іншого характеру. Це було у Жмеринці, під час зимових місяців, коли ми чекали у мого батька на вияснення нашої справи. Не зважаючи на наше нелегальне становище, ми щодня виходили на прохід з Натусею. Одного разу вона побачила на вулиці жебрака, що сидів на снігу без шапки, з лисою головою. Дитині стало шкода жебрака, і вона стала просити нас купити йому шапку. Ми зраділи, що наша доня така чутлива на людські страждання, і задовольнили її бажання. Натуся, радіючи, взяла шапку і власноручно віддала її жебракові. Потім подумала і запитала нас:

– Це ми зробили те, що в пісні співаємо, – “мы к голодному люду пойдем”?

Але яке ж було її розчарування, коли за кілька днів ми побачили того самого жебрака знов без шапки. Для нас було ясно, що це був один з тріків жебрачої професії – лиса голова викликала більше співчуття, ніж шапка. Але як було пояснити дитині, щоб не вразити її маленького серця, повного милосердя до ближніх? Це була одна з перших зустрічів Натусі з жорстокими фактами голої дійсності. А для нас, батьків, це була одна з перших проблем виховання: як уберегти душу дитини від неуникненних розчарувань і конфліктів?

Коли діти стали підростати, таких проблем було все більше і більше. Часом у мене з Андрієм виникали деякі розходження щодо виховання дітей. Це було у близькому зв'язку з розходженнями, які були в наших революційних переконаннях. Ідеологічно я більше схилялась до розв'язання, в першу чергу, соціальної проблеми. Андрій твердо стояв на тій позиції, що спершу мусить прийти національне визволення з-під російського ярма і створення української держави. Виховний вплив і авторитет батька були сильніші від моїх, і тому діти наші стали українськими патріотами-націоналістами.

Національне виховання, властиво, цілковито лежало на Андрієві. Ми з Андрієвою мамою оповідали дітям казки, читали їм дитячі казки і журнали. Але українського тоді було дуже мало, а фантазії у нас з мамою не було. Андрій мав ще й ту зброю, що досить приємно співав і знав змолоду безліч українських пісень, крім того він читав з відповідною інтонацією у голосі й мімікою і цим захоплював дітей, які справді глибоко переживали те, що слухали. Діти в екстазі не спускали очей з батька. Андрій був дуже добрим батьком, дуже любив дітей і у всьому їм потурав так, що часто мені доводилось з ним сперечатися. Він був цілковитою протилежністю своєму батькові, Миколасві Івановичу, який тримав дітей, як каже російська приказка, “в ежовых рукавицах”.

Діти страшенно любили, коли батько, звільнившись від адвокатської писанини, приходив, щоб присвятити свій вільний час дітям і відпочити в їхньому товаристві. Вечорами вся родина збиралась взим-

ку в їдальні, а влітку – на веранді. Діти нетерпляче чекали, коли батько почне читати чи оповідати (співав він більше на ніч, коли діти були вже в ліжечках). Читав Андрій дітям не тільки казки й оповідання дитячого змісту. Пригадую, як уважно вони слухали “Тараса Бульбу”. Спочатку я відмовляла Андрія читати дітям цю повість. Я була певна, що їм буде це нудно, що вони не будуть розуміти. Але була приємно здивована, спостерігаючи, з яким захопленням вони реагували на відважні подвиги Тараса Бульби. Щоб не засмутити дітей стратою Остапа і смертю Тараса Бульби, Андрій переробив трагічний кінець цієї повісті. В той момент, коли Остап крикнув: “Чи чуєш, батьку?”, а Тарас Бульба відповів: “Чую, синку!” – з’явилися озброєні українські козаки звільнили Остапа і разом з Тарасом Булькою вивезли його в Україну.

В національній вихованні дітей допомагало багато й те, що недалеко була могила Тараса Шевченка, на яку ми влітку частенько їздили в товаристві родини Сочавських або в товаристві численних Андрієвих родичів, що приїздили до нас з Лівобережжя. Діти від наймолодших літ навчилися любити й шанувати великого “Кобзаря”, любити і знати його героїв та його заповіти.

Матеріально поводитись нам добре. Адвокатська практика поширювалась. Андрієві часто доводилось виїздити в судових справах своїх клієнтів. Потроху збирались гроші, і моя мрія про переїзд до Києва зближалась до здійснення.

✓ Але Андрій розчарувався в адвокатурі. Думав, що вільна професія адвоката задовольнить його, а

сталось інакше. Його морально пригнічували кримінальні справи. Власне вони давали головний зарібок. Але треба було йти на компроміс з власним сумлінням, щоб боронити різних злочинців. Треба було лізти зі шкіри, щоб суд звільняв їх від кари, і, таким чином, здобувати собі славу доброго оборонця. Переїзд до Києва міг бути здійснений лише при тій умові, якби Андрій залишався надалі адвокатом. На жадну посаду його б не прийняли з огляду на його політичну неблагонадійність.

Ми вагались і не знали, що робити. А в цей час в місті Золотоноші мали відбутись вибори в мирові судді за новим законом. Золотоноське земство запропонувало Андрієві виставити свою кандидатуру в мирові судді Золотоноського повіту. Андрій дуже зрадив цій пропозиції і негайно послав свою згоду. Не помогли мої протести і запевнення, що ця спроба буде тільки даремною втратою часу, що Петербург однаково не затвердить його в разі, коли б його й вибрали.

Скоро після того, в 1913 році – не пригадую тільки пори року, – відбулися вибори, і Андрія майже одноголосно вибрали в мирові судді. Вислід виборів одіслано до Петербургу на затвердження. Не чекаючи відповіді з Петербургу, Андрій перевіз мене з дітьми до Золотоноші, а сам повернувся ще на деякий час до Канева для ліквідації справ. Незабаром і він покинув Канів та почав виконувати обов'язки мирового судді. Місцем осідку свого Андрій вибрав містечко Гельм'язів Золотоноського повіту, де мав садибу, яку одержав у спадку після недавно померлої двоюрідної бабки, Катерини Канівецької.

Я залишалась з дітьми в Золотоноші до весни. Наша дочка, Натуся, була вже в такому віці, що ходила до гімназії, а я не могла підшукати для неї відповідного помешкання й опіки. Тільки по закінченні шкільного року, в 1914, я переїхала до Гельм'язова. В цей же час прийшла відмовна відповідь з Петербургу. Як і треба було сподіватись, Андрія Лівіцького, як політично неблагонадійного, сенат не затвердив.

Як це не дивно, але виборці (пригадую тільки Капніста, Требінського і Кривошию – всі три українці) обурились і подали протест. Призначили нові вибори на місяць серпень 1914 року. На цих нових виборах знов вибрали Андрія Лівіцького. Таким чином ми нарешті твердо осіли в Гельм'язові.

Ще перед виборами Андрій мусів заопікуватися старшим братом Костем. Костеві не повезлося в господарстві, він цілковито "прогорів", і на довершення всіх нещасть, сам тяжко захворів на туберкульозу горла. Залишивши свій маєток орендарям, він теж переїхав до Гельм'язова і був у безнадійному стані. Мама переїхала до нього і опікувалася ним. Тоді Андрій вирішив зробити спробу урятувати брата і повіз його в Крим, до Ялти, хоч лікар і не радив цього робити. Повертався Андрій з Ялти якраз, коли вибухла війна, і в дорозі мав великий клопіт тому, що виникли комунікаційні труднощі у зв'язку з оголошенням мобілізації. Спішитися з поворотом мусів, бо міг би спізнитися на вибори. Не пройшло й кілька днів після його повороту, як ми одержали телеграму з повідомленням про смерть брата. Треба було знов їхати комусь з родини, щоб його по-

ховати. Через наближення виборів, Андрій їхати не міг, отже, поїхали ми з сестрою Женею.

Подорож до Ялти була тяжка через мобілізацію. Їхали до Катеринослава пароплавом, а далі якось потрапили на потяг. Од Симферополя до Ялти їхали автобусом. Пригадую, що всі чотири дні подорожі була страшенна спека. На четвертий день під вечір приїхали ми, ледве живі, до Ялти. Спинилися в готелі, де нас примістили в кімнаті з балконом, що висів над морем. Я не подумала, що шум моря буде перешкоджати спати. А так воно й сталося. Женья мала добрий сон. З неї ще в гімназіяльні роки в пансіоні сміялися, що засинає ще по дорозі до ліжка. Так і тепер, над морем вона заснула ледве доторкнувшись головою до подушки. У мене нерви були не в порядку після дороги і страшної спеки, і я відчула, що не скоро засну. Хлюпання морських хвиль ставало дедалі все голосніше, стіни готелю гуділи неначе від гарматніх пострілів. Я промучилась цілу ніч, і взяла мене злість на Женю, коли вона дивувалась уранці, слухаючи мого оповідання про нічні тортури. Спека не вгасала, я ледве трималась на ногах, а треба було йти полагоджувати всякі формальності, зв'язані з похороном. Нецікаво було оглядати Ялту – настрої був для того зовсім невідповідний, а через утому, хотілось якнайшвидше все полагодити й виїхати назад додому та спочити у власному ліжку.

Похорон відбувся того ж самого дня. До цвинтаря треба було дряпатись на гору пішки. Поховали брата Костю далеко від родинного гнізда, сподіваючись перевезти його тіло згодом до рідного

села, де похований був батько, Миколай Іванович. Та не судилося йому лежати в рідному селі. Війна, а потім революція і большевицька навала, перешкодили здійснити бажання Кості бути похованим поруч із батьком.

З Ялти ми виїхали на другий день після похорону. Спека гнала нас додому. З вечора домовилися з власником авта. Крім нас, були ще три подорожні. Виїхали дуже рано. У мене знов боліла голова після нової безсонної ночі. Ми вибрали поворотну дорогу на Севастополь, щоб дорогою, з авта, оглядати побережжя Криму, всю красу його природи. Авто посувалось не дуже швидко, все вгору та вгору. Минали кримські селища, доганяли й переганяли хмари, залишаючи все поза собою далеко внизу. Ось церковця, здавалось високо над нами. Але й церковцю минули й залишили десь, неначе у прірві. Переїхали так повз небезпечний, величезних розмірів, камінь, що звисав над дорогою і, здавалось ось-ось упаде! Казали, що цар Олександр II пожертвував п'ять тисяч рублів, щоб усунути цей камінь, але чомусь ця операція не вдалась. Не зважаючи на всю красу природи — з одного боку внизу море, а з другого мальовничі гори, — дорога для мене була мукою. Авто переїхало понад п'ятсот закрутів, і це мене дуже загойдало та ще збільшило біль голови. Я вже ні про що не могла думати, тільки про можливість дістатися до аптеки й купити якихось порошків, а це ми зробили вже аж у Севастополі. Женя почувала себе досить добре і запропонувала залишитись на один день у Севастополі, але я рішуче відмовилась. Нерви мої були в такому стані, що я

не могла захоплюватись красою Чорного моря.

Севастопільська станція була забита військовиками. Була страшна метушня — мобілізація в повному ході. Ми побоювались, що нам не дозволять їхати, не дадуть квитків. Становище було б трагічне, бо грошей у нас залишилось тільки на дорогу. Але тривога наша була зайва. Квитки нам продали, тільки, заплативши за другу клясу, ми мусіли їхати в третій, бо вагонів другої зовсім не було. Зате місця було досить, вагони були напівпорожні, бо бажаючих подорожувати під час військової завірюхи не було. Ми вигідно вмостились і раптом відчули, що температура спала, повітря стало свіже й приємне. Потяг рушив, і я після випитого порошку заснула, як кажуть, камінним сном.

Повернулись додому змучені, розбиті. Діти були здорові, зустріли нас радісним криком. Андрій, не зважаючи на біль після втрати брата, не міг заховати своєї радості і тріумфально об'явив, що його вибрали в судді. На цей раз відповідь з Петербургу прийшла досить скоро. Повторні вибори сенат затвердив.

Замість радіти, я сумувала. Ця перемога навіки поховала мою мрію переїхати до Києва. Зі своїми сумними думками я звірилась Андрієві. Але він ховав для мене несподіванку. Одного разу він сказав мені:

— Не журись, Марусю, це тільки переходовий етап. Я складу іспит на нотаря і переберу в Золотоноші контору в Мушкета. Він уже старий і має намір передати комусь свій нотаріят. А потім поміняюсь з Олександром Єфимовичем і переїдемо до Ки-

ева. Заробітки будуть такі, що зможу утримувати цілу українську соціал-демократичну партію на свої гроші.

Я зраділа. Такий проєкт був цілком можливий. Олександр Єфимович, це був Ілляшенко, дядько Андрія по матері. Він мав нотаріальну контору в Києві, але хотів переїхати до Золотоноші, щоб жити ближче до свого маєтку, що був під Гельм'язовом. Отже, я набралась терпеливості і вирішила чекати.

Жили ми в Гельм'язові приємним родинним життям. Андрій ділив свій час поміж обов'язками судді та господарством, до якого мав нахил. Родина наша побільшилась, тому що Андрія призначили опікуном двох хлопчиків, дітей померлої місцевої поміщиці. Андрій пожалів сиріт і прийняв їх до нашої родини та зайнявся їх задовженням маєтком, який ще до кінця війни очистив цілковито від боргів.

Кожний з нас уділяв чимало часу господарству: Натуся годувала свою власну теличку, Коля мав лошичку, Зірку, було багато роботи в садку і в городі. Разом варили варення, чи то пак конфітури по-західньому.

А що вже говорити про котів і собак! З нами був старий приятель Гаршнеп, а крім нього, повно всяких різномастих та різнорасових "сірків".

Взимку відновились наші спільні читання за їдальним столом. Одного разу стався кумедний випадок, який відкрив нам таємницю нашої Натусі.

Наша доня почала писати вірші дуже рано, але, звичайно, крилася з цим від усіх. Одного вечора, коли вся родина зібралась у їдальні, Микола, скориставшись хвилиною мовчанки, почав деклямувати

якийсь невідомий нам вірш. Несподівано для всіх Натуся кинулась на нього трохи не з бійкою і з криком:

— Як ти смів заглядати до моїх зшитків!

Цей вибух виявив нам таємницю її перших поетичних спроб.

*
* * *

Тим часом війна розгорялась. Ми з напруженням слідували за подіями. Спочатку настрої українців, громадян Російської імперії, були досить льояльні. Але потроху починав нас огортати жаль. Російський уряд почав залицятися до поляків, обіцяючи їм автономію, а українців — навпаки — почали немилосердно утискати. Закривали українські газети, журнали, засиляли українців у далекі краї. Українців з Галичини арештовували, висиляли на Сибір.

І ось, раптом, надійшла вістка з-за фронтів, що в Австрії почали організувати українське військо. Андрій прийняв цю вістку з великою радістю. Він всім серцем був на боці Союзу Визволення України. Я вагалась, і у нас були на цьому тлі розходження. Мені здавалось, що етичний бік справи був під знаком запитання. Андрій доказував, що ніяка етика не обов'язує українців в стосунку до Російської імперії.

*
* * *

Так ми пережили роки війни. В нашому тихому кутку вона майже зовсім не відчувалась. В 1916 ро-

ці Андрій виконав свою обіцянку, склав іспит на нотаря і подав прохання про призначення його в Золотоношу, на місце старого нотаря Мушкета. Після цього, в лютому 1917 року він поїхав до Києва на переговори з Ілляшенком щодо заміни нотаріальних канцелярій.

Одного дня, по виїзді Андрія, начальник пошти повідомив мене телефонічно про події в Петербурзі, про революцію і зречення царя Миколи II від престолу. Мене охопила невимовна радість. Тяжко було повірити, що наша мрія нарешті стає дійсністю, що довголітній кат сконав, що “не даром бились ми за волю”. Нарешті ця довгожданна воля прийшла!

А Андрія не було коло мене. Його захопила революція в Києві. І він забув про всі свої пляни родинного характеру, про нотаріальні канцелярії і все на світі і, не надумуючись, став у ряди будівничих Української Держави.

ДРУГА ЧАСТИНА

У ВИРІ РЕВОЛЮЦІЇ

РЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛИБЛЮВАЛАСЬ. Шаленим темпом ішла наперед. Загострювалась у своїх домаганнях. Але на початку не було кривавих бунтів, і тому почали говорити про “безкровну революцію” і дивились у майбутнє через рожеві окуляри. В Україні національна стихія вибухла з непереможним запалом і почала змагатись з центральним російським урядом на чолі з Керенським.

Наше життя різко змінилось. З тихого і спокійного воно стало знов бурхливим, повним хвилювань. Почалися з'їзди військові, селянські. Андрія Лівицького вибирали на з'їзди одноголосно. Селяни вірили йому, знаючи його революційне минуле; були певні, що не зрадить інтересів селянсько-робітничих мас і буде боронити їх нарівні з державно-національними. І він сам на кожному кроці підтримував кожним словом і кожним вчинком цю віру в нього трудящого люду. Почав він свою кар'єру від свого рідного повітового міста, Золотоноші. І сам завжди любив хвалитися, що не зразу попав у міністри, а прой-

шов перед тим відповідний “стаж”. Дуже скоро його вибрали повітовим комісаром, а пізніше – губерніальним, полтавським. У зв’язку з цим, він мусів виступати з промовами і в Гельм’язові і в Золотоноші.

Одним з перших таких виступів був виступ на святі Дня праці 1 травня 1917 року в Золотоноші. Ціле місто урочисто підготовлялося до цієї події. Усі установи, усі організації та школи вийшли зі своїми прапорами на велику площу посеред міста. На прапорах маяли різні гасла, а над ними сміялось ясне блакитне весняне небо. На трибуні посеред площі промовляли промовці. Ось вийшов на трибуну і Андрій Лівіцький. Він уже не беззусий молодик, а мужчина в повному розцвіті сил і енергії. Але говорить він з таким самим запалом, як і тоді, коли був студентом, як і тоді, коли був членом РУП, і закликав до повалення царату. Він говорить про те, що нарешті настала воля, і що на широких просторах української землі настане щастя і добробут. Він говорить про те, що нарешті запанує рівність на українській землі і що кожний, хто працює, незалежно від свого соціального стану чи національності, буде повним її господарем і повноправним громадянином. Він говорив з надхненням, з піднесенням, а на нього, з-під самої трибуни, тримаючи у своїх маленьких ручках жовтоблакитний прапор, з захопленням дивилась наша дочка Натуся.

Ця промова викликала велике незадоволення серед реакційних кіл місцевого панства. Навіть серед деяких наших родичів були нарікання. “Як то, казали ці прихильники старого режиму, то це, щоб

кожний жид був повноправним господарем нашої землі? ”

Але на такі нарікання не було ні часу, ні охоти відповідати.

Я особисто не брала участі в революції 1917 року. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки. Дочка моя училась вже в гімназії в Золотоноші, а сина я сама підготовляла до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм доглядом були також хлопці-сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру. Андрієва мама в ті часи жила не з нами, а з дочкою Женею, яка була вже земським лікарем в сусідньому Переяславському повіті. Мені доводилось частенько перебувати тільки удвох з сином та службою, бо Андрієві треба було більше проживати в Золотоноші або й у Полтаві.

Але майже проти моєї волі події самі собою втягнули й мене в загальний революційний рух. В нашому містечку часто відбувались т. зв. сходи, переважно селянські, але й з участю всього населення з приводу розпоряджень Центральної Ради. Мене запрошували на ці сходи і просили давати пояснення, коли була якась неясність для селян. Пригадую, яким тяжким завданням було з'ясувати селянам значення Першого Універсалу Центральної Ради з проголошенням автономії. На цьому сході мав виступати завідуючий сільсько-господарською школою, але чомусь в рішучу хвилину відмовився і просив мене виступити. В ті часи нелегко було говорити з селянами про автономію України. Вони не знали

навіть, що таке Україна, і хто такі вони самі. Селяни найбільше цікавились земельною проблемою, і в цій галузі обертались усі їх запитання на сходах. В найбільш дразливих справах треба було відкликатись до рішення Установчих Зборів.

Коли було проголошено вибори до Установчих Зборів, мене призначили головою виборчої комісії. У зв'язку з тим, треба було скликати Сход для пояснення, що таке Установчі Збори, яке їх значення, та що треба вибрати відповідних кандидатів. Зібрався величезний мітинг; зійшлася вся місцева інтелігенція. Мені зробилось трохи моторошно; не звикла я виступати з промовами перед такою силою народу, бо за часів революції 1905 року на великих мітингах не виступала. Я приїхала на мітинг своєю кобилою Івкою з сином Миколою (якому тоді було ще тільки десять років) за кучера. Не зважаючи на свій дитячий вік, Микола вже тоді цікавився громадськими справами і політикою. Чекав на мене з великою терпеливістю, а, може, був цікавий почути, що його мама буде говорити перед такою силою людей. Він чекав на мене сидячи в повозі. Побачивши мене після закінчення зборів, скочив на землю так невдало, що впав, і нога його попала між шпичі колеса. Кобила рушила з місця, і могло б скінчитися для Миколи каліцтвом. Але, на щастя, дорога була запружена натовпом людей, і її зразу затримали. Після цієї прикрої пригоди, яка мало що не скінчилась трагічно, я хотіла заборо-

нити Миколі правити кіньми, але це була б для нього зажорстока кара.

Мітинг скінчився добре, я цілком задовільно виконала своє завдання тим більше, що притягнула до участі ще декого з присутніх.

З вибухом революції з'явилося багато нових революціонерів і українських патріотів, що за всяку ціну хотіли пропхатись на всякі з'їзди, а, тим більше, в Установчі Збори. Спостерігалось кумедне явище. Щоб здобути популярність серед селянсько-робітничої верстви, всі ці панки у своїх передвиборчих промовах старались підкреслювати своє селянське чи робітниче походження. Пригадую один такий прекумедний епізод. Мали скласти список кандидатів на якийсь з'їзд (а, можливо, навіть на Установчі Збори – добре не пригадую). На першому місці списку поставили Андрія Лівіцького, на другому мав бути селянин. Виникло складне питання – кого з селян виставити в кандидати, щоб міг належно захищати інтереси своєї верстви. І ось, раптом попросив слова завідувач школою пан Х.

– Шановні Збори! – почав він, – я хочу запитати вас, як розуміти поняття “селянин”. От, візьмім для прикладу, хоч би мене. Мій батько – селянин. Я змалку пас гуси; потім телята, а як став підростати, почав пасти свині...

На цьому місці його перебив голос із натовпу:

– Прекрасна підготовка для політичної діяльності!

Загальний сміх не дав докінчити панові Х. його автобіографічних подробиць. Але хтось із селян вигукнув:

— Та добре вже, добре. Нехай буде!

І сход одноголосно постановив поставити пана Х. на другому місці в списку.

Ця дотепна репліка належала панові Токарському, есерові і єдиному полякові, який жив у нашому містечку. Але вона не перешкодила панові Х. бути пізніше з ним у добрих відносинах.

*

* *

В Україні революція і надалі проходила досить спокійно. Зате в центрі Росії, Петербурзі, революційні вимоги поглиблювались і грозили катастрофою. Часами мені приходили тривожні думки до голови. Я побоювалась, що скрайні революційні домагання можуть знов привести до реакції, як це було в 1905 році. А поворот реакційного режиму в Росії означав би упадок революції в Україні, де ще молода держава не цілком закріпилась. Але не приходило мені тоді до голови припущення, що загрози для наших змагань за національне визволення треба чекати не з боку реакції, а з боку російських революціонерів, що виставляли в своїй програмі гасло: “самоопределение вплоть до отделения”.⁵²

А все ж літо 1917 року проходило у нас, в Україні, під знаком рожевих надій.

На жаль, під осінь ситуація почала погіршуватись. Поверталися з фронту збольшевичені дезертири, які вносили нездоровий фермент серед незаможної частини селянства. Місцева інтелігенція прикладала всіх зусиль, щоб зберегти порядок і спокій. Але становище все погіршувалось. Тривожний настрій зростав. Особливо неспокійно почувало себе жидівське населення. Під кінець літа селянські сходи відбувались під знаком підбурювань проти інтелігенції взагалі. Але жиди, пригадуючи неспокійні часи в 1905 році, боялися заворушень спеціально проти них і постійно чекали погромів. Пригадую випадок на одному сході, який проходив особливо нервово. Одна молода жидівка раптом істерично почала кричати:

— Погром! Погром!

Вся присутня інтелігенція заметушилась. Почали досліджувати звідки йде небезпека. Виявилось, що ніяких познач погрому не було. Очевидно, змучені нерви молодій особі не витримали цього постійного напруженого очікування, і вона, злякавшись якогось випадкового викрику в натовпі, крикнула. Почали її заспокоювати, а Токарський навіть повчальним тоном доказував їй, що такою нестриманістю можна й справді спровокувати погром. Одвезли нервову панну додому. Але дружина місцевого лікаря, теж жидівка, запевняла мене, що вона сама чула вигук з натовпу:

— Настав час бити жидів!

Я цього не чула, але можливо, що якийсь провокатор хотів викликати заворушення. Всякі темні елементи тоді з'являлись і на провінції.

Андрій усе менше і менше перебував з нами, але під час своїх коротких відвідин у Гельм'язові він оповідав мені про події, про свою працю, радився. Коли мене не було з ним, а була близько Натуся, яка вчилась у Золотоноші, він розмовляв з нею, хоч їй не було ще й п'ятнадцяти літ. Коли його мали вибрати в повітові комісари,⁵⁵ що було початком його нової революційної кар'єри, він, перед тим як дати свою згоду, радився з Натусею. Вона мешкала у наших родичів Кривошиїв, недалеко будинку земства, де відбувались вибори. Під час перерви Андрій пішов до неї і запитав її думки. При цьому Андрій не ховав перед Натусею тих небезпек, які загрожують людям, що підуть на чолі революції.

— Ще все може бути, — казав Андрій, — ще може повернутись цар, і мене можуть повісити.

— Коли ви з мамою змолоду боролись за волю, то й тепер не можеш відмовлятись, — сказала Натуся без надуми, але за хвилину додала:

— Але я певна, що тебе не повісять.

Пророцтво Натусі здійснилось, Андрія не повісили, але вибір його в повітові комісари започаткував для нас новий період, повний пригод і небезпек. Цих небезпек ми з Андрієм ніколи не боялись, а для нього вони стали змістом життя. Коли він радився з Натусею, то тільки для того, щоб заспокоїти своє

родинне сумління, але все одно вже ніяка сила не могла відтягнути його від справи.

Як губерніяльний комісар, Андрій мав жити в Полтаві й тому нерозважно вирішив перевезти туди і мене з дітьми. Ми переїхали десь у вересні 1917 року, і я відразу зрозуміла, що зробила велику помилку. З короткого перебування в Полтаві залишились у мене лише прикрі спомини.

В тій ситуації, яка утворилась після революції, керувати губернією було дуже тяжко. Треба було утримувати спокій та порядок, дипломатично боротися з большевицькими настроями серед робітників, а також з комунізуючою частиною української інтелігенції.

Одним з перших завдань було переведення українізації губерніяльного адміністративного апарату в центрі й на провінції. Тяжка то була справа, бо весь той апарат був іще в руках росіян або зрусіфікованих українців, які не знали української мови. Українців-знавців було тяжко знайти. Справу українізації Андрій почав з центру, від своєї урядової канцелярії. В цілому персональному складі канцелярії, який залишився тут ще від попередньої влади, не знайшлося ні одного ані вищого, ані нижчого урядовця, що володів би українською мовою. Припадок допоміг Андрієві знайти людину, українця-патріота, яка допомогла йому в цій тяжкій справі. Губерніяльному комісарові підлягали різні установи міста Полтави. Одного разу Андрій натрапив на цілу низ-

ку паперів, зредагованих українською мовою. На цих паперах були підписи: начальник М. Воронцов і старший діловод – Яків Танцюра. Прізвище Танцюра дуже зацікавило Андрія. Він почав розпитувати про нього серед знайомих українців і в Українському клубі. Розвідка дала добрий вислід: Танцюра був не тільки свідомим українцем, але й одним з основоположників Українського клубу в Полтаві. І от, коли прийшов з черговим докладом начальник Танцюри, М. Воронцов, Андрій не підписав паперів як губерніяльний комісар, а сказав Воронцову, щоб прислав до нього Якова Танцюру на другий день в урядові години. Другого ранку Танцюра зголосився у комісара.

– Сідайте, будь ласка, пане Танцюра, – запросив його офіційним тоном Андрій.

Пан Танцюра сів, а Андрій продовжував тоном зверхника:

– Скажіть, будь ласка, як це ви зважились українізувати діловодство в вашій установі без відповідного розпорядження?

На це запитання пан Танцюра з гідністю відповів:

– У відповідь на ваше запитання, пане комісаре, я прошу вас прийняти мою димісію.

– Добре, я вашу димісію приймаю, – сказав Андрій, – і призначаю вас начальником губерніяльної канцелярії.

Отake було перше знайомство Андрія Миколаєвича Лівицького з п. Яковом Танцюрою, знайомство, яке тривало довгі роки ще й на еміграції.

Андрій Лівиський, Етлінген, 1949

Андрій і Марія Лівицькі і майор Яків Дзябенко, Етлінген, 1950

Марія Лівицька і д-р Лев Ганкевич, Йонкерс, 1958

Яків Танцюра не розчарував Андрія Миколаєвича, виправдав вповні усі сподівання і був добрим начальником губерніяльної канцелярії. Уміло й ретельно переводив українізацію діловодства, а також українізував урядовців. Найтрудніше піддавався українізації жіночий персонал. Все між собою говорили по-російськи. Дуже різало українське вухо Танцюри їхнє постійне перепитування: “как, как?” І ось одного разу не витримало його серце, і він спересердя крикнув:

— Прошу мені тут не как -ати!

Панночки були страшенно обурені й ходили скаржитися комісарові на начальника канцелярії. Але комісар чемно відповів:

— Ну, що ж робити! Треба всім підпорядкуватися новому розпорядженню про українізацію. Треба слухатись начальника канцелярії.

Але труднощі на політичному відтинку були далеко тяжчими до поконання. Місцеві комуністи, переважно не української національності, хотіли захопити владу. Найбільше труднощів було з т. зв. Советом Солдатских и Рабочих Депутатов, або, популярно кажучи, Совдепом.

Проте комуністи ще не мали достатньої сили, щоб виступити одверто проти Центральної Ради. Вони тільки підготовляли ґрунт до такого виступу, щодня мітингуючи і в демагогічних промовах очорнюючи керівничих української політики, Петлюру, Грушевського та інших. Всі відомості про перебіг

вуличних мітингів приносив додому наш син, Микола, якому тоді було десять років. Але тим часом Андрій якось утримував дипломатичні стосунки з Совдепом, який засідав у тому ж губерніяльному будинку, де була й Андрієва канцелярія.

Одного дуже холодного вечора чолові комуністи зібрались на якусь нараду в приміщенні Совдепу. Ми мешкали в малому будиночку, який належав до губерніяльної садиби і який раніше був призначений для служби. Там було два помешкання, одно з яких ми й займали. Воно складалось з чотирьох кімнат, в яких жили ми з чоловіком, наші двоє дітей і двоє сиріт, якими й досі опікувався мій чоловік. Вечір був спокійний, і ми нічого злого не передчували. Діти вже збиралися спати або, може, вже й полягали. Чоловік мій також був дома і мріяв про відпочинок. Раптом ми почули сильний вибух бомби, а за ним затріскотіли кулемети. Від несподіванки ми розгубились і не знали, що почати. Були певні, що місцеві комуністи, роздобувши зброю, беруть штурмом губерніяльний будинок і що за хвилину прийдуть арештувати губерніяльного комісара. І, дійсно, дуже скоро ми почули кроки на подвір'ї від сторони губерніяльного будинку і стукіт в кухонні двері. Рятунку не було, треба було відчиняти. Відступ на вулицю теж було відрізано, вся садиба була оточена.

Ми відчинили двері та були дуже здивовані, коли до кухні увійшов гурт людей з переляканими облич-

чями. Ще більше ми здивувались, коли один з тих людей сказав:

— Товаришу комісаре, рятуйте нас! Козаки Богданівського полку кидають бомби в губерніяльний будинок і хотять нас заарештувати.

Це була група комуністів, що засідали в губерніяльному будинку. Прізвища двох з них я добре пригадую, це були Дробніс і Свистун.

Андрій одягнувся і збирався вийти на розслід справи, обіцяючи всім недоторканість. Одчинивши двері на вулицю, він побачив, що там уже були богданівці. Кілька з них увійшло до помешкання з вимогою видати всіх, що в ньому заховалися. Андрій спокійно вияснив богданівцям, хто він такий і сказав, що йде на розмову з командуванням для вияснення причин стрілянини. Вийшли всі разом, але при появі богданівців Свистун і Дробніс в паніці втекли до задніх кімнат. Свистун заховався до шафи з одіжжю, а Дробніс до туалети. Двоє богданівців залишились, щоб оберігати помешкання від несподіванок, і, зичайно, дуже скоро виявили присутність в ньому Дробніса й Свистуна. З глумливим сміхом витягли вони їх з їхніх сховищ. Цю комічну сцену я пригадую з усіма подробицями і тому запам'ятала ці прізвища.

Андрій скоро вияснив причину стрілянини й бажання богданівців заарештувати комуністів. Ця подія добре відома в історії української революції. Того ж вечора було вбито командира Богданівсько-

го полку, який тоді стояв у Полтаві. Звичайно, підозріння впало одразу на комунізуючі елементи, і відповідь мали дати чолові комуністи, а в першу чергу ті, що засідали в Совдепі. Андрій як правник і представник влади не допустив до самосуду, і всіх знайдених в нашому помешканні випустили на волю.

При такій неспокійній і навіть небезпечній політичній ситуації мені з дітьми не можна було довше жити в Полтаві. У грудні 1917 року перед Різдвяними святами, залишивши Андрія в Полтаві, ми виїхали назад до Гельм'язова.

Скоро виявилось, що й тут становище стало дуже небезпечне. Большевицька агітація з демагогічним гаслом “Грабуй пограбоване!” поширилась і в Україні. В Гельм'язові й околицях злочинні елементи почали грабувати мирне населення, вбиваючи звірським способом свої жертви. В самому центрі Гельм'язова замордували аптекаря з жінкою і служницею. Не жаліли й дітей. Вирізували цілі родини. На моє нещастя наш син захворів на тиф, і ми з ним мусіли безвиїзно сидіти в Гельм'язові. Щоночі я майже не спала від тривоги і все чекала, що можуть напасти і на нас.

Дочку Натусю і вихованця Володю Бремзена я одвезла до Золотоноші для продовження науки в гімназії, а сама залишилась удвох з хворим сином. Володиного брата, Олекси, вже не було з нами, його довелось віддати назад, туди, де він виховувався ще за життя матері, бо він не міг звикнути навіть

до рідного брата. Говорив тільки по-німецькому, тоді, як Володя був цілком зукраїнізований.

Недуга сина затягувалась; місцевий лікар не міг поставити певної діагнози, але казав лежати в ліжку. Врешті, певно, сам зрозумів, що помилився, приписавши сувору діету, потрібну при тифі, бо змінив діету на посилене відживлення. На щастя, ще в той час не бракувало харчів.

Тим часом надходили тривожні чутки, що Полтаву захопили большевики, які пішли в наступ на Україну. Мене непокоїла думка про чоловіка. Він був у той час у роз'їздах по губернії, старався встановляти лад і послух Центральній Раді. Виступав на мітингах і всюди мав успіх. Але він не міг бути скрізь одночасно, і большевицька зараза швидко поширювалась. А тим часом у Полтаві на нього було заочно видано вирок смерті.

Непокоїлась я і своєю ситуацією: що мала робити з хворою дитиною, яку не можна було рушити з ліжка? Наше трагічне становище погіршилось іще тим, що один з робітників, Сергій, який працював у маєтку матері Володі Бремзена, мріяв нас вижити з будинку Бремзенів, в якому ми тоді жили, і ним заволодіти. А, може, хотів захопити і цілий маєток. Щоб здійснити цю свою мрію, він робив нам несамошиті прикраси. В той час він задумав женитися і своє весілля влаштував у нашому помешканні. Цілу ніч дудніли бубни, вистукували чобітьми, танцюючи, весільні гості. Нанесли знадвору повно снігу з болотом. Галас і п'ятика не вгавали. Цей п'яний гамір

не давав заснути хворому синові. Він не влежав у ліжку і встав подивитися на весілля. Посидів трохи задовго (а може, його протягнуло, бо відчинили двері й вікна), і йому стало гірше: гарячка підвищилась, і він зліг до ліжка на довший час.

По весіллі Сергій, уже жонатий, ще більше хотів нас викинути з будинку і заволодіти садибою Бремзенів. Він почав застосовувати методу залякування. Щоранку приходив з докладом — де й кого тієї ночі замордували. Оповідав голосно, щоб син, який лежав у другій кімнаті, теж почув. Я просила його, щоб подавав мені ці макабричні інформації деінде, щоб не лякати хворого. Та мої прохання не помагали. Зачувши уранці його кроки на коридорі, я вибігала йому назустріч, щоб затримати й не пустити далі до їдальні, бо в сусідній кімнаті лежав хворий. Але Сергій без церемоній відпихав мене рукою і урочисто входив до їдальні.

Одного ранку він приніс, радісну для нього, сенсацію, що знайшли список осіб, на яких має бути напад, і що в тому списку було й прізвище родини Лівицьких. Пізніше, коли було слідство над убивниками, список у них дійсно знайшли, але в ньому не було родини Лівицьких.

На закінчення Сергій, звичайно, казав:

— А що будемо робити, коли буде напад на нас? Я не маю зброї, щоб боронитись. Загинемо всі.

Нарешті почав лякати пугачем:

— Щоночі кричить. Кричав, коли мав померти “де-

душка'' (старий управитель маєтку Бремзенів), кричав перед смертю баронеси (Бремзен). Тепер знов кричить. Вже не знаю на кого, — значущо закінчував він.

Що я мала робити, як захистити хвору дитину від злої людини? Сергій не хотів зрозуміти, що я не могла виїхати з Гельм'язова з причин від мене незалежних. Хворого сина не могла вивезти та й не мала куди.

Одного дня, здається в січні, а, може, й на початку лютого, повідомив мене поштар, що Золотоношу зайняли большевики. І того ж таки дня приїхав Андрій.

— Мушу зараз їхати далі, а куди — не знаю. Мабуть, до котроїсь з тіток. Большевики в Золотоноші. — підтвердив він прикру відомість.

Я дуже занепокоїлась; почала наглити, щоб скорше виїздив. Але хворість сина й поведінка Сергія дуже стривожили Андрія, і він почав вагатися, чи виїздити.

— Як же я вас покину в такій небезпеці? — казав і, не зважаючи на моє нервування і просьби, щоб скорше виїздив, зволікав з виїздом і відтягав тяжку хвилину прощання, може, назавше. Тим часом, поки я йому збирала деякі необхідні речі, робив собі цигарки на дорогу й оповідав про пригоду, яка трапилась йому в Золотоноші, в будинку земської управи.

Большевиків у Золотоноші ще не сподівались; вони увійшли вранці до міста з боку станції, яка бу-

ла досить далеко від центру. В земстві деякий час про це не знали, і там ішла нормальна щоденна праця. Була обідня пора і дехто з урядовців виходив на обід. Мій чоловік, у супроводі кількох знайомих, сховався по сходах до виходу, коли назустріч скорою ходою надійшли незнайомі військові, обвішані зброєю. Підійшовши до них, військові – Андрій уже догадався, що то були большевики – звернулись з запитанням в російській мові:

– Скажіть, де тут можна знайти губерніяльного комісара, Андрія Лівицького. Ми знаємо, що він у Золотоноші.

Говорячи це, большевик підніс руку з револьвером і націлювався на них. Андрій не загубив притомності духа і з притаманним йому гумором посміхнувся і напівжартом попросив большевика спустити револьвер, мовляв, при такій небезпечній ситуації неможливо спокійно відповідати. Надиво большевик заховав револьвер і повторив своє запитання. Тоді один з Андрієвих товаришів сказав, що не знає, хто такий Андрій Лівицький, і де його можна знайти. Але Андрій перебив його:

– Та як же не знаєте? Це ж Андрій Миколаєвич Лівицький. Його всі знають. Він такий гладкий блондин в золотих окулярах з рудавою маленькою борідкою. Ви його не раз зустрічали тут, у земстві, і чули його промови.

А тоді, звертаючись до большевика:

– Він ще сьогодні був у Золотоноші, але мав

Андрій Лівицький
з правнуком Андрієм,
Карлсруе, 1952

Марія Лівицька
з сином Миколою,
Мюнхен, 1957

Похорон Андрія Лівницького. За труною видно сина Миколу, внучку Іду з чоловіком о. Михайлом Хариною. За ними – президент д-р Степан Витвицький, Мюнхен, 1954

Похорон Андрія Лівницького. На чолі походу митрополит УАПЦ Ніканор, Мюнхен, 1954

вихати, бо живе не в місті, а десь у повіті. Може, вам хтось з урядовців там, нагорі, скаже.

Большевики задовольнились відповіддю і пішли нагору, а Андрій з товаришами збігли по сходах до виходу, але там спіткала їх ще одна несподіванка. Тут стояла озброєна варта, яка спинила їх і не пустила далі.

— Що ж це таке? — обурився Андрій, — Нас відпустили на обід, щоб потім продовжувати працю, а тут кажуть, що не можна. Ми думали, що прийшла, нарешті влада, буде порядок...

— А хто вас відпустив? — запитались вартові. Андрій описав військових, яких вони зустріли на сходах. Вартові повірили й відпустили їх. Вони вийшли і пішли, спочатку не поспішаючи, щоб не викликати підозріння. І це був найдраматичніший момент цієї пригоди: треба було змусити себе йти поважним статечним кроком тоді, коли п'яти свербіли і по спині пробігав холод. Нарешті скінчилась вулиця й почався міський сад, через який можна було вже проскочити швидкою ходою.

Андрій зайшов до своїх родичів Кривошиїв, де на нього чекала наша доня, яка тоді там мешкала. В Золотоноші вже було відомо, що на губерніяльного комісара видано вирок смерти, але якось іще люди не були свідомі всього трагізму ситуації, не були знайомі з большевицькими методами розправлятися з своїми політичними ворогами. Та й самі большевики, мабуть, ще не мали досвіду, тому й випустили з рук комісара Андрія Лівицького та й

не допиталися потім де його шукати, хоч усім було відомо, що він завше спiniaвся у Кривошиїв.

Андрій не поспішався виїздити з Золотоноші та спокійно їв обід. Але коли оповів про свою пригоду, то Натуся дуже розхвилювалась і почала просити, щоб він якнайшвидше виїздив та щоб не їхав звичайною дорогою на Гельм'язів, а якоюсь бічною. Але коні, замовлені телефоном, довго чекали на нього під будинком Кривошиїв, поки він таки зібрався і поїхав.

Це була перша і єдина Андрієва зустріч з большевиками віч-на-віч.

Ця прикра пригода ще більше занепокоїла мене і надвередила мої, і без того пошарпані, нерви. Андрій нарешті зрозумів, що я переживаю і почав збиратися в дорогу. Стримуючи своє зворушення, попрощався з хворим сином, зо мною. І, за своєю звичкою, невдало на цей раз, висловлював свій оптимізм, заспокоював, що "все буде добре". Але я прощалася з ним з тяжким серцем, з думкою, що, може, вже й не побачимось.

Перед виїздом Андрія з двора, Сергій десь зник і не бачив, коли Андрій поїхав і в який бік.

Не пройшло й години, як до помешкання увійшов якийсь невідомий мені пан репрезентативної зовнішності в супроводі Сергія і ще одного місцевого селянина. На обличчі Сергія грала усмішка задоволення. Незнайомий уклонився на привітання і запитав, чи може говорити з Андрієм Лівицьким.

— Мого чоловіка нема дома. Він виїхав, — відповіла я, радіючи, що це правда.

— А чи можна знати, куди? — питав далі незнайомий.

— Не знаю, — відповіла я. І знов сказала правду.

Тоді він попросив дозволу обшукати помешкання.

— Ми маємо відомості, що у комісара Лівицького переховується склад зброї.

— Шукайте, — сказала я, — але попереджаю, що в сусідній кімнаті лежить хворий.

В поведінці новоприбулого, в його рухах і голосі відчувалась якась нерішучість, ніби ніяковість. Мабуть, іще був незвичний до таких справ. Увійшовши до кімнати, де лежав син, він почав запевняти його, що нічого злого йому не зробить. Повитягав шухляди комоди, подивився зверху, засунув назад і, не виявляючи бажання шукати в цілому помешканні, попрощався і вийшов.

Знов потекли дні й ночі, повні тривоги і страху. Недуга сина не уступала. Лікар зрозумів мій неспокій і запропонував консіліум. Приїхав лікар з Золотоноші і, по нараді, вони поставили діагносту: ускладнення після тифу — хворе серце. Ця діагноза мене зовсім не потішила. Потрібний був цілковитий спокій, а його не можна було мати при тодішній неспокійній ситуації та в тих обставинах, в яких ми жили. Як можна було уникнути Сергія з його щоденними інформаціями про розбишацькі напади на мирне населення? З кожним днем він робився нахабнішим. Щовечора він збирав своїх приятелів до

нашої кухні. Цілу ніч вони там пили самогон і робили страшний гамір, який долітав і до нашої спальні. Я була певна, що збираються в нього ті самі розбійники, що грабували і вбивали людей навколо нас і що незабаром прийде черга і на нас, як запевняв сам Сергій.

Напади не припинялись. Щоночі розбишаки вирізували цілі родини. Не уникали цієї долі навіть заможні селяни. Були часом і спротиви цим бандитським нападам. Здивувала і схвилювала все околице населення героїчна постава однієї поміщиці. В будинку, забезпеченім тільки віконницями, жила ця безстрашна жінка з молоденькою дочкою, малим сином і репетитором сина. На стріли знадвору ця невеличка громадка відповіла теж стрілами. Оборона тривала майже до світанку і закінчилась перемогою — бандити мусіли тікати.

Мене заспокоювала наша працівниця, кухарка Марина. Ця дівчина жила з нами вже довший час, до нас і до наших дітей була дуже прив'язана. Зробили ми з неї свідому українку, навчили читати й писати. Це була та сама, що шістнадцятилітньою дівчиною виступала на судовій розправі нашим свідком в Києві.

Отже, наша Марина, яка вже мала років двадцять сім, нарешті закохалась. Її наречений був одним із приятелів Сергія і теж щовечора бував у нашій кухні. Але він запевняв, що збираються вони щоночі виключно для того, щоб стерегти нас від на-

паду. Запевняв також, що Сергій мріє дійсно про те, щоб вижити нас з садиби Бремзенів, але що до банди розбійників він не належить. Хоч ці запевнення Марини та її нареченого мене й заспокоювали трохи, але цілковитої віри я їм не йняла.

Одного вечора, десь у лютому 1918 року, наші “оборонці” зібрались, як звичайно, у кухні й почали бенкетувати. Раптом загавкали у дворі собаки, і я почула голосний вигук Сергія:

— Хто йде? Стріляти буду!

Але він вистрілив, не почекавши на відповідь. Собаки перестали гавкати, і в тиші виразно залунали сердиті слова, що їх вимовляв знайомий голос:

— Свої! Чого стріляєш, не розпізнавши, хто йде!

Це був голос Андрія. Я страшенно перелякалась ще як почула гавкання собак і постріл. Цей переляк ще збільшився несподіваною появою Андрія. А надворі почалась якась метушня — хтось кудись тікав, хтось ніби за кимсь гнався...

Я поспішила назустріч Андрієві. Увійшов до кімнати знервований, сердитий. Разом з ним увійшов незнайомий мені юнак. Андрій представив мені його як наймолодшого свого кузена, Петра Германа. Були обоє заболочені, померзлі і, очевидно, голодні.

— Що це за банда, яку я розігнав одним своїм “зичним” голосом? — запитався Андрій, здоровкаючись із сином. Виявилось, що метушня зчинилась тому, що всі товариші Сергія, налякавшись повороту Андрія, почали один за одним тікати хто куди.

Я нашвидку, ледве стримуючи хвилювання і ще не цілком заспокоєний страх, розказала про все, що знала від Марини.

— Може, ти зробив необережно, що так повівся з нашими “оборонцями”, — сказала я на закінчення.

— Не журись, усе буде добре, — заспокоював Андрій, — я ще з ним поговорю по-своєму на примирення.

І вже хотів іти на кухню з'ясовувати непорозуміння, але я не пустила. Дала спершу обом переодягтися в сухе і нагодувала. Поклали Петра спати, і тоді Андрій пішов до кухні. Хлопці вже посходились, і він поговорив з ними та, повернувшись заспокоєний, почав і мене заспокоювати:

— Не бійся, то справді милі хлопці. Вони мають щире бажання обороняти нас, і я тепер буду спокійніший за вас, коли мене з вами нема.

Ми ще довгенько говорили на теми загального характеру, про політику та зокрема про нашу особисту ситуацію.

— Як це ти ризикнув приїхати, знаючи, що тебе шукають? — докоряла я.

— Мусів приїхати, щоб упевнитись, що з вами все добре, — відповів Андрій.

Нарешті, змучений тяжкою дорогою, ліг і вмиль заснув. Здивувалась я, почувши його спокійне дихання. Як могла так безпечно і твердо спати людина, на яку з усіх боків чигала небезпека? Натомість

я, як звичайно за ці останні місяці, спала з відчиненими очима й настороженими вухами. В ту ніч була навіть ще більше неспокійна: схвилював мене Андріїв приїзд, і весь час ввижалось, що ось-ось прийдуть по нього.

На другий день я поспішала вирядити знов нещасливих скитальців у небезпечну дорогу. На прощання просила Андрія не приїздити більше до нас у відвідини. Нам і так нічого не допоміг би, а себе міг би наразити на небезпеку.

— Може, наші оборонці й справді певні хлопці, але сам Сергій непевний, — міркувала я, — хто знає, чи не постарався б він дати знати кому слід про твоє перебування тут, якби ти побув довше. Він піде на все у своєму бажанні позбутися нас.

Скоро після цих Андрієвих відвідин до нас, до Гельм'язова дійшла чутка, що представники Центральної Ради підписали мировий договір з представниками чотирьох держав — Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Як відомо, німці використали цей договір для цілковитої окупації України своїм військом. Большевики очистили Українську територію, і настав на деякий час спокій. Населення з полегшею відітхнуло від большевицької навали і бандитських розбоїв.

Несподівано приїхав Андрій і, як губерніяльний комісар, розпочав слідство та розшук бандитів, які тероризували всю околицю. На допомогу місцевій владі приїшов відділ гайдамаків на чолі з поручни-

ком Абелем, зрусифікованим німцем, поміщиком Золотоноського повіту. Багатьох бандитів розшукали, бо самі селяни їх видавали і допомагали при слідстві. Виявилось, що ця банда існувала вже довгий час, ще з-перед війни, але до “масової” так би мовити акції приступила лише після революції та приходу большевиків. Під час допиту розкрили страшний злочин, який стався ще перед революцією, але вже під час війни, — убивство місцевого священика, його жінки, замужньої дочки, яка приїхала до батьків у гостину, і служниці. Ця злочинна подія зробила страшне враження на мешканців Гельм’язова. Але в той час слідство не виявило злочинців; справа була заглохла, і аж тепер їх усіх переловили, бо вони ж були авторами всіх тих нападів, грабунків і звірських убивств, які тероризували населення після революції. Більшість з них призналась на допиті і видала решту. Виявилось, що головою банди був гелм’язівський селянин, який жив напроти садиби убитого священика і був його добрим сусідом. І ніхто нічого не підозрівав; він собі жив спокійно в тій же своїй хаті майже на місці злочину. Деякі його спільники були змобілізовані й перебували на фронті. Після революції всі вони дезертували з фронту, повернулись додому й думали, що можуть безкарно відновити свою діяльність. Всіх злочинців допитував сам Андрій і він же викрив усі їх страшні злочини. Але Андрій ще змолоду і потім, як правник, був принципово проти смертної кари. Тому і в цьому випадку Андрій не хотів розстрілів, а

крім того вважав, що винних мусів би судити регулярний суд. Але після того, як злочинці призналися, і було точно встановлено хто брав участь у розбоях, Абель настоював на тому, щоб їх усіх розстріляти. Одного дня, коли Андрій залишив слідство і приїхав додому на обід, Абель використав відсутність його і багатьох ув'язнених розстріляв. Тоді Андрій видав розпорядження, щоб недостріляних злочинців перевели до Золотоноші й умістили в тамешній в'язниці. Але Абель і цим разом не точно виконав наказ, бо по дорозі іще кількох розстріляв. Виправдуючись, він пояснював свою поведінку тим, що арештовані пробували тікати.

Під час слідства я була дуже неспокійна за свого чоловіка і навіть за всю родину. Пішла чутка, що один з бандитів, якого довго не могли зловити, нахвалявся, що перше, ніж його зловлять, він мусить помститися на Лівицькому і уб'є або його самого або, принаймні, когось з його родини. Він навіть нібито ховався десь поблизу нашої садиби, хтось його бачив, як він перебігав через греблю.

Одного дня – це була рання весна і неділя, бо Натуся була не в Золотоноші, а дома – я почула гавкання собак, і потім ніби хтось швидко перебіг по під вікнами і побіг у сад. Зразу ж після цього в подвір'ї з'явилися гайдамаки верхи на конях і погнались за тим кимсь через сад. За садом зразу починалось зоране поле. По зораному бандитові було тяжко бігти, але здаватись він не хотів. Знесилившись цілковито, він упав на ріллю і, вже лежачи,

стріляв у гайдамаків. Але його все ж таки взяли живим. Він признався у всіх злочинах і теж був розстріляний з наказу Абеля.

Цей випадок страшенно всіх нас схвилював. Натуся саме сиділа на ганку, що виходив у сад, і бандит дуже легко міг її убити, якби не наспіли гайдамаки.

По ліквідації бандитизму Андрій залишався деякий час з нами, боячись помсти, коли б ще залишилися невиявлені бандити.

Не встигли ми прийти до душевної рівноваги після всіх цих подій, як довелось нам пережити ще одну тяжку пригоду. Це, властиво, була одна страшна, повна тривоги, ніч. Як я вже згадувала, наша дочка вчилась у золотоноській гімназії. Щосуботи вона просилась додому на неділю. В гарну погоду це не було тяжко: ми посилали по неї коні, і вона була дома. Але це була рання весна, і дорога була дуже тяжка через невилазне болото. А крім того ще була небезпека й від розбишак. Можна було думати, що не всі вони були виловлені. Радили ми нашій доні не їхати додому, але, не звикши відмовляти дітям, коли вони чогось дуже просили, уступили й на цей раз. Послали по Натусю кучера нашою кобилою Івкою з листом до Кривошиїв, щоб вирядили її якнайраніше, щоб завидна доїхала до Гельм'язова. Їхати в ту пору року вона мусіла дальшою дорогою, через село Піщану, в якому ми мали знайомих. Все ж таки ми чекали на них ще перед вечором. Почало

вечоріти, а їх ще не було. Надходили години сьома, восьма – нема. Зателефонували до Золотоноші, звідти відповіли, що Натуся виїхала давно і мусіла б уже бути в Гельм'язові. Наш неспокій ріс з кожною хвилиною. Минула година дев'ята, десята... Андрій зателефонував на поштову станцію і просив розіслати гінців на розшук. Минали одна за одною години страшної ночі. Я бігала по цілому домі від вікон до дверей, вдивляючись у темряву, сподіваючись чуда. Десь над ранком повернулись без висліду гінці. Надія на чудо пропала. Я продовжувала бігати і без перерви повторювала: "Що робити? Що робити?" Мужчини спокійніше переносять найстрашніші моменти в житті. Отже, й Андрій старався заспокоїти мене своєю улюбленою фразою: "Заспокойся, ось побачиш, що все буде добре." Це заспокоювання не робило на мене ніякого враження, а навіть швидше дратувало. Змучений надміром хвилювань, Андрій ліг на ліжко і зразу заснув. Я дивувалась, як він міг так скоро заснути в таку хвилину. Нарешті, отвори в віконницях почали біліти, пропускаючи проміння світанку. Я раптом відчула таку кволість в усьому організмі, що без сил упала в крісло. Не пригадую вже докладно, чи сон непомітно стулив мої очі, і мені це приснилось, чи у моїй хворій уяві представилась мені така сцена: до кімнати входять з понурими лицами гінці й кажуть, що знайшли нашу дочку в канаві мертвою. Я скочила з криком, не упритомнюючи собі в першій хвилині – чи це сон, чи страшна дійсність; забуваючи, що можу збудити хво-

рого сина, я почала штурхати Андрія, наглячи, щоб скорше вставав:

— Вставай, вставай, — кричала я, — треба їхати, шукати, рятувати!

Збудивши Андрія, я побігла на ганок. Андрій вискочив за мною, стривожений моїм нервуванням і не розуміючи спросоння, що сталося. Надворі був уже ранок: сонце щойно зійшло, заповідаючи гарний, погідний день. В кінці довгої греблі, обсадженої густими вербами, я угледіла темну пляму, яка по волі посувалася до нашого двора. Все ближче, ближче. Нарешті виразно зарисувалася наша бричка з кобилою Івкою, а в бричці — наша доня, Натуся, жива й здорова. Коли бричка вїздила у ворота, Натуся, міркуючи, що скорше добіжить до нас, ніж доведе її кобила, вискочила на землю, побігла нам назустріч і кинулась мені в обійми. Андрій стояв коло мене, гладячи мене рукою по плечі, і радісно повторював свою улюблену фразу:

— Ну, бачиш, я казав, що все буде добре.

Натуся увійшла з нами до хати й почала оповідати про свої нічні переживання. Сталася ця пригода, властиво, з її власної вини. Дорога була така тяжка, що кобила ще напівдороги пристала. Кучер запропонував Натусі заночувати у Піщаній у священника або у місцевого поміщика Кандиби. Коли б Натуся його послухалась, то ми б уникнули наших нічних мук і хвилювань, бо можна було б порозумітися телефоном. Але Натуся не захотіла ночувати у

чужих людей, сподіваючись доїхати додому без пригод. Село було дуже довге, і коли при його кінці кобила стала і не пішла далі, повертатись до центру не було змоги і треба було ночувати в першій хаті з краю села, де не було телефону і не було кого послати, щоб нас попередити. Добрі господарі постелили соломи на долівці й поклали нашу доню спати в сусідстві з новонародженим телятком. Натуся цілу ніч не спала від свідомости, що зробила помилку, плакала, а телятко від часу до часу облизувало з її обличчя солоні сльози мокрим і шорстким язиком.

Коли ми всі трохи заспокоїлись і повернулися до нормального життя, Андрій виїхав до Полтави продовжувати виконувати обов'язки губерніяльного комісара. Перед виїздом він обіцяв, що в скорому часі, коли буде їхати в службових справах до Києва, заїде до Гельм'язова й забере з собою нас із сином. Ми вирішили, що сина треба показати спеціалістам, які поставили б певну діагнозу й порадили б, як його лікувати. А тим часом я прикладала б усіх зусиль, щоб хворий мав спокій та добре відживлення.

*
* *

В тім часі, незадовго до приходу до влади генерала Скоропадського, приїхав до Гельм'язова Андріїв дядько, генерал Романовський, з своєю родиною і оселився у власній садибі в сусідстві з са-

дибою баронеси Бремзен, в якій ми жили. Мене здивувало, що генерал заризикував у такий неспокійний час приїхати у таке розбишацьке кубло. Пізніше я пояснювала цей приїзд припущенням, що генерал знав про наміри німців, а може, й сам брав участь у змові проти Центральної Ради. Генерал Романовський був монархічних переконань і, може, мав надію на відновлення великої Росії, а, разом з тим, як він сподівався, порядку і спокою. Настановлення німцями Павла Скоропадського гетьманом України ніхто не чекав. Гетьманський переворот був для всіх нас, принаймні на провінції, несподіванкою. Але генерал Романовський повідомив мене про цю подію того ж таки дня, коли вона сталася, чи наступного, коли ще ніхто про те не знав. Отже, моє припущення, мабуть, було небезпідставне.

До нас почали доходити неясні чутки про те, що діялось по цілій Україні з приходом до влади Скоропадського. Говорили про кардинальні зміни в урядах по губерніяльних і повітових містах, про арешти комісарів Центральної Ради. Я почала непокоїтись за чоловіка, бо довший час не приїздив. Чекала нетерпляче на його приїзд ще й тому, що наша поїздка до Києва відтягувалась, а синові погіршало. Треба було якнайскорше його рятувати, щоб не було запізно.

Нарешті приїхав Андрій. Він ще урядовав кілька днів при Скоропадському. Була думка, щоб демонстративно не уступати зі своїх становищ. Але це не

вдалось. Багатьох комісарів заарештували, а інші самі уступили. Андрія чомусь одразу не заарештували, і однодумці та приятелі порадили йому виїхати з Полтави поки не пізно. Знов наша ситуація стала непевна. Андрія могли кожного дня заарештувати, отже, ми вирішили виїхати до Києва, міркуючи, що в дорозі не заарештують, а в Києві теж легше переховатись. Крім того цікаво було про все довідатись з перших джерел.

Заїхали до моєї сестри Неоніли Крижанівської. Одпочивши з дороги, пішли на другий же день до професора Яновського, доктора внутрішніх хвороб. Представили звіт лікаря з Гельм'язова. Професор Яновський підтвердив діагнозу з серцем. Отже, ми вирішили, що треба піти до спеціаліста хвороб серця, професора Стражеска. Стражеско уважно оглянув сина, розпитався і поставив діагнозу іншу, а саме, що у сина гарячка не від серця, а від запалення залоз. Приписав режим – повітря і добре відживлення.

Повертаючись додому, ми заїхали до сестри чоловіка, Жені, яка була земським лікарем у селі Хоцьках, Переяславського повіту. Лікарня та будинок, в якому жила сестра, були на кінці села, в чудесному сосновому лісі, на сухому піщаному ґрунті. Сестра, довідавшись, яка недуга в сина, залишила його у себе з тим, що буде слідкувати за температурою і перебігом хвороби.

Дома застали все в порядку: ніхто не приїздив,

ніхто не питався за Андрія. Ми почали вірити, що він уникне арешту.

Тим часом адміністрація гетьмана Скоропадського почала заводити свої порядки по всій Україні. Скрізь запанувала чорна реакція. По селах господарювали каральні експедиції.⁵⁴ Поміщики мстились за найменші провини, за одні надії на одержання землі. В наших околицях селяни, поза невеликими вийнятками, поводитись дуже спокійно, але, не зважаючи на те, в цілому повіті шаліли каральні відділи. З'явився такий відділ і в Гельм'язові. Почались безконечні допити селян, на яких їх били, часами до непритомности. На чолі цієї акції в нашій окрузі став поручник Абель, про якого я вже згадувала, а його помічником був якийсь Линниченко, який скоро вславився своєю жорстокістю.

Наша родина була осторонь від усякого, навіть товариського, життя на той час, щоб випадково не зустрітись десь у якогось місцевого поміщика з кимсь з тих "гайдамаків", як їх далі називали, бо це був той самий відділ, який допомагав Андрієві ліквідувати бандитизм.

Одного разу, в відсутності Андрія, мені доклали, що приїхав поручник Абель. Я вся похолола. Була певна, що приїхав арештувати, і раділа, що Андрій саме виїхав до сина в Хоцьки.

Абель чекав на мене у вітальні; чемно привітався і, довідавшись, що Андрія нема дома, сказав:

— Це дуже добре. Порадьте вашому чоловікові, щоб якийсь час перебував поза домом.

Сказавши це, він негайно попрощався і, навіть не сівши й на хвилинку на моє ввічливе запрошення, повернувся і вийшов. Приїздив він, здається, верхи без жадного супроводу.

Після цього я відразу вирядила до Хоцьок Натусю, щоб попередити Андрія. Навмисне не поїхала сама, щоб не викликати підозріння.

Знов Андрій на деякий час став мандрівним гостем своїх численних тіток і приятелів, що жили в Переяславському повіті. З цих його мандрів запам'ятався мені один епізод, про який він любив оповідати. Одного разу, не пам'ятаю вже, чи це було тоді, коли він ховався від большевиків, чи вже за Скоропадського, — Андрій їхав сам пізно вночі. Дорога була піщана і коні йшли ледве переступаючи з ноги на ногу. Було темно так, що Андрій ледве бачив кінські хвости перед собою. Раптом з темряви залунав голосний оклик: “Хто їде!?” І Андрія раптом з усіх боків оточили верхівці. Андрій завагався. А інший голос тим часом питав:

— Ти за кого? За Петлюру?

Не встиг Андрій відповісти, як хтось, зовсім близько, засвітив сірника і той же голос радісно вигукнув:

— Хлопці! Та це ж наш комісар, Андрій Миколаєвич!

Верхівці оточили бричку, і Андрій, під солідною охороною, поїхав далі.

В такій непевності проминуло літо 1918 року. Андрій блукав по сусідньому повіті, я жила поміж Гельм'язовом і Хоцьками радіючи, що син почав поправлятися, а Натуся була зв'язковим між нами. Одягнена у звичайну селянську одіж, вона їздила до батька й відвозила йому нашою кобилою найновіші відомості. Але після відвідин Абеля ніхто у нас не з'являвся. Треба було думати про зміну нашого непевного існування. Вирішили спробувати щастя у Києві. На осінь того ж року ми нарешті залишили Сергія самого на господарстві у Гельм'язові й виїхали.

У Києві Андрій дістав посаду правного дорадника при кооперації, в якій працював і Борис Мартос. Натусю віддали до жіночої гімназії, а, крім того, вона почала серйозно вчитися музики. Син Микола почував себе вже настільки добре, що теж міг іти до науки; ми віддали його до української гімназії, в якій директором був Дурдуківський. Разом з ним ми віддали до тієї ж гімназії й Володю Бремзена.

Поселились ми у моєї сестри, бо не могли собі знайти помешкання в переповненому Києві. В Росії большевики були вже повними панами ситуації, і до Києва весь час напливали втікачі-росіяни. Шукали собі захисту в столиці України, хоч українців не-

навиділи й Україну не визнавали за самостійну державу. Генерала Скоропадського вважали за свою людину та сподівались від нього порятунку і підтримки. Старшини колишньої царської армії поводити себе в Києві як справжні господарі і знущались над усім українським. Дійшло до того, що почалася руйнація українських установ і профанація українських національних святощів. А голова української держави, гетьман Скоропадський, не робив ніяких заходів, щоб припинити це свавілля. Навпаки — він у цей час підготовлявся до проголошення федерації з Росією, правдоподібно, як переходового етапу для відновлення “єдиної і неділимої”. Спроби партії хліборобів-демократів на чолі з Сергієм Шеметом, М. Міхновським і В. Соваховим перешкодити цьому не мали успіху.

Почали ходити неясні чутки про підготовку повстання проти Скоропадського. Одного разу Андрій прийшов додому і сказав, що мусить їхати на Полтавщину, що буде в Золотоноші і, мабуть, також у Гельм’язові. Це було в кінці жовтня 1918 року. Я була здивована такою раптовною постановою. На мої запитання відповідав якось неохоче. Як головний мотив подорожі виставив необхідність привезти якнайбільше харчів з Гельм’язова, бо, мовляв, невідомо, що на нас чекає. Пообіцяв, що скоро повернеться. Я якось не вірила, щоб причиною було бажання привезти харчі. Того ж самого дня Андрій виїхав, залишивши нас майже без грошей.

Мої сумніви були небезпідставні. Пройшов тиждень, потім два — Андрій не повертався. Нарешті Скоропадський цілком розкрив свої пляни і 14 листопада оголосив федерацію, а 15-го ми почули, що почалось проти нього повстання і що українське військо на чолі з Петлюрою і Січові Стрільці маршують на Київ. Не було й гадки, щоб Андрій повернувся. Я аж тепер зрозуміла причину його раптового від'їзду. Мое становище з дітьми стало дуже прикре. Грошей я мала дуже мало. Бути на ласці у сестри мені не усміхалось. Зрештою, вона теж не мала великих засобів — працювала як акушерка, і цим заробляла собі на життя. Отже, я вирішила звернутись до Бориса Мартоса з проханням, чи не могла б мені кооперація видати тепер місячне утримання Андрія. Борис Мартос дуже радо згодився допомогти мені в моїй критичній ситуації. Видали мені Андрієве утримання, і на деякий час ми були забезпечені.

Тим часом анархія в місті збільшувалась. Ця анархія і нервовий настрій просякали і в наше помешкання. Ніхто не міг нічого спокійно робити. З хлопцями я зовсім не могла собі дати ради: все бігали й збирали всякі новини. Одна Натуся, відробивши завдання до гімназії, спокійно вправляла на піаніні. Але увечорі всі збирались за чайним столом і ділились враженнями дня. При цьому бували часто і сварки та непорозуміння. До сестри заходила її давня знайома, Марія Каміловна, смішна, маленька, претенсійна дама. Вона завше приносила

всякі неприємні для нас новини, бо дуже не любила українців. Вона була з походження поляка, але мала переконання російської монархістки і любила удавати з себе дуже велику пані й аристократку. Скоропадський був для неї оборонцем і представником старого царського монархічного ладу, і тому вона його завзято боронила. Лаяла всіх українців, особливо Петлюру й Винниченка, називала їх некультурними мужиками, висміювала їх зовнішній вигляд, манеру одягатись і т. і. Моя сестра старалась триматися середини, я воліла мовчати, але діти, особливо хлопці, Микола і Володя, страшенно її не любили і старались робити їй всякі збитки. Зять моєї сестри, Мстислав, також завше старався їй допекти, оповідаючи про непереможний марш українського війська. або про якесь фантастичне фіолетове проміння, про яке він вичитав у прихильній до українців пресі. Я хоч не дуже вірила всяким фантазіям, але завше чекала нетерпляче на прихід Мстислава з міста і на газету, яку він приносив щовечора.

Андрія все не було, ані жадної вістки про нього. Але несподівано одного дня прийшов до нас генерал Романовський. Його відвідини мене здивували, бо я не знала, що він у Києві. Виявилось, що він був на якійсь військовій посаді, звичайно, у війську, прихильному до Скоропадського. Ця посада була десь на провінції. Коли ж Скоропадський потерпів поразку на всіх фронтах, то Романовський якимсь таємничим способом перебрався до Києва. Випадково, як казав, був по дорозі і в Золотоноші

та бачив Андрія живого і здорового. А все ж він дуже налякав мене, бо весь час повторював:

— Недобре, дуже недобре, що Андрій поїхав у такий час. Я дуже просив його якнайшвидше повертатись назад до Києва.

Я помітила, що генерал щось замовчував, чогось не хотів мені сказати. Якась була таємниця, і це мене налякало. Після розмови з генералом я ще більше почала турбуватись за Андрія.

Здається, на другий день після цих відвідин, стало відомо, що Скоропадський уже втік. Німці, які посадили його на гетьмана, тепер не боронили його панування, ані його уряду, а тільки допомогли йому безпечно виїхати.

В цей час у Києві панувало повне беззладдя, і цивільне населення не знало як себе поводити. Довелось знов пережити немало неприємного. Знов сталася небезпечна пригода з Натусею. Вона ходила на лекції музики до професора Михайлова, який жив на Прорізній вулиці. Ходити було досить далеко, бо ми жили на Столипінській. Кілька днів було вже досить тривожно, і в той день, коли дочка збиралась іти на лекцію, у мене було вагання — пускати її, чи залишити дома. Але Натуся дуже просилась — не любила пропускати. Я вийшла на балкон, подивилась, послухала — здавалось, що все було спокійно. Вирішила пустити, і Натуся пішла. А незабаром прийшов Мстислав і сказав, що в місті вже розставлені українські патрулі, які нікого не

пропускають. На Думі вже повівав український прапор. Я дуже перелякалась. Натуся вийшла вже досить давно; мусіла б повернутись, коли не пропускають, а її не було. Я докоряла собі і не могла вибачити й зрозуміти своєї нерозважності – як могла пустити її саму в такий небезпечний час та ще й увечорі.

А тим часом Натуся спокійно йшла по спорожнілих вулицях Києва. Було тихо, – стрілянина, яка тривала усі ці дні, вщухла, і їй було навіть моторошно в цій, ніби мертвій, тиші. Нікого не зустрівши, вона дійшла до Золотої Брами, де її перестріла стежа. Вояки чемно запитали її українською мовою куди вона йде, а коли почули, що на лекцію, пропустили. Натуся вже могла догадатися про зміну влади в місті по тому, що до неї звернулись українською мовою. Але вона продовжувала йти далі. Дійшовши до будинку, в якому жив професор, вона знайшла двері замкненими й забарикадованими і повернулась додому. Аж на поворотній дорозі їй стало страшно. На вулицях не було ні одної живої душі. Місто наче вимерло. Нарешті я побачила з балькону її самотню постать і вибігла їй назустріч. Запиталась її чому не повернулась, як зустріла стежу. Але дівчина сама не знала, що її погнало далі. Я дуже перехвилювалась. Добре, що хлопці хоч були дома. З ними часто була морока – блукали по місті, навіть під час стрілянини.

В цей самий вечір досить пізно й несподівано для всіх нас повернувся Андрій. Мій неспокій був

небезпідставний. Оповів, що мусів організувати повстання в Золотоноському повіті. Хлопців, охочих іти проти Скоропадського, було дуже багато. Сама Золотоноша була досить міцно обсаджена гетьманськими прихильниками, і її треба було брати з-зовні. Андрій розташувався з своїм “штабом” у Гельм’язові і зорганізував там цілий відділ навіть з фаховим командуванням з місцевих військових. У цьому відділі був один наш знайомий, про якого варто згадати. Це був народний учитель Воропай. Під час війни, коли йому загрожувала мобілізація, Воропай робив усе можливе, щоб не потрапити до війська. Сам мені оповідав, що перед лікарським оглядом приймав велику кількість якихось порошків, щоб викликати ненормальний стан серця. Пояснював, що не хоче воювати і згинати за батюшку царя. Але дехто підозрівав, що він просто боягуз. Тепер виявилось, що він був тоді цілком щирий, і доказав, що вміє з честю вмерти, коли є за що. Андрій зі зворушенням оповів мені про його кінець. Він вирушив разом з відділом повстанців з Гельм’язова на Золотоношу. Перед Золотоношею повстанців зустріли переважаючі сили гетьманського війська. Повстанці з криком “Слава Україні!” кинулись у бій. У першій лаві йшов Воропай. Згинув славною смертю за батьківщину Україну. Його порубали на шматки ворожі шаблі. І до останнього свого віддиху він повторював: “Хай живе Україна! Слава Україні!”

Андрій оповів про всі пригоди свого партизанського рейду на Київ. Після здобуття Золотоноші вони з'єдналися з повстанцями отамана Зеленого. В одному місці вони роззброїли німців і забрали у них і зброю і коней. У німецькому штабі довідались про це роззброєння і вислали свої частини проти повстанців. Цим частинам удалось захопити групу повстанців, яка відділилась від Зеленого й Андрія. Тримавши повстанців у полоні, німці вимагали повернути зброю і коней. Андрій видумав спосіб, щоб рятувати своїх хлопців українців. Він постановив заарештувати одну знайому нашу пані, з походження німкеню, і запропонувати німцям виміну полонених. Андрій спершу сам не вірив в успіх цієї справи. Але його постанову виконали. Пані запевнили, що їй не загрожує ніяка небезпека. Надиво, німці згодились і за одну жінку повернули всіх полонених повстанців.

Під'їхав Андрій з Зеленим верхи аж під самий Київ. Зелений мріяв першим зайняти столицю України. Але під самим Києвом довідався, що частини Директорії вже вступили до міста.

Андрій уже на передмісті зліз з коня, віддав його комусь з хлопців і пересів на якогось заблуканого візника та поїхав додому. На другий день, 15 грудня 1918 увійшли війська Директорії до Києва. А 19 грудня відбулась парада на Софійській площі.

Тяжко описати, що діялось у Києві в той історичний день. Що це була за радість, яке піднесення, який рух у цілому місті! Усі вулиці були запружені

щасливим натовпом. Всі чекали з раннього ранку на переможний вступ українського війська. Ось воно нарешті! Струнками рядами йшли вояки, горді своєю перемогою. Йшла піхота, йшла кіннота, йшли січові. Їх веселі й радісні лиця викликали ентузіазм в натовпі. Здавалось, що у всіх серця б'ються однаковим темпом від радості, від щастя, що нарешті здобуто волю, нарешті скинуто кайдани, які віками сковували нашу націю. Пробудився нарід від летаргічного сну, відчув свою гідність, зрозумів, хто він є, зрозумів, що нарешті стає вільним господарем своєї Батьківщини.

Природа ніби також раювала разом з народом. Був ясний день, і Київ, повитий білою сніжною габою, іскрився в золотому промінні сонця. Ми з дочкою стояли в добрій позиції і бачили весь тріумфальний в'їзд війська, а також в'їзд Директорії. Пригадую, як один з вояків не витримав і порушив дисципліну, крикнувши до глядачів:

— Ну, що, бачите, як виглядає петлюрівська банда?

І очі його сяли від гордості й щастя. Серця глядачів також розпирала гордість. Вороги розпускали чутки, що Петлюра зібрав голу й босу банду, якій обіцяв віддати Київ на грабунок. А замість “банди” — вулицями столиці йшла пружним кроком молода й дуже армія.

Прийшли ми додому померзлі й голодні, але принесли з собою загальний настрій радості й щастя. Хлопці наші, Коля і Володя, блукали десь окремо.

Прийшли пізніше від нас, також веселі й щасливі, і навипередки оповідали враження дня.

*
* *
*

Радісний настрій тривав недовго. Почались тривожні ознаки большевицької роботи. З'явились різні отаманчики, які допомагали большевикам валити молоду українську державу. Зелений, який разом з Андрієм бився проти Скоропадського, також почав зрадницьку роботу проти Директорії. В самому Києві заворушились большевики. Не зважаючи на всі ці труднощі, Директорія працювала, не покладаючи рук, для наладження державного апарату. Андрій працював у комісії, що виробляла закон про вибори до Трудового Конгресу,⁵⁴ який мав бути незабаром скликаний. Цілий день був на засіданнях, приходив додому дуже пізно, стомлений і голодний. Відкриття Конгресу відбулося 22 січня 1919 року. Я з дітьми приглядалась і прислухалась з льожі того самого оперового театру, до якого ми з Андрієм ходили ще за студентських часів. Настрій був підвищений, але вже дуже тривожний. Цієї тривожности не могло заглушити навіть урочисте проголошення соборности українських земель. Тяжкий камінь лежав на серцях у всіх. Україні знов загрожувала большевицька навала. А молода українська армія була ще дуже нечисленна, щоб її стримати. Уряд і Директорія почали готуватись до евакуації.

З болем і жахом пригадую цю евакуаційну гарячку. Події тоді мінялись, як у калейдоскопі. І разом з ними змінювався і настрій. Від хвилиної радості, від почуття надії переходилось до суму, розпуки, безнадійності. Чому ж, думалося, наш нарід, такий героїчний, такий безстрашний у минулому, тепер не в стані був захистити свою молоду державу? Чому так багато українців повірило демагогічним большевицьким гаслам? Не знала я тоді, як скоро український нарід розчарується в тих гаслах, як скоро зрозуміє їх облуду і підступність і як дорого заплатить за своє хвилове засліплення.

Нарешті евакуація відбулася. Уряд і Директорія розташувались у місті Вінниці. Там же залишився і Андрій, який уже був товаришем міністра юстиції. Я з дітьми поїхала до Жмеринки, до свого батька.

З тривогою слідували ми за наступом большевиків. Зайнявши Київ, вони скорим темпом посувались по залізничній лінії на Козятин, Вінницю і Жмеринку.

Уряд УНР мусів евакуюватись далі через Жмеринку в напрямку на Кам'янець. В потязі було зарезервовано купе для родини Лівицького. Андрій дуже намовляв мене їхати з ним, але я рішуче відмовилась мандрувати з дітьми і залишилась у батька. На станції у Жмеринці я попрощалась з чоловіком і не мала від нього відомостей аж до вересня 1919 року.

Після виїзду Уряду в Жмеринці почався страшний хаос. Наші українські війська відступали. Влади в місті фактично не було ніякої. Урядовці, що залишались в місцевих установах, не могли опанувати ситуації. Анархія зростала. Темні елементи, ворожі до українців, розпочали низьку, провокаційну роботу і нацьковували жидівське населення проти українців, поширюючи чутки, що ці останні готують жидівський погром. Делегації від жидівського населення по кілька разів на день приходили до мого батька, пам'ятаючи, що він рятував жидів від погрому в 1905 році, прохаючи йти на переговори з місцевим українським комісаром, який ще залишався у Жмеринці. Батько ходив, перевіряв правдивість цих чуток, заспокоював делегатів, просив, щоб не вірили провокаційним чуткам, казав, що ніякого погрому не має бути.

Погрому в Жмеринці дійсно не було, але прийшов до Жмеринки Таращанський полк, а, скорше, таращанські бандити, авангард переможної советської армії і, не зважаючи на те, що погрому не було, якісь провокатори видали таращанцям українського комісара Б., і його розстріляли. Коли б він був дійсно проти жидів і підготовляв погром, то по-перше, погром таки був би, а по-друге, він мусів був знати, що жиди помстяться, і мусів утікати, бо всім уже було відомо, як большевики розправляються.

Я вирішила залишатись у Жмеринці головно тому, що там був дім мого батька, в якому я могла вигідно перечекаати той непевний час. Дехто з жи-

дів запевняв нас, що мене з дітьми большевики не зачеплять. Деякі навіть висловлювали жаль, що виїхав Андрій. Взагалі серед населення не було ворожого наставлення до українського уряду й армії. Вороже до українців ставились тільки росіяни.

Під Жмеринкою були два села, чисто московські. Їх населення складалось з розкольників,⁵⁵ яких, за переказом, переселила туди ще Катерина II. Жили вони цілком окремим життям, ізольовані від українських сіл. Асиміляції вони зовсім не піддавались. За такий довгий час мова їх збереглась такою, як була в часі їх переселення. Женились вони тільки поміж собою і до українців ставились з презирством називаючи їх “хахлами.” Українське населення доволишніх сіл віддячувалось їм тим самим і називало їх “кацапами” і “лапацонами”. В цьому проявлявся антагонізм між селами хаклів і кацапів, який не міг зникнути впродовж двох століть.

Ці два села “кацапів” (назву одного з них пам’ятаю – Жуковці) вирішили використати “добру” нагоду. Вони дали волю своїй ненависті до українців і, вже по виїзді Директорії, підняли повстання проти українських військових частин, які ще залишались у Жмеринці. Повстання це, правда, за кілька годин зліквідували, але у нас в хаті переляк був немалий. Повстанці наступали на Жмеринку, і була велика стрілянина, так що ми всі мусіли ховатися в маленькій кімнатці, яка була в середині будинку й не виходила ні однією стіною на вулицю.

Незабаром рештки українського війська залишили Жмеринку. Увійшли таращанські бандити і на протязі тринадцяти днів виправляли свої герці — грабували й розстрілювали. Перше знайомство було таке, що зразу стало ясно, з ким маємо діло. Прийшов якийсь озброєний по самісінькі вуха бандит і заявив, що мусить реквізувати помешкання для штабу. Під цим претекстом він оглянув усі кімнати, але найбільше придивлявся до золотого ланцюжка від годинника на моєму батькові; нарешті не витримав і спитав:

— Что это у тебя такое?

— Часы, — відповів батько.

— Давай сюда! — скомандував бандит.

Батько вже побачив, що непереливки, і слухняно вийняв годинника. Більшовик жадібно вхопився за нього, але тут несподівано виявила хоробрість моя мачуха; вона встигла вчепитись за ланцюжок і потягла годинник до себе. Ланцюжок відірвався і залишився у неї в руках, а годинник помандрував до кишені бандита. Наказавши приготувати для штабу чотири кімнати, большевик вийшов до передпокою і подорозі ще захопив смушкову шапку мого сина, але, побачивши, що вона замала на нього, з досадою кинув її на підлогу. Скоро після цього з'явився і "штаб" та зайняв усі вигідні для нього кімнати. Одразу ж замовили велику кількість смажених яєць і розташувались у їдальні. Мачуха, не гаючи часу, поскаржилась на бандита, який забрав годинника, і вимагала звороту його і покарання грабіжника.

На це начальник штабу, закриваючи рукою широку усмішку і підморгуючи товаришам, весело відповів:

— Да, да! Он, канешно, будет наказан!

Прибігла дівчина-служниця і розказала, що всіх українців арештують і розстрілюють. Ми вже й самі бачили, що справа погана, бо в їдальні не тільки бенкетували, але одночасно й допитували арештованих. Ця картина робила несамовите враження. Стіл був заставлений тарілками; посередині, пригадю, стояла велика сковорідка після яешні. Валились обгризки хліба, стояли пляшки. Один з “штабовців” безперестанку накручував грамофон, другий пробував силу своїх п’ястуків на піяніні, яке, за браком палива, стояло не у вітальні, а в їдальні. А під грубкою, з розгубленим і переляканим виглядом, стояв арештований і старався зрозуміти, серед цього галасу, про що саме його питають і в чому обвинувачують.

Чутка, яку принесла служниця, підтвердилась. Прийшов знайомий жид і сказав, що мені з дітьми треба негайно тікати і десь переховатись. Під час нашої розмови дівчина знов прибігла і сказала, що ведуть на розстріл українку-вчительку. Ми негайно зібрались і пішли. Батько переправив нас на передмістя, до т. зв. Великої Жмеринки, де він мав багато знайомих серед залізничних робітників. У одного з таких робітників, який мав там маленький будиночок, ми просиділи в задній кімнатці тринад-

цять днів без виходу. Дуже я тоді жалкувала, що не виїхала з Андрієм. Особливо моторошно було вночі. Спати я не могла від тривожного настрою і весь час прислухалась до стрілянини, яка не вгавала в місті. Не маючи ніяких вісток з зовнішнього світу, я не могла знати, що то була за стрілянина. Мені весь час ввижались трупи розстріляних, і холодний жах стискав мені серце. Нарешті прийшов по нас батько і сказав, що таращанські бандити вже виїхали.

Коли ми повернулись додому, то остовпіли, побачивши, в якому неладі й бруді було помешкання мого батька. “Штаб” залишив після себе в кімнатах грубу верству болота, яке треба було вигрібати лопатами, щоб очистити підлоги. Володя залишався у батька як прибраний сирота, його не зачіпали. Він надивився і наслухався таких жахів, що коли нам оповідав, то слухати було страшно.

Тільки прибрали трохи помешкання, як до Жмеринки вступила большевицька кулеметна команда. І знов прийшли реквізувати помешкання. Але цим разом узяли тільки дві кімнати. В одній з них примістився командир команди, молодий хлопець років двадцяти трьох, гарненький з вигляду. Була це команда тиха: не робила в місті ніяких бешкетів, не грабувала й не розстрілювала, і ми без страху залишались дома. Але тут спіткала нас друга біда. Командир команди почав залицятись до дочки, якій тоді не було й сімнадцяти років. Запрошував до кіна, на прогулянки, презентував свою фотографію. На-

туса відмовлялась, але він робився все більш настирливим і не розумів її викручувань. Нарешті відмовляється стало незручно. Вирішила я покласти Натусю в ліжко і сказати, що вона хвора. Командир одразу занепокоївся і запропонував свого лікаря і все, що потрібне. Знов був переляк; не знали як відчепитись. Але, на щастя, мали знайомого лікаря, і командир повірив, що Натуся під доброю опікою. Натуся пролежала два тижні в тій самій кімнатці, в якій ми ховались від стрілянини під час “кацапського” повстання. Кімнатка була темна, і світло денне доходило туди тільки через двері від їдальні. В цій їдальні вечорами просиджував годинами командир, розпитуючи про здоров’я дочки. Хлопець, мабуть, був порядний, бо обмежувався передачею записочок через дівчину і не пробував навіть заглянути до Натусі через двері. Одного вечора він з сумним виглядом заявив, що команда одержала наказ на другий ранок виїздити з Жмеринки. Це був гарний соняшний весняний ранок, і дочка одразу радісно вибігла до садка. Але після двотижневого лежання в ліжку в темній кімнаті у неї закрутилась голова, і вона трохи не зомліла. І виглядала так, ніби справді встала після тяжкої хвороби.

Але найсумнішим епізодом з того періоду був, безперечно, арешт мого батька. У Жмеринці, звичайно, одразу ж з’явилась Чека. На чолі її був якийсь ще молодий хлопець, з походження, певно, українець, але удавав “руського”. Цей чекіст, не пояснюючи причини арешту, конче хотів розстріляти

батька. Єдиною причиною було, мабуть, те, що батько був директором банку і власником двох будинків. Але розстріляти мого батька було не так легко, навіть для такого безсовісного чекіста. До нього пішло прохання про звільнення батька від усіх професійних робітничих спілок Жмеринки і, зокрема, від жидівської спільноти. Тоді цей чекіст одіслав батька до Вінниці, думаючи, що там його напевно викінчать. Але він помилився, бо прохання пішло також до Вінниці. Там потримали батька тиждень і звільнили, але хвилювання було багато.

Пригадую ще один епізод, що яскраво характеризує добрі відносини між моїм батьком і жидівським населенням. З часу виїзду уряду УНР я не мала ніяких відомостей ні про чоловіка, ні про Уряд. Раптом розійшлась чутка про бунт Оскілка і про те, що він заарештував цілий Уряд і в тому числі й Андрія Лівницького. Але потім знов не було нічого чути і невідомо було навіть, чим скінчився бунт. Я вирішила, що чоловіка вже, певно, й на світі нема. Але за деякий час я з радістю довідалась, що мої чорні думки були безпідставні.

Одного разу прийшов до батька молодий жид і представився як редактор місцевої комуністичної газети.

— Варфоломій Семенович, — сказав він, — в завтрашньому числі нашої газети ми маємо помістити список усіх міністрів Директорії. Я прийшов Вас спитати, яке ваше бажання. Чи хочете ви, щоб у спи-

ску було прізвище вашого зятя Андрія Лівицького? Ми зробимо так, як ви схочете.

Батько, маючи на увазі безпеку мою з дітьми, поспішив сказати, що не хоче, і навіть просить, щоб у газеті не згадували прізвища його зятя. При цьому він сердечно подякував редакторові за його прихильність. Редактор попрощався і вийшов, сказавши іще раз:

— Буде так, як ви хочете.

Цю розмову я сама чула, бо була присутня при ній. На другий день ми переглянули газету: список був, але Андрія Лівицького в нім не було. Пізніше Андрій мені оповідав, що цю газету він бачив у Кам'янці і був дуже здивований, не знайшовши у списку свого прізвища.

Цікаво мені теж згадати ще один, уже трагікомічний епізод, що стався в хаті мого батька під час навали таращанських бандитів. До батька дуже часто приходив один жмеринецький жид, Матус. Він був такий старий, що ніхто не знав скільки йому років. Андрій в старі часи любив викликати його на розмови, і Матус оповідав усякі свої пригоди. Він хвалився, що за часів Наполеона продавав французьким воякам цигарки. Андрій жартома питав його, чи не пам'ятає він часом і Богдана Хмельницького, і старий, потакуючи головою, казав:

— А пам'ятаю, пам'ятаю.

Одного дня, коли в кухню набилося повно таращанців, які не обмежувались зареквірованими кімнатами, прийшов Матус. Він сів на лавці і довго мов-

чав і, ніби байдуже, прислухався і приглядався. А потім покивав головою і, зідхнувши, прошамрав:

– А все таки за царя було краще.

Большевики вхопили бідного старого і поволокли на подвір'я. Там поставили його під стінку і вже думали розстріляти як контрреволюціонера. Ледве вдалося моему батькові врятувати його.

– Хіба ви не бачите, – казав батько, – старий уже з ума вижив.

Цей аргумент вплинув на бандитів, і вони відпустили Матуса.

ПОВОРОТ НА ПОЛТАВЩИНУ І ВИЇЗД НА ЕМІГРАЦІЮ

Час ішов, а Андрій не повертався. Моє становище ставало щораз більш неприємним. Я не знала, що робити. Чекати на поворот українського уряду здавалось безнадійним. Не могла я сидіти далі у батька на утриманні та ще й з трьома дітьми. Він і сам тоді ледве зводив кінці з кінцями. Андрій, виїжджаючи, залишив мені п'ять тисяч карбованців, вартість яких в той час була дуже низька. Вони скоро вийшли, і треба було думати як би роздобути гроші на дальше перебування під большевиками. Я вирішила їхати з дітьми на Полтавщину до Гельм'язова і спробувати ліквідувати своє господарство.

Я так і зробила. Деякий час уже панував спокій. Можна було їхати залізницею. В Києві затримались ми у сестри, відпочили і вирушили далі. Не знаючи, який настрій у Гельм'язові, я вирішила спершу заїхати до сестри Андрія, в Переяславський повіт. Одпочивши трохи після тяжкого переїзду з Жмеринки аж до Хоцьок, я поїхала до Гельм'язова просто до

садиби баронеси Бремзен, де залишились наші корови і кобила Івка та її чудова дочка Зірка. Урядовав у садибі Бремзенів знаний уже нам Сергій. Першим моїм кроком було йти до орендаря нашої власної садиби, який обробляв нашу землю “з половини”, і спитати, чи не віддав би він нам належну нам частину збіжжя. Максим дуже прихильно мене зустрів і сказав, що віддасть усе, що мені належить, але за згодою земельного комітету. Справа стала непевною. Я думала, що земельний комітет такої згоди не дасть. Знайомі, до яких я заходила, категорично відраджували мені звертатись до комітету, казали, що не тільки нічого не дадуть, але ще й заарештують.

— Ну, що ж, — відповідала я на ці залякування, — я маю дві можливості: або голодова смерть разом з дітьми, або ця спроба рятуватись.

З страхом і трепетом зголосилась я на другий день зранку до голови земельного комітету Євт... ..ого. Мене зразу попросили до його кімнати. Не встигла я зачинити за собою двері, як почула радісне:

— А-а-а! Як я радий вас бачити! Будь ласка, сідайте. А де (тут він знизив голос) Андрій Миколаєвич?

Підбадьорена такою зворушливою зустріччю, я відповіла голові на його запитання і пояснила йому ціль мого приходу.

Він одразу погодився: дав одну записку орендареві з дозволом віддати мені належну частину уро-

жаю, а другу записку Сергієві, щоб випустив з двора худобу, яка належить Марії Лівицькій. Не дав дозволу тільки на одну теличку, її хотів купити якийсь комісар.

— Гроші мають поступити в касу земельного комітету і згодом будуть передані вам, — запевнив мене годова.

Про ці гроші згадаю ще пізніше.

Задоволена своєю перемогою, я пішла до начальника пошти і в його родині розповіла про вислід моїх відвідин у земельному комітеті.

Продавши дещо з худоби і речей, я повернулась до Хоцьок. Орендар змолотив мою частину урожаю і сам перевіз мені змолочене зерно аж у Хоцьки і разом пригнав дві корови.

В Хоцьках ми пробули ціле літо. Женя жила у великому помешканні, властиво, в будинку, який був у глибині великого подвір'я, майже в лісі. Вона мала маленьку дочку, Іночку. З ними жила тоді Андрієва мама і дві дочки покійного Кості, Люся і Галя. Отже, нас було там дуже багато, але не було ні одного дорослого чоловіка. А час був дуже неспокійний. Навколо знов розпаношились бандити. Майже щодня викликали Женю до когось убитого або підрізаного. Досить моторошно було жити в лісі у помешканні, якого навіть не можна було добре забезпечити перед бандитами. Єдиним нашим сторожем був старий собака, улюбленець сина, Гаршнеп, якого ми забрали з Гельм'язова.

Гаршнеп був мисливським псом, але, пострелений в дитинстві, він боявся пострілу і тому не надавався до полювання. Але діти полюбили його, і він зробився їх невідступним товаришем. Гаршнеп мав підступну вдачу. Чужої людини, яка входила до хати він одразу не зачіпав. Вичікував, поки гість сяде, а тоді нишком підлазив під стілець, чи під лавку і хапав гостя за ногу. Після цього Гаршнепа викидали за двері, а переляканого гостя перепрошували. Але ми вірили у вірність Гаршнепа і покладались на його опіку. Спав він на веранді, на постеленому ряденці. Часом уночі піднімав таке гавкання, що ми всі з острахом схоплювались, готуючись до нападу бандитів. Але одного разу трапилась пригода, яка знищила наше довір'я до Гаршнепа, а моєму синові спричинила великий жаль. Цією подією був напад злодіїв на шпитальний погріб, в якому й ми переходили свої харчі. Злодії винесли все, навіть молоко разом з глечиками. Але одним таким глечиком "підкупили" Гаршнепа. Дуже нам була прикра ця "зрада" нашого опікуна.

Жити тоді було дуже тяжко. Доводилось робити всю господарську роботу: пильнувати й годувати худобу, доїти корів, доглядати город і т. і. Часом доводилось вставати вночі й виганяти з городу чужих свиней або корів, які залазили крізь вилазки в старому паркані і псували нам городину. Тоді мама робила тривогу, зганяла з ліжок дітей і разом з ними, вимахуючи палицею і забуваючи за свою подаг-

ру, ганялась за напасниками. В такі моменти всі забували про бандитів і сповнювали нічну тишу веселими вигуками та сміхом. Але одного разу ми таки справді налякались.

Пізно увечорі, коли ми вже лагодились спати, прибігла з темної кухні Натуся і злякано оповіла, що попід вікнами в лісі повно людей, іржуть коні і спалахують вогники цигарок. Ми погасили світло і причаїлись, але, звичайно, не спали цілу ніч. Проте ніякого нападу не було. Незабаром загадка цих нічних відвідин з'ясувалась. Одного дня з'явився у Жені якийсь таємничий гість, замкнувся з нею в її кабінеті і довго розмовляв. Подробиць розмови я не пам'ятаю, але відомо мені те, що то був повстанець, який сказав Жені, щоб вона не лякалась, коли часом уночі почує в лісі іржання коней і тихі розмови, що то вони, повстанці, і нам нема чого їх боятись. Пізніше цей повстанець частенько бував у Жені, а поступово вона стала виїздити таємно до них, відвідувати їх хворих. За часів Денікіна у неї навіть лежав хворий на тиф один наш високий військовий, який сам походить з околиць села Хоцьок, і тоді був з повстанцями. Це був теперішній генерал Петро Самутін.

*

* *

В Хоцьках перебули ми до осені. В серпні знову почала мене мучити тривога. Не знала, що починає далі: хліб з'їмо, грошей нема, дітей треба віддати

до гімназії, а відомостей від Андрія – ніяких. І взагалі в той глухий куток не доходили до нас жадні чутки, і ми нічого не знали, що робиться в Україні. Часом земля дудніла від далеких гармат. Казали, що то Зелений гуляє понад Дніпром та пускає за водою комуністів. Але нічого певного ніхто не знав.

Я вирішила їхати до Києва. Сподівалась, що, може, довідаюсь щось про долю чоловіка. Сестра Ніла могла мати якісь відомості через Жмеринку. Крім того я мала на думці продати дещо з речей, які залишились у неї. Пообіцяла дітям, що скоро повернусь і, може, привезу вістку від батька.

Проїздом через Переяслав я затрималась у тітки Леоніли Дорошкевич. Треба було знайти okazійну підводу, щоб доїхати до залізничної станції Переяслав, яка була у віддалі двадцяти семи верст від міста. Не так легко було це зробити. Не було охочих винайняти коні: кожний боявся виїздити в дорогу в такий непевний час.

Ще в Хоцьках до нас доходили чутки, що царський генерал Денікін займає Україну, і коли я приїхала до Переяслава, то там большевиків уже не було. Чекаючи кілька днів на підводу, я знайомилася з настроями населення. Місто раділо, що звільнилось від большевиків, але ця радість була притемнена: всі сподівались не денікінців, а української армії й українського уряду, які наступали на Київ з другого боку Дніпра.

Нарешті мені удалось знайти підводу і доїхати

до станції Переяслав. Але потяги тоді вже регулярно не ходили. Знов треба було чекати на якийсь випадковий потяг. Таких нещасливих подорожніх, як я, було досить. Усі ми сиділи і безнадійно чекали “у моря погоди”.

Нарешті почули ми якийсь підозрілий гук. Може, справді надходив якийсь потяг. Люди заметушились, повибігали на перон. Підійшов військовий потяг, повний денікінців. Подорожні почали проситися, щоб їх узяли на потяг. Денікінці спочатку не погоджувались, але потім дозволили розміститись на відкритій платформі навколо авта, яке стояло посередині. Старшина, який пропускав подорожніх на платформу, однією рукою ляскав нагайкою по своїх чоботях, а другою ніжно пригортав маленького песика.

— Всех возьмем, — кричав він, — только “самостійників” не берем!

Від цих його вигуків мені стало моторошно. Здавалось, що він з виразу обличчя прочитає, що я самостійничка, і викине мене з платформи. Але нарешті потяг рушив, і я відітхнула.

У сестри в Києві, на мою радість, я застала її дочку, Женю, що приїхала з Кам’янця забрати свою малу дівчинку, Міру, яку вона залишила при евакуації з Києва у бабці. Женя оповіла мені, що український уряд перебуває в Кам’янці і що Андрій є з урядом. Застала я також кілька листів від Андрія і гроші, які він пересилав при нагоді на адресу сестри в надії, що вона зможе мені передати. Але сестра не мала певної нагоди їх передати. Племянница Же-

ня дуже намовляла мене їхати з нею до Кам'янця. І ще збиралося їхати кілька осіб. Мене запевняли, що й повертатись буду також у товаристві. Я спочатку вагалась, бо шкода було дітей. Що вони подумують, коли мене так довго не буде? Але врешті піддалась спокусі: нагода була досконала — в товаристві їхати і в товаристві повертатись.

Одного дня зранку — це було у вересні — ми вирушили в дорогу потягом. Їхали в товаровому вагоні — інших в ті часи не було. Була страшна спека і в вагоні було тяжко дихати. Настрій у мене був тяжкий. Радість з приводу близького побачення з чоловіком була затемнена непокоєм за дітей. Гризло мене сумління, що залишила їх у такий непевний час.

На кожній зупинці до вагону заглядали денікінці і питали, чи є серед нас жида. На одній станції ми почули веселі п'яні вигуки денікінських бандитів. І раптом серед цього безжурного гамору розітнувся страшний, повний розпуки і жаху, жіночий крик. Пройшло стільки років з того часу, але цього крику нещасливої жінки я ніяк не можу забути.

Приїхали до Фастова. Далі потяг не йшов. Було якесь ушкодження залізничної лінії між Фастовом і двома наступними станціями. Мусіли висідати і шукати підводи та кіньми їхати цей відтинок шляху, а далі знов мав бути потяг. Довго ходили ми по Фастову у страшній спеці, безнадійно питаючись, хто б згодився нас повезти.

Попали ми якраз на другий день після погрому, який денікінці учинили над місцевим жидівським на-

селенням. Жах огортав нас, коли ми дивились на зруйноване місто. Від страшної спеки трупи почали розкладатись. Страшна задуха отруювала повітря так, що тяжко було дихати. Трупи, зложені на возах, як дрова, перевозили на цвинтар в супроводі плачу й голосіння недобитків, що чудом залишились живі. Ми, жінки, не могли довго знести цих макабричних картин і пішли на станцію, а чоловіки з міцнішими нервами залишились і продовжували шукати підвод. Врешті пощастило їх знайти, і ми виїхали з того пекла. На місці призначення нам недовго довелося чекати на товарний потяг, яким ми доїхали до Козятина. З Козятина поїхали вже нормально особовим потягом аж до Кам'янця.

Андрій, звичайно, не сподівався мого приїзду. Був десь на засіданні. Я довгенько чекала на його поворот, бо нарада була десь далеко в місті. Послали до нього когось з вісткою про мій приїзд. Приїхав кінськими і з поспіхом юнака вскочив до кімнати. Пізніше секретар Андрія, пан Іван Іножарський, часто, певно, щоб зробити мені приємність, згадував нашу з Андрієм зустріч. Казав, що вперше тоді бачив, як пан міністер біг, щоб якнайшвидше побачитися з своєю дружиною.

*
* *
*

Пробула я в Кам'янці тиждень і зібралась повертатись назад до дітей. Андрій просив залишатись,

казав, що пошле когось по дітей, але я не погодилась.

— Мушу сама поїхати по них, — відповідала я, — тим більше, що я їх покинула, вони не знають, що зо мною сталося. Упертість моя була така міцна, що Андрій мусів погодитись, але взяв з мене обіцянку, що заберу дітей і одразу приїду з ними до Кам'янця.

Поверталась я додому з такими пригодами, що вже в дорозі постановила не їхати з дітьми до Кам'янця. Було б нерозумно і навіть злочинно з мого боку наражати дітей на небезпеки. На цій поворотній дорозі я заїхала у Жмеринці до батька, але тільки на одну годину, бо мусіла спішитися їхати далі. Вже в дорозі я довідалась, що під Києвом ідуть бої денікінців з большевиками. Я боялась, що треба буде перебиратись через фронт, що буде в дорозі затримка. І дійсно, доїхали ми тільки до Козятина, а далі потягу не було. На станції зібралось досить подорожніх, що опинились в такому ж становищі, як і я. Сиділи ми день, два, три... На четвертий адміністрація станції об'явила, що потягів не буде, що дорога на Київ під воєнним обстрілом. Зібралось нас душ сто, і вирішили ми вирушати пішки. З цих ста було вісімдесят полонених, які вертались з німецького полону, двадцять цивільних, і між ними три жінки разом зі мною. Ішли ми сім днів. Оминали залізничну лінію, звідки до нас долітали безупину кулеметні стріли. Чи може хто собі уявити, що це була за мука, як тяжко було нам, жінкам, поспішати за

мужчинами? Як я могла своїм жіночим кроком зрівнятися з чоловічим?

Проходили в день 20-25 кілометрів. На вечір розташовувались по селянських хатах, змовляючись, де збиратися в дорогу на другий день. Особливо страшні, пригадую, були для мене ночі. Велика втома не давала мені заснути. Огортав мене страшний ляк. Чорні думки лізли до голови. Коли б мої випадкові товариші подорожі не схотіли на мене чекати, то я пропала б, не дала б собі ради. Мені вже здавалось, що я не побачу дітей, що вони безнадійно чекатимуть на мій поворот. Цей страх і думка про дітей надавали мені сили. Приходив ранок, і я бадьоро починала збиратися в дорогу з однією думкою: швидше, швидше до дітей, до моєї Натусі, до сина Миколи.

Пригадую один маленький епізод з цієї моєї подорожі. Він цікавий тим, що може свідчити про тодішні настрої селян. Населення вже мало досить влади, як большевицької, так і денікінської, і жалкувало, що у свій час не підтримало належно Петлюру. Проходили ми якимось ярмом через високий міст. Під мостом ховались селянські діти. Одна з пань, моїх супутниць (з акценту можна було думати, що полька), жартома запитала дітей:

— А ви чого ховаєтесь? Хто ви такі? Большевики, чи денікінці?

Один з хлопців, найстарший, виступив наперед і твердо з гордістю відповів:

— Ні, ми петлюрці!

Пані замовкла, певно, чекала іншої відповіді.

Наближались ми до міста Василькова. Канонада й кулеметна стрілянина ставали все голосніші. Місто Васильків справило на мене сумне враження. Не можна описати спустошення, яке зробили в ньому денікінці. В багатьох жидівських будинках були забиті дошками вікна й двері, що було ознакою, що цілі родини були вимордовані. Ми переночували в місті і на другий день уранці вирушили на Київ. В цей останній день ми пройшли 35 кілометрів і ще завидна увійшли до міста. Я побачила першого візника і вже не витримала – сіла й поїхала на помешкання сестри. У Києві я тільки переночувала і на другий день увечорі, захопивши випадковий товарний потяг, виїхала до Переяслава. До вагону напхалася така сила людей, що я цілу дорогу журилася, що в Переяславі не зможу витягти з вагону свої два пакунки, які везла від сестри. Але якось помогли мені люди вилізти. Пощастило знайти okazійну підводу до міста і потім до Хоцьок. Нарешті, після місяця блукань з неприємними пригодами, я повернулась до дітей. Застала їх здоровими, що мене неслуханно втішило.

Діти мені теж дуже зраділи. Вони вже не знали, що думати. Жилося їм за моєї відсутності непогано як на ті часи, бо і тітка Женя і баба дбали про них, але вони турбувались за моє життя. Знаючи, що я завжди виконувала свої обіцянки, вони сподівалися мого повороту дуже скоро так, як я й заповіла. Спо-

чатку їх дивувала моя довга відсутність, а потім почала дуже турбувати.

*
* *

Тепер ці турботи для них скінчились, але зате дуже їх засмутило те, що я вирішила не їхати до батька з огляду на всі небезпеки, які могли нам загрожувати під час дороги, довгої і важкої.

В моїй відсутності сталася подія, яка тільки випадково не скінчилась трагічно. Мій син з раннього дитинства любив часом побути на самоті й поринути у світ фантазій. В таких моментах він виходив кудись у ліс чи в поле, говорив сам до себе, дискутував з якимись уявними опонентами, промовляв. Одного разу, діставши таке бажання побути на самоті, Микола одягнув свою гімназіяльну шинелю з солдатського сукна і пішов у ліс, що оточував шпиталь і будинок, призначений на помешкання лікаря. Заглибившись у гушавину, він несподівано побачив перед собою двох хлопців, що йшли йому назустріч. Один з них, побачивши солдатську шинелю і не доглянувши, що Микола був ще дитиною (на зріст він був уже тоді високий), підніс рушницю і приготувався до стрілу. На щастя його товариш знав Миколу і зупинив його криком:

— Не чіпай, це небіж докторші!

Але пересторога прийшла запізно, залунав постріл і куля пролетіла повз Миколу, на щастя не зачепивши його.

Хлопці підбігли до нього, пояснюючи, що прийняли його за денікінця. На прощання порадили не відходити далеко від лікарні, бо не всі повстанці його знають.

Був початок жовтня 1919 року. Передо мною стала найневідкладніша турбота — примістити дітей до школи. Написала я прохання до гімназій у Переяславі, жіночої і мужеської. Одержала позитивну відповідь.

Треба було якимсь чином переїхати до Переяслава. Я поїхала до Гельм'язова, де був суддею мій чоловік до революції, і умовилась з нашим бувшим орендарем, що він нас перевезе.

Після полагодження своїх справ пішла я попрощатися до знайомих. Зайшла і до родини місцевого лікаря. Вони були по національності жиди. Дуже радо мене привітали і з великою цікавістю слухали мого оповідання про всі пригоди моєї подорожі. Зо всіма подробицями оповіла я про страхіття, які чинили жидівському населенню денікінці. Пані Ямпольська слухала мене дуже нервово, кілька разів хотіла перебити і, нарешті, вибухнула:

— Це неможливо! Це не денікінці зробили погром!

Я пробувала її переконати. Казала, що сама чула радісні вигуки “переможців”, бачила як денікінці заглядали до вагонів, шукаючи за жидами, чула передсмертний крик жінки-жидівки, яку витягали з ва-

гону ці “переможці”. Але для неї всі мої слова були непереконливі. Вона уперто повторювала:

— Это не деникинцы. Это “под Деникина” сделала украинская банда!

Це, нарешті, мене обурило, але годі було сперечатись з людиною, яка з такою ненавистю ставилась до українців.

Родина лікаря Ямпольського пізніше виїхала до Москви. Але цікаво те, що їх наймолодша дочка, Віра, була змалечку цілковито “українізована”. Українська стихія, серед якої вона виростала, цілком її полонила. Вона почувала себе українкою, говорила тільки по-українському і одягалась в український одяг. Вона і моя дочка були великими приятельками. Потім я чула, що вона вийшла заміж за українця.

Отже, ми переїхали до Переяслава і поселились, зайнявши дві кімнати, у тітки Андрія, Леоніли Дорошкевич. Наш орендар перевів нам аж у Переяслав нашу корову. Другу ми залишили сестрі Жені. Перевіз нам теж трохи зерна і сіна. Мала я ще трохи грошей від Андрія і так збиралась перебути цей непевний час.

Тоді у Переяславі ще панували денікінці. Але панування їх було вже міцно захитане. Докучали їм українські повстанці.

Одного ранку, коли діти вибиралися вже до школи, почули ми кулеметну стрілянину. Дітей я затримала, не випустила з дому. Хтось повідомив, що йде бій у самому місті, б'ються денікінці з повстанцями.

ми, які наступають на місто. Повстанці, як оповідали нам потім, заскочили денікінців одразу з боків і з середини міста. То був базарний день, і селяни, що приїхали на базар, привезли на своїх возах повно укритої зброї для повстанців, які й розібрали її, прокравшись непомітно до міста. Цей бій продовжувався цілий день. Я мала великий клопіт з дітьми, які весь час вискакували аж на вулицю. Одного разу вони вискочили трохи далі і бачили, як влетів на конях з бічної вулиці цілий відділ з криком “Слава Україні!” Це довело дітей до екстази, і вони з напруженням чекали перемоги повстанців.

Але не тільки діти, весь наш дім і, з певністю можу сказати, весь Переяслав, за невеликим може винятком, чекав на перемогу українців. Всім уже далось взнаки панування денікінців з їх ворожим наставленням до всього українського та до жидів. Свідомих українців вони арештовували, розстрілювали. Нищили й палили українські книжки й підручники. По школах запанувала чорна реакція. Дітям не дозволяли говорити між собою по-українському.

В нашому домі, себто в домі тітки Дорошкевич, крім нас, жила родина вчителя Касьяненка. Вони були українці, але невиразної політичної орієнтації. Його ж брати й сестри були відомими комуністами. Одну кімнату в кінці будинку займав наймолодший син тітки, Гліб Дорошкевич, який теж був цілковито по боці повстанців. Він був тоді студентом, але жив чомусь не в Києві, а в Переяславі. Крім нього, було

ще багато інших молодих людей – студентів, у тому цілковито українському місті, де навіть жидівське населення говорило виключно українською мовою. Всі вони, на мою думку, були зв'язані з повстанцями і допомагали їм.

Під час того наступу повстанців на Переяслав перебувала у нас також тітка Саша Дворянська, яка переховувалась від збольшевиченого елементу свого села. Вона прожила тоді у нас, як я вже згадувала раніше, зо два тижні і повернулась до свого маєтку, звідки поїхала пізніше до своєї дочки, Наталії Мірзи-Авакіянц.

Після цілоденного бою з повстанцями денікінці залишили Переяслав. Але й повстанці, мабуть, ще не були певні своєї перемоги і тому теж відступили від міста, разом зі своїм пораненим у бою отаманом Мичугою.

На протязі приблизно тижня в Переяславі панувало безвладдя. На диво, в цей час був у місті зразковий спокій, і населення легко віддихало. Ми всі, звичайно, сподівалися своєї української влади. Але чутки говорили, що наближаються більшовики.

Одного дня Гліб Дорошкевич, який працював у кооперації, прийшов з міста і приніс нам неприємну новину. По місті, сказав він, кружляють чутки, що Українська Галицька Армія перейшла спочатку до Денікіна, а потім до більшовиків. Не хотілось мені вірити, щоб ця чутка могла бути правдивою. Занадто ми всі, наддніпрянці, вірили в патріотизм галичан і в їх вірність українській визвольній боротьбі. На

жаль, ця сумна подія, що трагічно відбилась на дальшому ході визвольних змагань нашої батьківщини, як я пізніше довідалась, була історичним фактом. Вона зробила тоді страшенно гнітюче враження на всіх українських патріотів. Згадую це ще й тепер з великою гіркістю й сумом. Але не мені судити про ці сумні історичні події. Об'єктивний історик дасть їм належне освітлення.

Нарешті ми почули, що до Переяслава вступив Тарашанський полк большевиків і розміщується по помешканнях. Ця відомість викликала у мене панічний страх. Згадала я панування тарашанців у Жмеринці на протязі тих страшних тринадцяти днів. Мене почали заспокоювати, що тепер большевицьке військо поводить себе далеко спокійніше, не розстрілює й не грабує, щоб підкреслити, що вони ліпші від бандитів-денікінців.

Виявилось, що це була якась інша частина Тарашанської дивізії. Вони, справді, поводитись цілком можливо. Але все ж таки із наших двох кімнат одну зайняли, зіпхнувши нас усіх до другої, з якої не було навіть окремого виходу. Проте нічого більшого від нас не вимагали. Одного разу поскаржились, що холодно, але, коли я сказала, що не маю чим палити, привезли нам дров, так що й нам було тепло. Обід на них на всіх, що були в нашому будинку, варила дружина Касьяненка. Одного разу запросили нас до себе обідати. Я відмовилась під претекстом, що хвора. Тоді один з них приніс нам повну миску

коржів з маком і великий шматок дуже доброго сала.

Але були й прикрі випадки. Один з них дуже налякав нас і ми чекали сумних наслідків. Одного ранку діти одягались, щоб іти до гімназії. Я трохи нездужала і лежала в ліжку — не хотілось вилазити з теплої постелі на холод. Раптом двері з сусідньої кімнати відчинились, і на порозі став здоровенний червоноармієць.

— А ты чего спиш так долго? — гримнув він на мене.

Мене це так обурило, що я, забувши з ким маю діло, відповіла підвищеним голосом:

— А вам какое дело?

Він був так здивований моїм обуренням, що тільки промимрив:

— Иш... Какое дело!

І швиденько зачинив двері.

Були й інші несподіванки. Знов запрошували Натусю до кіна, на вечірки. Доводилось вигадувати всякі причини, чому вона не могла йти. Але найгірше було те, що тарашанці почали допитуватись, де мій чоловік. Я відповідала, що не знаю. Але хтось їм сказав, що мій чоловік у повстанцях. І от, вони почали допитуватися у яких повстанцях. Адже були повстанці і проти большевиків.

Одного разу вони взяли на спитки сина. Бідний хлопець почував себе дуже непевно. А большевик, ніби жартуючи, говорив:

— Ось, ми з тобою, хлопче, балакаємо тут, а

завтра, може, твій батько мене вб'є... або я його вб'ю.

Але це тривало недовго. Тарашанці в Переяславі не затримались. Після їх виїзду ми навіть трохи жалкували за ними, бо не було кому постачати нам дрова.

З часом матеріальна сторона нашого існування погіршувалась. Обрахувавши всі гроші, які я мала, я з жахом ствердила, що більше трьох тижнів ми не проживемо. Гроші, які я привезла з Кам'янця, виходили, продати вже не було чого. Але завше якось так траплялося, що в найтрагічнішу хвилину приходив порятунок. Одного разу сказали мені, що мене хоче бачити якийсь селянин. Я вийшла до кухні і побачила зовсім мені незнайому людину. Незнайомий привітався і сказав:

— Оце привіз вам листа і три тисячі карбованців від Є...ського (голова земельного комітету в Гельм'язові, про якого я вже згадувала). Просив у мене вибачення, що не міг раніше переслати гроші за продану теличку — не знав, де мене шукати.

Я прийняла ті гроші з великою вдячністю і подумала: “Ще є на світі добрі і чесні люди в ці часи повної деморалізації і большевицьких демагогічних гасел.”

На короткий час ми були врятовані. Іншим разом якийсь теж селянин возив нам дрова нібито в рахунок свого давнього боргу моему чоловікові.

Нарешті, колись порятувала нас сестра Женя. При-

слала нам п'ять тисяч карбованців. А гроші ці дістались їй таким чином. Як я вже згадувала, отаман повстанчого відділу, Мичуга, був тяжко поранений в бою з денікінцями. Повстанці відступили від Переяслава і заховали Мичугу в якійсь лісничівці в глибині лісу. Це було десь недалеко від Хоцьок, і вони поїхали до лікарні по лікаря. Забрали Женю і повезли до пораненого. І хоч вірили докторші Лівницькій, проте, все ж таки для певности, зав'язали їй очі. Женя мусіла їздити до Мичуги багато разів і, врешті, його вилікувала. За лікування їй запропонували п'ятнадцять тисяч карбованців. Женя відмовлялась, але повстанці таки залишили їй ті гроші. Знаючи моє критичне матеріяльне становище, Женя й прислала мені частину тих грошей.

Але почались для нас ще й інші неприємності. В той час поширювались по Україні епідемії плямистого тифу і дуже тяжкої грипи-еспанки. На наше нещастя ми всі перехворіли на еспанку, а Женя, приїхавши до Переяслава у своїх лікарських справах, захворіла на тиф. Лікував її доктор Самоковлійський, чоловік однієї з сестер покійного Петра Івановича Холодного, теж лікарки, Варвари Холодної-Самоковлійської.

Самоковлійський, болгарин з походження, який уже довший час жив в Україні і дуже добре говорив по-українському, був дуже характерною й цікавою людиною. Загинув потім, як ми довідались, з руки звичайних бандитів, вертаючись уночі від хворого. До Жені він ставився не тільки як до звичайного па-

цієнта, але і як до лікаря-колеги. Він не дозволив перевезти її до лікарні, де панував тоді великий безлад, і я мусіла сама, без фахової допомоги і без зміни, доглядати хвору на тиф Женю і хвору на еспанку Натусю, поклавши їх тільки в різних кімнатах. Колю і Володю, які вже видужали після еспанки, я вислала до Хоцьок, де залишалась Андрієва мама з наймолодшою внучкою.

Тяжкий був то для мене час. Доктор Самоковлійський не міг прислати мені на поміч сестри-жалібниці, бо в шпитальництві панувала повна анархія. Відвідував сестру комісар здоров'я, звичайний фельдшер, який чомусь мав до неї велику повагу. Але й він не міг нічим допомогти. На протязі дев'яти діб я не могла заснути й однієї ночі. Сестра була непритомна, кидалась на ліжку, зривалась. Треба було силою утримувати її в лежачому стані, що мені було дуже тяжко, тому що вона була великої і міцної будови і далеко здоровіша за мене. Крім того доводилось утримувати обидві кімнати у великій чистоті, щоб не розносити зарази. Щодня я мила підлоги карболкою, міняла білизну тощо. Боялась, що зляжу сама. І що тоді було б з моїми двома хворими?!

Нарешті прийшла сестра-жалібниця, але на одну тільки ніч. Я так була перевтомлена, що ця одна ніч не дала мені відпочинку. Аж на шістнадцятий день Женя почала потроху приходити до притомности. Крім фізичної перевтоми я переживала страшну тривогу за Натусю, яка лежала в сусідній кімнаті. Лікар Самоковлійський запевняв мене, що треба тільки бе-

регтися вошей, які разносять заразу, але я все ж таки була непевна.

Нарешті цей кошмар минув. Сестра Женя видужала і поїхала додому. Це було востаннє, що я її бачила. А для мене почалися знов турботи. Треба було шукати зарібкової праці, щоб не померти з голоду. В шуканні праці допоміг мені кузен Гліб Дорошкевич. Не зважаючи на його панське і “буржуйське” походження, він мав добрі зв'язки з боротьбістами, які тоді були при владі в Переяславі. Всі вони були його гімназіяльними товаришами і продовжували з ним приятелювати. Одного разу, повернувшись з праці, він сказав, що для мене може бути посада, що треба піти до комісара освіти на розмову. Не відкладаючи справи, я пішла на другий же день. Трохи мені було моторошно йти просити у комуніста порятунку у вигляді праці.

— Що як це був хитрий підступ? Що, як мене заарештують? Що тоді буде з дітьми?

Потішала себе думкою, що Женя заопікується дітьми. Заризикувати треба, іншого виходу не було.

Обійшлося все дуже добре. Прийняв мене помічник комісара — не пригадую прізвища. Сказав, що мають посаду завідуючої дитячим садком. Запитався, чи я працювала в ділянці педагогіки. На мою відповідь, що я виховувала тільки своїх власних дітей, трохи задумався, але не надовго.

— Ну, добре, ми вас призначимо вихователькою в дитячому садку.

І по короткій павзі додав:

го, щоб одержати від Уряду і громадянства апробату на підписання Варшавського договору. Без цієї апробати він, як великий демократ, навіть за згодою самого Головного Отамана Петлюри, того договору ні в якому разі не підписав би.

Зустріч наша була дуже радісна. Андрій відразу сказав нам збиратись у дальшу дорогу. Він повертався до Варшави, і ми мусіли їхати з ним, щоб уже ніколи більше не розлучатись.

В той час комунікація між Варшавою і Кам'янцем була дуже погана, а тому Андрій зажадав, щоб поляки дали йому спеціальний потяг до Кам'янця і назад. Такий потяг поляки йому дали. Так званим командантом того потягу був тодішній капітан Славек, пізніший прем'єр польського уряду, який трагічно скінчив своє життя самогубством.

Нам не треба було довго збиратись. Речей ми майже не мали. Виїжджаючи, як нам здавалось, на короткий час і таким небезпечним шляхом ми залишили всі свої речі "дома", себто частинно у сестри Андрія, частинно у моєї сестри в Києві, а частинно у мого батька у Жмеринці.

Отож одного дня ми виїхали з Кам'янця далі на захід. Трохи зніяковіло почували ми себе в наших зношених одягах, коли опинились у розкішному, як нам здавалось, вагоні спеціального потяга. Але ми скоро звикли, і подорож пройшла весело й безжурно.

Їхали ми в невідоме майбутнє, але в серцях у нас була віра в те, що воно буде краще за минуле. А го-

ловне була віра в те, що кидаємо Україну не надовго, що Україна буде самостійною державою, і що ми напевно повернемось.

ПОЯСНЕННЯ

1. Колегія П. Галагана – середня школа на англійський зразок, заснована в Києві українським громадським діячем Г. Галаганом.
2. тараня – сушена риба.
3. Інститут благородних девиць – інститути для дівчат шляхетського походження, засновані в першій половині XIX ст. Викладовою мовою частинно була французька.
4. Маріїнська гімназія – жіноча середня школа.
5. Братський монастир – Богоявленський монастир в Києві. Від 1632 р. містилася там Києво-Могилянська Академія, а пізніше – Київська Духовна Академія. Большевики висадили його в повітря.
6. Андріївський Лиман – поширене гирло ріки, затоплене морем. Купелі в лимані мають силу концентрованих солянок.
7. арапка – темношкіра жінка.
8. Видубецький монастир – монастир в Видубичах над Дніпром під Києвом, побудований в кінці XI століття.
9. Лавра – чоловічий монастир в Києві, заснований в XI столітті, був центром культурного життя в Україні, була там велика друкарня. Велику Успенську церкву большевики, підложивши бомби, висадили в повітря в 1941 р.
10. земляцтва – територіяльна форма гуртків, що розвинулася в передреволюційній Росії, головню серед студентства вищих шкіл, напр., полтавське земляцтво й ін.
11. жандармський – жандармерія (політична поліція) в передреволюційній Росії.
12. Меленевський – член РУП та Спілки, член Президії Союзу Визволення України, член Української Дипломатичної Місії в Лондоні.

— Це зробимо тільки для вас.

Я була зворушена. Стало мені так легко на душі. Думки одна за одною тиснулись мені до голови: “Комуністи, але українці! Чому сказав, що призначає мене виховницею, хоч не маю педагогічного стажу? А тому, що я дружина видатного українського діяча, і тому, що самі вони, ці боротьбісти, в першу чергу — українці! Отже, збудуємо таки українську державу!”

Радісно бігла я по вулицях Переяслава додому. Поспішала, щоб потішити дітей, щоб сказати їм, що буде таки самостійна Україна, коли тут при владі будуть такі боротьбісти, а їм на поміч прийде наше військо з Урядом УНР. Мені здавалось, що це справа недалекого майбутнього, а тим часом ми були врятовані від безпосередньої небезпеки — голодової смерті.

Але цей радісний настрій тривав недовго. Роздумуючи над ситуацією під час безсонної ночі — тривожні думки завжди приходять уночі — я прийшла до висновку, що буде дуже недобре, коли я буду цілими днями поза домом. Діти мусять мати догляд, мусять бути нагодовані, а хто ж це робитиме, коли я буду працювати, заробляючи гроші? Але й з цього становища знайшовся вихід. Замість мене пішла працювати дочка Натуся. Большевики скасували восьму гімназіяльну класу, і її наука, принаймні тимчасово, закінчилась. Отже, вона прийняла посаду призначену для мене. Дитячий садок іще не був зорганізований, і праця Натусі тим часом була така, що вона ходила

по хатах і записувала дітей до садка. При цій нагоді вона переконалась, з яким недовір'ям ставилось населення до большевицької влади. Не зважаючи на те, що адміністрація міста була вся в руках місцевих молодих людей, населення їм не вірило і не хотіло віддавати їм на виховання своїх дітей. В деяких хатах просто казали, що не хочуть записувати своїх дітей "до комуни".

Натуся дістала вже навіть харчовий приділ за свою роботу, але і їй не судилось працювати.

Несподівано мій чоловік прислав двох людей по нас. Один з них був відомий нашому громадянству п. Морей-де-Моран, ще дуже молода людина, а другий – галичанин, який був приділений моему чоловікові як джура. Вони обоє, з власної волі, зголосились поїхати по нас.

Час саме був дуже невідповідний для подорожі, яка здебільшого мала відбуватися кіньми. Це був кінець лютого 1920 року. Танули сніги, і дорога була дуже тяжка. Треба було трохи перечекати. А тим часом почали підготовлятися до виїзду. Найголовнішою справою було роздобути перепустку, без якої не можна було пускатися в дорогу. Цим відважно зайнявся Морей-де-Моран. Боротьбісти і в цьому допомогли. Вони зробили так, що перепустки були видані, хоч ті, що їх видавали, знали кому їх видають. Ми ще провели в Переяславі Шевченківські дні і виїхали.

Той самий Морей привіз листа і до родини Петра Івановича Холодного, яка жила тоді в Переяславі.

Ми умовлялись їхати разом. Але пані Холодній було тяжче на це зважитись. З нею було четверо дітей, і наймолодшій дочці було тільки п'ять років. В рішучий момент вона прийшла до нас із старшою дочкою і заявила, що її переконали знайомі не їхати в небезпечну дорогу.

Переконували знайомі і нас не їхати. Лякали небезпеками дороги, лякали, що нас можуть заарештувати, коли довідаються, хто ми такі, і навіть розстріляти, лякали епідемією тифу. Обіцяли забезпечити нас матеріально, щоб ми не бідували, поки прийде наш Уряд. Особливо сердечно поставились до нас кооператори. Директор кооперативи в Переяславі приходив до мене і казав, що дасть мені стільки грошей, скільки я буду потребувати, тільки щоб я не їхала і “перечекала” в Переяславі. Я навіть почала була вагатися, маючи за собою недавній тяжкий переїзд з Кам'янця до Києва і Переяслава. Але дочка і син нізащо не хотіли залишатися. За всяку ціну хотіли їхати до батька. Виявилось, що діти мали ліпше передчуття – якби ми були залишились, то вже, мабуть, не побачили б вони свого батька, так як не побачили свого діти Петра Івановича Холодного.

Виїхали ми з Переяслава кіньми. Їхали до Києва два дні. Ночували по дорозі у Баришполі в родині того самого директора кооперативи, який пропонував нам свою опіку в Переяславі. Під'їжджаючи до Києва ми мали дуже тривожний настрій.

Страшна була зустріч з більшовиками при в'їзді на Ланцюговий міст, перед яким була перевірка пе-

репусток. Але патруля більше зацікавилася нашими ковдрами, якими ми укрились на возі, щоб забезпечити себе від холоду. Хотіли у нас ті ковдри одібрати — може сподобався їм червоний колір — але потім, потримавши нас досить довго на морозі, відпустили, нічого не взявши.

У Києві ми зупинились, звичайно, у сестри Нілі. Морей поїхав наперед і чекав уже на нас у Києві. Ми мали намір виїхати з Києва уже потягом. Але для цього треба було мати перепустку з київської Чека. Без неї не продавали квитків на станції. За перепустками стояли великі черги. Одного дня з самого ранку ми з дітьми стали в чергу просто на вулиці перед будинком, де видавались перепустки. Але в рішучий момент ми мусіли відмовитись від перепусток і навіть по них не зголошувались. Сестра повідомила нас, що Чека перед виданням перепустки буде “вияснювати личність”. Я зрозуміла, що тут уже буде зовсім інше відношення до родини Андрія Лівицького, ніж було в Переяславі. В той час большевицькі газети уже писали про Місію УНР в Польщі на чолі з Андрієм Лівицьким. Отже, ця “личність” була їм добре відома, а тим самим вони могли бути зацікавитись і родиною.

Ми повернулись до моєї сестри і зробили нараду з участю Морей. Сестра вже мала свій плян. Вона знала, що двірник будинку, в якому вона жила кілька років, мав поганеньку конячку з маленьким возиком, на який ми могли скласти бодай наші малі пакунки. Цей двірник мав чекати на нас за Києвом,

а ми мусіли вийти з міста пішки. Не було іншої ради. Треба було погоджуватись на цей плян.

Другого дня раненько ми вийшли назавше з Києва. Не судилось нам повернутись, хоч в той день я чомусь була певна, що виїжджаю не більше, як на три місяці.

Наша подорож з Києва до Кам'янця тривала три тижні і була дуже тяжка з безліччю неприємних пригод. Зробили ми її частинно пішки, частинно кіньми, і тільки два короткі відтинки, а саме від Козятина до Жмеринки і від Ярмолинець до Кам'янця, їхали потягом. Дався нам тоді взнаки український чорнозем. Грузли в ньому наші ноги, грузли коні й підводи, на яких нам удавалось часом проїхати невеликий відтинок дороги. Була весна і болото було непролазне. Нераз доводилось відкопувати воза, бо коні відмовлялись іти далі. Страшною небезпекою був також тиф по селянських хатах, в яких нам доводилось ночувати. Майже не можна було знайти хати, в якій би не було хворого, померлого або когось, хто щойно встав від хвороби. Якимсь чудом ми убереглись, і ніхто з нас не захворів.

Відпочивши трохи у батька у Жмеринці, ми подалися далі на підводі, яку вистарався нам батько. Цей останній відтинок дороги був найбільш небезпечним. Наближався польсько-большевицький фронт, який треба було перейти. На фронті в той час було спокійно, бо наступ українських і польських військ тоді ще не почався, але ми мали щастя чи нещастя попасти на випадковий бій, який чомусь виник між

большевицькими і польськими військами в місті Барі на Поділлі. Нещастя було в тому, що ми могли згинуть або бути пораненими просто під час бою, бо не спинялись, а йшли далі, не маючи ніякого виходу. Проте щастям було те, що большевики, відступаючи, не мали охоти звертати увагу на подорожніх і цікавитись їхніми перепустками. Перед самим Баром стрілянина затихла. Увійшовши до Бару, ми відпочили і пообідали в хаті місцевого священика і зразу ж пішли далі. Священик вирудив з нами теж і свого сина, студента Кам'янецького університету, наглячи нас, бо загальна думка була, що большевики скоро повернуться до міста.

Так воно й сталося. Не встигли ми вийти з міста, як большевики почали обстрілювати його з гармат. До нас у місті прилучилися галичани, які лежали в місцевому шпиталі хворі на тиф. Деякі з них уже видужали, а деякі ледве трималися на ногах. Але всіх їх гнало бажання якнайскорше бути дома. Їх було біля сотки. Нас спочатку затримали коло якогось польського штабу, але потім усіх відпустили, порадивши поспішати. Було майже темно, коли ми вийшли з міста, але ще довго йшов бій, і гармати та кулемети не вмовкали. Ця ніч була кошмаром. Нам треба було пройти якнайбільше, щоб опинитись якнайдалі від большевиків. Забуваючи про втому, ми бігли наперед у темряву по замерзлому болоті широкого шляху. За нами стихали спершу кулемети, потім не стало чути й гармат. Але чи ми йшли в до-

броду напрямку? Чи не трапимо знов у обійми “товаришів”?

Раптом десь перед нами в темряві лунко розітнувся поодинокий рушничний постріл. Наша кольона зупинилась, і всі серця завмерли: поляки чи большевики? І мабуть ніхто і ніде не зрадив так словам привітання, як тоді ми зраділи, почувши коротке й соковите: “Стуй, пся креф, холера, хто ідзе?!” Ми були врятовані.

Але наші фізичні страждання не припинились. Поляки всіх нас заарештували і повели далі під конвоем. Ще тієї ночі вони водили нас кілька годин, заблудили і гнали нас просто по замерзлій ріллі, аж поки не привели, зовсім розбитих і ледве притомних, до якогось штабу. Там нам дозволили переночувати і потім знов вели під конвоем аж до Ярмолинець, де нарешті мені з дітьми і Моресві дали перепустки. Там ми сіли в потяг і доїхали до Кам’янця. Пригадую перші враження на станції в Кам’янці. Діти, які в Переяславі майже не чули московської мови, були дуже здивовані й розчаровані, коли вона їх привітала зразу ж на порозі цієї тимчасової столиці української держави. Їм здавалось, що українська влада мусіла б заборонити говорити по-московському.

Другим розчаруванням було те, що батька в Кам’янці не було. Андрій саме кінчав у Варшаві переговори з поляками. Ми зупинились у моєї племінниці Жені, чоловік якої, Мстислав, мав якусь посаду в міністерстві здоров’я. Скоро приїхав і Андрій. Він не знав, що ми вже були в Кам’янці, а приїхав для то-

13. ять – назва літери в праслов'янській мові, яка в українській мові вимовляється як і.

14. Єлисаветградська Юнкерська Школа – школа, що виховувала старшин кінноти.

15. галорка – найвищі й найдешевші місця в театрі.

16. башлик – каптур-накриття на голову з довгими кінцями, що зав'язуються довкола шиї.

17. “Від чого умерла Мелася” – коли в 1863 р. вийшов славно-звісний обіжник російського міністра внутрішніх справ Валуєва, де було проголошено, що “української мови не було, нема й бути не може”, то було заборонено друкувати по-українськи наукові праці, підручники для шкіл, популярні книжки тощо. Дозволені були лише твори белетристичні. Тому, напр., книжка про дифтерит носила назву – “Від чого умерла Мелася”.

18. Стара Громада – громада, що об'єднувала українських громадських та культурних діячів; постала в 1870-их рр. На чолі стояв проф. Володимир Антонович. Згодом вона стала Центральною Громадою, яка утримувала зв'язки з іншими громадами – в Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі. Це була одинока форма українського організованого життя.

19. лінейка – повіз.

20. Земство – земські установи місцевої самоуправи, що були впроваджені на Лівобережжі 1864 р, а на Правобережжі – 1910 р. Вони склалися з повітових та губерніяльних зібрань, що вибирали управи. Земства відіграли велику роль в піднесенні народньої культури й господарства.

21. дворянські привілеї – в бувшій Росії шляхта, яка називалася дворяни – мала особливі привілеї: незалежна самоуправа, з маршалками – повітовим і губерніяльним – на чолі; звільнення від особистих податків та тілесних кар, першенство при вступі на державну службу тощо.

22. “на снос” – на перенесення.

23. кохта – вільна жіноча блюза.

24. полтавський кандьор – рідка каша з пшона або гречки.

25. бали – оцінки успіхів у школі.

26. Исполнская лестница – сходи до моря в Одесі.

27. Че-ка – большевицька установа, яка виконувала поліційні, слідчі, судові та каральні функції. Вона мала право ув'язнювати в

таборах особлив'я призначення без судового розгляду навіть за підозрених осіб, им не було доведено ніяких контр-революційних дій. Правом, як його розуміє світ, Че-ка не керується. Мільйони людей загинули в льохах і тюрмах та її таборах.

28. вольноотпущенник – кріпак, який отримував волю від своїх панів, мав право приписуватися до міських громад та вступати до вищих шкіл.

29. мировий посередник – адміністративно-судовий урядовець, який мав догляд над селянською самоуправою.

30. часний поверенний – адвокат з обмеженими правами.

31. РУП – Револуційна Українська Партія заснована в 1900 році в Харкові українською студентською молоддю (Д. Антонович, Б. Камінський, М. Русов, Л. Мацієвич і ін.), друкувала свої часописи – “Гасло”, “Селянин” та брошури. В 1905 р. РУП прийняла назву Української соціал-демократичної робітничої партії.

32. артільний батько – так називали М. Левицького за те, що він найбільше попрацював при організації спілок – хліборобських по селах і виробничих поміж ремісниками – що були відомі під назвою артілів.

33. Українська Студентська Громада – студентські організації, які існували – часами нелегально – при вищих школах в колишній Російській Імперії.

34. Славянское Общество – товариство, засноване в 1858 р. гуртком московських слов'янофілів з метою допомагати слов'янським народам, які мали б об'єднатися під ідейним керівництвом Росії. Воно підтримувало активно т. зв. москвофілів в б. Австро-Угорщині.

35. Чорна сотня – найскрайніша монархічно-реакційна партія, що вела активну боротьбу з “нерусскими” національностями всіма засобами аж до жидівських погромів включно.

36. Спілка – група членів РУП, яку російська соціал-демократична партія зорганізувала для побороювання українських соціал-демократів; була зліквідована перед Першою Світовою Війною 1914 р.

37. Тарасівці, “Братерство Тарасівців” – українська підпільна організація, заснована в 1891 р. з ініціативи Івана Липи для боротьби за повне національно-політичне визволення України.

38. “Борьба жертв искупительных просит” – слова з російської революційної пісні.

39. каторга – примусова тяжка праця в копальнях Сибіру та Са-

халіну, на яку засуджувалися тяжкі злочинці, в тім і політичні.

40. Исправник – повітовий комендант поліції.

41. Городская Дума – міська самоуправа.

42. гласные – члени Міської Думи.

43. Поалейціон – жидівська соціалістична сіоністична партія.

44. Державна Дума – після першої революції в Росії було впроваджено парламентарний устрій: Державна Дума, члени якої вибиралися, й Державна Рада, до якої частина членів вибиралася, а частина призначалася царем.

45. “Виборгська Відозва” – після розв’язання Першої Державної Думи, 220 депутатів зібралися на території Фінляндії в Виборзі й видали відозву до населення, в якій м. ін. закликали не платити державних податків, не йти до війська. Наслідків Відозва не мала. В 1907 році депутати, що підписали Відозву, були засуджені на три місяці твердині.

46. надзиратель – доглядач.

47. “держиморда” – призирива назва поліціянта.

48. юнкер – учень старшинської школи.

49. присяжний повірений – адвокат.

50. “Сватання на Гончарівці” – твір Квітки-Основ’яненка.

51. Олександр Вертинський – популярний співак легкого жанру.

52. самоопределение вплоть до отделения – самовизначення аж до відокремлення.

53. комісар – адміністративний урядовець в системі революційного урядування.

54. каральні експедиції – військові відділи, які на заклик поміщиків, робили жорстокі слідства над селянами.

55. раскольники – релігійна російська секта.

56. Трудовий Конгрес – Конгрес Трудового Народу України, скликаний Директорією УНР 23-28 січня 1919 року в Києві, за професійно-куріальною системою. Трудовий Конгрес проголосив в Україні засади загального виборчого права і парламентаризму та затвердив злуку Земель Соборної України.

ІНДЕКС

- Абель, 284-6, 292, 294
Аксаков, 162
Антонович Володимир, 112, 122, 132
Антонович Дмитро, 11, 111, 112, 119, 126, 129

Базилевський Василь, 110, 129
Байрон, 50
Баланін, 190, 191
Басок, *див.* Меленевський
Білашевський, 108
Бойко, 230
Бокайченко Марія, 146, 223, 226, 234, 236, 237
Борнгавпт, 60
Борщевський, 146, 151, 178, 210, 227
Бремзен Володимир, 272, 273, 294, 297, 302, 309, 335
Бремзен Олекса, 272
Бремзен (баронеса), 275, 290
Бройд, 146, 169, 174, 180

Ванновський, 120, 121
Вергун, 118-120
Вертинський, Олександр, 230, 231
Вєтрова, 39
Взятков, 169, 210, 227
Винниченко Володимир, 11, 111, 113, 129, 132-7, 297

Воронцов М., 268
Воропай, 300

Гаврилко Михайло, 127, 151, 153-4,
Ганкевич Лев, 160, 161,
Ганський Сергій, 110, 111, 121
Гегель Вера Карловна, 28, 32
Герман Петро, 281, 282
Гнатківська Дарія, 161
Гнатківська (мати), 161
Гоголь Микола, 89
Гоженко Марія, 116, 129, 132
Голіцинський Євген, 11, 111, 112, 129, 132, 134, 136, 138
Голіцинська Катря, 112, 115, 129, 132, 134, 136, 138
Гольштейн (або Гольдштайн) Григорій, 175, 182
Гольштейн (або Гольдштайн), Льоля, 92
Горемикін, 80
Горленко Павло, 174, 175, 186
Горький Максим, 100, 122, 134
Грінченко Борис, 118
Грінченко Марія, 11, 116
Грінченко Настя, 118, 152, 162, 165, 215
Грушевський, 269

Данильченко, 151, 152, 205, 206,

209, 223, 227, 234

Данильченко (жінка попереднього), 234

Дворянська Наталія, 70, 73, 198, 330

Дворянська Олександра (Саша), 73, 88, 195, 197-9, 230, 245, 330

Дворянський Всеволод, 197-9

Дворянський Павло, 198

Де-Де, *див.* Винниченко Володимир Денікін, 318, 319, 328

Деркач Михайло, 151, 172, 173, 186

Діденко Марина, 224, 280, 282

Діденко Петро, 224

Добровольський, 166

Дорошенко Володимир, 168

Дорошенко Дмитро, 112

Дорошкевич Гліб, 329, 330, 336

Дорошкевич Леоніла, 73, 195, 245, 319, 328, 329

Дорошкевич Олександр, 88

Драгоманова Л., 132

Драгоманова Рада, 132

Дробніс, 271

Дудикевич, 10, 99, 100

Дурдуківський, 294

Жуковська Варвара, *див.* Лівницька Варвара

Загайкевич Діонізій, 59

Загайкевич Павло, 59

Загайкевич Степан, 59

Загайкевич (панна), 195, 196

Заньковецька, 165

Запорожець Єлисавета, 242

Запорожець Юрій, 242, 243

Зелений, 301, 303, 319

Ігнатович, 234-6

Ілляшенко (або Ілляшенко) Анна, 73, 74

Ілляшенко (або Ілляшенко) Леоніла, *див.* Дорошкевич Леоніла

Ілляшенко (або Ілляшенко) Наталія, *див.* Лівницька Наталія Петрівна

Ілляшенко (або Ілляшенко) Олександра, *див.* Дворянська Олександра

Ілляшенко Олександр Єфимович, 253, 254

Ілляшенко (або Ілляшенко) Петро, 72, 73, 105

Іножарський Іван, 322

Кабанців, 151

Кавун, *див.* Канівець Петро

Калінін, 206-208, 212, 237

Кандиба, 288

Канівець Петро, 52, 61, 129, 134-6

Канівецька Катерина, 249

Капніст, 250

Касьяненко, 329

Керенський Олександр, 259

Кириєнко, 172

Кобилянська, 50

Ковалевський Микола, 23

Козіненко, 112, 129

Колачевський, 223, 224

Кононенко, 116

Копа-Овдієнко (священик), 160, 165, 215

Копа-Овдієнко Наталія, 214, 215, 223, 226, 234

Коринецький Михайло, 151, 152, 157-9, 182, 206, 209, 223, 227

Котляревський, 130

Кошиць Олександр, 34

Кравченко, 35

Крат Павло (Розвій - Поле), 140-3, 147, 149, 151, 155, 161, 172, 182, 191, 203, 205

Кривошія, 250

Крижанівська Неоніла, 52, 53, 62-4, 98, 101, 103, 109, 110, 121, 137, 173, 174, 198, 199, 222, 225,

228, 230, 291, 294, 296, 297, 314,
319, 320, 325, 340

Крижанівський Іван, 63, 109

Крикунов, 130

Лазаревський (сотник), 70

Лашенко Ростислав, 11, 111

Лебідь Микола, 161

Лєвицький Микола Васильович,
116-18

Лєнін, 172

Леонтович Володимир, 130

Лєпєха Віра, 230-1

Лєрмонтов, 38

Линниченко, 292

Лигєнко Микола, 48, 88, 91

Лєвицька Варвара, 71, 75

Лєвицька Галина, 316

Лєвицька Євгенія, 28, 29, 40, 42,
43, 48, 52, 64-7, 77-80, 84, 85, 87,
89, 91, 93, 104, 123, 128, 132, 151,
185, 190-2, 215, 217, 218, 251,
252, 261, 291, 314, 316, 318, 325,
328, 329, 333-36

Лєвицька Наталія Андріївна (На-
туса), 12, 124, 125, 129, 130, 132,
136, 137, 147, 148, 155, 156, 158,
175, 182, 185, 187, 194, 198, 200,
201, 208, 209, 213, 218-221, 224,
228, 229, 245, 246, 250, 254, 255,
260, 261, 266, 272, 277, 278, 285-
289, 293, 294, 296, 298, 299, 309,
310, 318, 324, 325, 328, 329, 335,
337

Лєвицька Наталія Петрівна, 65,
66, 73-7, 80, 81, 84-7, 90, 93-5,
105, 108, 109, 124, 135; 139, 156,
175, 182, 185, 192, 194, 195, 197,
202, 205, 210, 211, 213, 215-18,
222, 227, 228, 230, 233, 245, 247,
250, 261, 316, 317, 325, 337, 338

Лєвицький Андрій, 8-29, 39-41,

43, 48-53, 61, 62, 64, 69-73, 75-
89, 91-96, 99, 102-107, 109-113,
119, 120, 123-5, 128, 129, 135-7,
139, 143, 145-150, 155-161, 164,
166-9, 171-9, 182-213, 215-225,
227-9, 233, 234, 237, 239, 241,
244, 246-250, 253-6, 259-261, 263,
266-273, 275-9, 281-301, 303, 304,
306, 309, 311, 312, 314, 315, 319,
320, 322, 323, 326, 328, 329, 343-
345

Лєвицький Іван, 71, 72, 79, 81

Лєвицький Константин, 66, 92, 95-
97, 128, 192, 194, 195, 205, 216-
218, 238, 239, 250-2, 316

Лєвицький Микола Андрійович, 200,
205, 209, 213, 220, 221, 228, 229,
240, 245, 254, 261-3, 270, 272-5,
278, 279, 294, 297, 302, 324-26,
329, 332, 335, 337

Лєвицький Микола Васильович, 10,
83, 84, 222, 252

Лєвицький Микола Іванович, 41,
68, 69, 72, 75, 77-81, 84-7, 93-5,
104, 107, 108, 123, 124, 128, 188,
217, 247

Лєвицький Олексій, 66, 72, 185,
187

Лєза, *дис.* Голіцинська Катерина

Лєзенко, *дис.* Голіцинський Євген

Лєла Авксентій, 152, 165, 182, 189-92

Лєчицький, 48

Мєзєпа Іван, 35, 232

Мємєлюк, 121

Мєнжєвський, 210-215, 217, 219,

223, 224, 233-5, 237

Мєрголін Арнольд, 16, 223, 228

Мєртос Борис, 156-9, 294, 296

Мєтєушенко Марія, *дис.* Гєженко
Марія

Мєцєвич, 141

Мєлєнєвський (Басок), 40, 41

- Мирний Панас, 50
 Михайлів (професор), 298
 Михалевський Володимир, 35, 36
 Мицюк, 167, 168
 Мичуга, 330, 334
 Мікульський, 225
 Мірза-Авакянц, *див.* Дворянська
 Наталія
 Міхновський Микола, 11, 16, 126-
 128, 144, 153, 223 235, 295
 Морей-де-Моран, 338, 340, 343, 344
 Муха, *див.* Антонович Дмитро
 Мушкет, 253, 256
- Назарів Михайло, 151
 Назаріїв Олекса, 150, 160, 161
 Назарієва Люда, 160
 Н. Наташа, 38, 39, 42, 44-6, 48
 Науменко, 48
 Некрасов, 38
 Нечуй-Левицький, 50
 Новицький, 40, 41
- Огородній Михайло, 146, 151, 153,
 164, 182, 205, 209, 227
 Олтаржевська, 31
 Оскілко, 311
- Петлюра Симон, 269, 296, 297,
 301, 302, 324, 344
 Перацький, 161
 Плеханов, 172
 Полуботок Павло, 70
 Попович, *див.* Скоропис-Йолтухов-
 ський
 Порш Катерина, 139, 145, 186, 187
 Порш Микола, 122, 139, 140, 145-
 148, 150, 151, 173
 Приходько Ганна, 129
 Пушкін, 38
 Пчілка Олена, 132
 Пшевалінська Ольга, 73
 Пшевалінський, 196
- Ратнер, 223, 224, 228
 Розум, 202
 Романова Одарка, 11, 115, 118
 Романовський Микола Олександро-
 вич, 228, 289, 290, 297
 Рутенберг Григорій, 168
 Рутенберг Михайло, 146, 151, 168,
 210, 227
- Садовський Микола, 48, 165
 Саксаганський, 48
 Самойлова Зіна, 73
 Самутін Петро, 318
 Самоковлійська-Холодна Варвара,
 334
 Самоковлійський, 334, 335
 Сапак Марфа, 34
 Сахаров Микола, 152, 162, 165,
 169, 170, 176, 178, 179, 182, 190-2,
 205, 223, 227, 237, 238
 Свистун, 271
 Сіяльський, 223
 Скитський, 149, 150, 166
 Скоропадський Павло, 122, 127,
 128, 289, 290, 292, 293, 295-8, 300,
 303
 Скоропис-Йолтуховський, 11, 111,
 113, 122, 123, 129, 132
 Славек, 344
 Совачів Василь, 11, 52, 111, 295
 Сократ, *див.* Лівіцький Андрій
 Солуха Василь Васильович, 35
 Сочавський, 242-44
 Спаськая, 33, 34
 Старицька-Черняхівська Людмила,
 11, 116
 Степаненко В., 112, 113, 115
 Степаненко Марія, 115
 Стешенко І. М., 115
 Стражеско (професор), 291
 Супруненко Петро, 185, 186
- Танцюра Яків, 268, 269

- Тимченко Марія, 115
Ткаченко В. С., 55-7, 59, 60, 98, 102-4, 108, 124, 125, 139, 195-97, 199-201, 210, 211, 304, 305, 307-9, 311, 312, 314, 323, 329
Ткаченко Домнікія, 55-7, 59, 210, 307
Ткаченко Михайло, 129
Ткаченко Олександра (Шура), 230, 232
Токарський, 264, 265
Требінський, 250
- Українка Леся, 50, 61, 132
- Франко Іван, 50
- Хмельницький Богдан, 35, 69
Холодна Марія, 339
Холодна-Самоковлійська Варвара, *див.* Самоковлійська-Холодна Варвара
Холодний Петро Іванович, 338, 339
- Чайка, 151
Червоненко, 234
Чивакинський, 201
- Чикаленко Ганна, 116
Чикаленко Євген, 11, 113, 115-17, 132
Чикаленко Марія, 11, 115-117
Чоботарів Микола, 163, 173, 174
- Шанявський, 210
Шевченко Тарас, 35, 49, 84, 89, 91, 248
Шемет Богдан, 208, 220
Шемет Віра, 143, 208
Шемет Володимир, 13, 15, 127, 143, 144, 153, 180, 181, 205, 209-212, 218, 220, 221, 227, 234
Шемет Микола, 127, 143, 180, 209-212, 218, 227, 234
Шемет Сергій, 134, 295
Шепель, 146, 177-180
Шпак, 152, 153
- Я. Анатолій, 45-47
Ямпольська Віра, 328
Ямпольська Л., 327
Ямпольський, 328
Яновська, 139
Яновський, 291

ЗМІСТ

Вступ	7
ПЕРША ЧАСТИНА	
В Пансіоні Вери Карловни Гегель	28
Гімназія	33
Вікно у світ	38
Перші кроки на волі	42
Національне усвідомлення	48
Перші розчарування	55
Родинне гніздо	68
Батько і син	77
Шевченкова могила, концерт Лисенка і другий арешт Андрія	88
Наш шлюб	98
Життя в Києві	111
Лубні	140
“Лубенська республіка”	194
Між двома революціями	239
ДРУГА ЧАСТИНА	
У вирі революції	259
Поворот на Полтавщину і виїзд на еміграцію	314
Пояснення	346
Індекс	350
	355